

<https://doi.org/10.3176/hum.soc.sci.1966.1.01>

V. KAUFMANN

MUUDATUSTEST RAHVASTIKU RAKENDATUSES EESTIS 1934. JA 1959. AASTA RAHVALOENDUSE ANDMEIL

Nõukogude korra ajal on Eesti NSV majandus ja kultuurielu sammuks kiiresti tõusuteed. Suurtest saavutustest majanduse alal kõneleb eelkõige tööstuse kogutoodangu suurenemine 1964. aastaks 16,8-kordseks, võrreldes sõjaeelse 1940. aastaga.

Väga eredalt kõneleb rahva elatustaseme tõstmisel, kultuurielus, rahvahariduses, teaduses ning üldise tasuta arstiabi ja sotsiaalkindlustuse alal saavutatud edust ka inimeste keskmise eluea pikenedamine Eesti NSV-s. Meenutame, et näiteks aastail 1932—1934 oli kodanlikus Eestis meeste keskmiseks elueaks 53 ja naistel 59 aastat, Nõukogude Eesti elanike keskmiseks elueaks oli aga juba 1958.—1959. aastal meestel 64 ja naistel 71 aastat, seega 11—12 aastat rohkem. On ilmne, et eluea pikenedamine jätkub meil edaspidigi.

Kodanlikus Eestis, kus majanduse arengut häirisid sagedased majanduskriisid ja krooniline tööpuudus, oli töötajate laiade masside olukord raske ning rahvastiku loomulik juurdekasv vähenenud miinimumini. Need aga, kes ei leidnud tööd oma sünnimaal, olid sunnitud välismaale rändama. Ajavahemikul 1923—1938 emigreeris loomulikust juurdekasvust (33 229 inimesest) 12 586 inimest ehk 38%.¹ Kuni 1930. aastani oli ülekaalus emigratsioon ning kodanliku Eesti rahvaarv vähenes selle tõttu mõnevõrra, alates 1931. aastast saavutas väikese ülekaalu immigratsioon ning elanike arv tõusis selle arvel pisut. 28. detsembril 1922 toimunud loendusest kuni 1. jaanuarini 1939 vähenes elanike arv mehaanilise liikumise arvel kokku 6188 inimese võrra.² Elanike üldarvu juurdekasv oli samal ajal ainult 26 751 inimest, mistõttu nende arv tõusis 1 107 130 inimeselt 1 133 881 inimesele ehk 2,4%.

Peale perioodiliste majanduskriiside raskendas töötajate olukorda kodanlikus Eestis tööliste arvu sesoonne kõikumine, mis oli eriti suur põllumajanduses ja tööstuses. Nii näiteks vähenes tööliste arv suur- ja kesktööstuses, kuhu kuulus ka ehitustööstus, 1937., 1938. ja 1939. aastal 1. juulist kuni 31. detsembrini vastavalt 9000, 8400 ja 10 800 inimese võrra. Enamik neist jäi tööta kuni järgmise aasta kevadkuudeni, millal uuesti algas töötajate arvu suurenemine tööstusettevõtetes ja põllumajanduses.

Pärast nõukogude korra kehtestamist 1940. aastal muutus olukord järsult. Tööstuse kogutoodang hakkas kiiresti suurenema. Kes- ja suurtööstuses, kus 1. juulil 1940 töötas 68 400 inimest, tõusis töötajate üldarv 1. novembriks 80 278 ja 1941. aasta 1. maiks 93 114 inimesele, ületades eelmise aasta 1. mail töötanud inimeste arvu 36 658 töötaja võrra ehk 65%.

¹ ORRKA (=Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehitustöö Riiklik Keskariiv), f. 1831, nim. 1, s. ü. 1500, l. 2. Kõige intensiivsema väljarännu aastateks olid 1925, 1926 ja 1927, millal kodumaalt lahkus aastast vastavalt 2626, 2426 ja 2322 isikut.

² Arvestatud on ka seda, et Laura piirkonna üleandmine Lätile vähendas Eesti elanike arvu 1887 inimese võrra, 1934. aasta rahvaloenduse andmete ja jooksva arvestuse vahel avastatud lahkuminekule tulemusena aga suurenes meil rahvaarv 1597 inimese võrra.

Hitlerliku Saksamaa reeturlik kallaletung Nõukogude Liidule ning NSV Liidu laialdaste maa-alade, sealhulgas ka Eesti NSV okupeerimine fašistliku Saksamaa poolt katkestas ajutiselt nõukogude rahva rahuliku ülesehitustöö ning tõi kaasa määratu suuri kannatusi rahvale ja kahju majandusele. Seoses sõjaga vähenes elanike arv Eesti NSV praegusel territooriumil fašistlikes vanglates ja vangilaagrites ebainimliku kohtlemise tagajärjel hukkunute ja mõrvatute, Saksamaale sundtöödele saadetute, sakslastega kaasalainute või nende propaganda mõjul lahkunute, okupatsiooniaegse suuremuse tõusu ja sündimuse languse, sõjategevuse tõttu hukkunute ja teadmata kadunud isikute arvel kokku umbes 130 000—140 000 inimese võrra.

Pärast vabariigi territooriumi vabastamist hitlerlikest okupantidest 1944. aasta sügisel alustati siin rahvamajanduse taastamist ja ülesehitamist, milles meid suuresti abistasid vennasvabariigid nii rahaliselt kui ka seadmeid, masinaid ja spetsialiste saates.

Eesti NSV rahvamajanduse arengut sõjajärgseil aastail iseloomustab kujukalt tööliste ja teenistujate üldarvu suurenemine. Enne sõda, 1. septembril 1940 töötas Eesti NSV rahvamajanduses 179 000 töolist ja teenistujat, 1945. aastal oli nende keskmine arv 175 900, mis juba järgmisel aastal ületas sõjaeelse taseme ja tõusis 198 000-le. 1950. aastal ületas tööliste ja teenistujate arv 1940. aasta taseme 1,6-, 1955. aastal 1,9-, 1960. aastal 2,5- ja 1963. aastal 2,8-kordselt. Tootlikel aladel kasvas tööliste ja teenistujate arv 2,9- ja mittetootlikel aladel 2,7-kordseks.*

Suurest tähelepanust, mida partei ja valitsus osutavad elanike tervishoidlike ja haridusolude parandamisele, räägib seegi, et kõnesoleval ajavahemikul suurenes töötajate arv tervishoiu, sotsiaalkindlustuse ja kehakultuuri alal 4,2-kordseks ning rahvahariduse alal, kuhu kuuluvad nii alg-, kesk- ja kõrgemate ning kaadri ettevalmistamise koolide kui ka kultuuriasutuste ja lasteaedade töötajad, 3,3-kordseks. Teaduslike asutuste töötajate arv aga suurenes samal ajal koguni 22,6-kordseks, mis räägib teaduse osatähtsuse tohutust tõusust, ja seda ka rahvamajanduse juhtimisel ja sünamisel.

Tööliste ja teenistujate arv suurenes 1940.—1963. aastani 179 000 inimeselt 505 500 inimesele, s. o. 326 500 inimese võrra, riiklikus haldusaparaadis töötajate arv aga ainult 2600 inimese võrra ehk 33%. Kõrvuti riigi juhtimise küsimustega on nõukogude riiklike haldusorganite peamiseks funktsiooniks rahvamajanduse konkreetne juhtimine, kus töömaht, kui aluseks võtta töötajate arvu kasvu rahvamajanduses, tõusis selle aja jooksul vähemalt 2,8-kordseks. (Samuti näitab nende töömahu suurenemist ka üldine tootmismahu tõus tööstuses jne.) Samal ajal kui kaubandustöötajate arv tõusis 2,5-kordseks, suurenes toitlustamisettevõtetes töötajate arv ligi 4,7-kordseks (2400-lt 11 200-le).

Kõrvuti töötajate arvu suurenemisega on meil tootmist pidevalt ka ratsionaliseeritud ning tehniliselt täiustatud. Selle tulemusena kasvas tööviljakus tööstuses 1955. aastaks 1940. aasta tasemega võrreldes 3,4- ja 1959. aastaks 4,8-kordseks. Tööviljakus on kasvanud kiiresti ka põllumajanduses, kus kogutoodang rahalises väljenduses ajavahemikus 1953—1962 suurenes 256 miljonilt rublalt 375 miljonile rublale, s. o. 47%.³ Kuna aga tööliste ja teenistujate arv riiklikes põllumajandusettevõtetes ja kolhoosides samal ajal 19,5% vähenes, kasvas järelikult tööviljakus siin viimase kümne aasta jooksul vähemalt 1,8-kordseks.

Põllu- ja metsamajanduses suurenes tööliste ja teenistujate arv 8800 inimeselt 1940. aastal 59 400 inimesele 1963. aastal, seega siis 6,8-kordseks. Kui tööliste ja teenistujate arvu kasv teistel rahvamajanduse aladel peegeldab tootmise ja teenindamise mahu suurenemist, siis põllu- ja metsamajanduses näitab see vaid vastavate riiklike ettevõtete arengut. Et neil aladel toimunud muudatustest vajalikku ülevaadet saada, tuleb omavahel kõrvutada 1940. aastal nii riiklikes ettevõtetes kui ka taludes töötanud inimeste arvu 1963. aastal riiklikes majandites ja kolhoosides töötanud arvuga. Kuna meil 1940. aasta osas ei ole kasutada põhjalikke andmeid talumajapidamistes töötanud inimeste arvu kohta, siis võtame siin aluseks 1939. aasta põllumajandusloenduse omad. Erinevused neis andmetes ei saa olla olulised, kuna kõnesolevail aastail ei olnud

* Siin ja edaspidi on võrdlusandmed võetud väljaandest «25 aastat Nõukogude Eestit» (Statistiline kogumik. Tallinn, 1965).

³ Народное хозяйство СССР в 1962 г. М., 1963, lk. 228.

Tabel 1

Eesti NSV praegusel territooriumil asunud talundites töötanute üld- ja aasta keskmine arv 1939. aastal *

	Tööaja kes- tus kuudes	Töötajate arv	
		tegelik	ümberarves- tatult aasta keskmistele töötajatele
1. Aastatöölisi	vähemalt 9	332 900	332 900
Nende hulgas			
talundite oma pere liikmeid	„	310 900	
palgatud aastatöölisi	„	21 200	
palgatud töödejuhatajaid	„	800	
2. Hooajatöölisi			
talundite oma pere liikmeid		81 000	24 300
neist			
8—14-aastasi	3,98	49 600	
15—19- „	3,78	5 400	
20—64- „	4,07	24 200	
65-aastasi ja vanemaid	3,75	1 800	
suvilisi		22 600	11 300
neist			
15—19-aastasi	5,95	5 400	
20—64- „	6,04	17 000	
65-aastasi ja vanemaid	5,59	200	
kuutöölisi		1 500	200
neist			
15—19-aastasi	1,55	300	
20—64- „	1,57	1 100	
65-aastasi ja vanemaid	1,55	100	
karjuseid	4,7	15 000	5 900
Kokku		453 000	374 600
Neist			
talude oma pere liikmeid		391 900	335 200
palgalisi		61 100	39 400

* Tabel on koostatud koguteose «Põllutöökoja aastaraamat 1939/1940» (Tallinn, 1940), lk. 15—23 ja 278—289 avaldatud andmete põhjal.

kodanliku Eesti põllumajanduses suuri kõikumisi ning töötajate arv talundites püsis võrdlemisi stabiilsena.

1939. aasta põllumajandusloenduse andmeil töötas Eesti NSV praegusel territooriumil asuvais talundites 453 000 inimest, neist talundite oma pere liikmeid 391 900 ja palgalisi 61 100 (vt. tab. 1). Kui aasta keskmiseks töötajaks lugeda seda, kes töötas vähemalt 9 kuud ning sellele vastavalt ümber arvutada talundites suvilistena, kuutöölisena ja karjustena töötanute arv, siis kujuneb aasta keskmiseks töötajate arvuks talundites 374 600 inimest.

Töötajate keskmise arvu kindlaksmääramisel 1940. aasta kohta tuleb meenutada, et aasta esimesel poolel, mil kehtis veel kodanlik kord, valitses tööpuudus ning tööliste ja teenistujate arv oli väiksem kui sama aasta 1. septembril. Arvestades seda, saame 1940. aastal keskmiseks tööliste ja teenistujate arvuks 114 800. Summeerides selle talundite aasta keskmise töötajate arvuga (374 600 inimest), selgub, et 1940. aastal töötas kogu rahvamajanduses keskmiselt 489 400 inimest, neist tööstuses 56 500 ehk 11,6% ning põllu- ja metsamajanduses 375 600 ehk 76,8%.

Eesti NSV rahvamajanduses töötas 1963. aastal keskmiselt 505 500 töölist ja teenistajat ning 88 200 kolhoosnikut, seega siis kokku 593 700 inimest. Tööstuses töötas neist 188 500 ehk 31,8%, põllu- ja metsamajanduses 140 900 ehk 23,7%.⁴ Nõukogude korra ajal on Eesti muutunud kõrgelt arenenud põllumajandusega tööstusmaaks. Põllumajanduse mehhaniseerimise, elektrifitseerimise ja suurmajapidamiste loomise tagajärjel vähenes tööjõuvajadus põllumajanduses 234 700 inimese võrra ehk 63%.

Põllumajandustöötajate arvu vähenemist ja muude rahvamajandusharude töötajate arvu suurenemist ei saa vaadelda üksnes sellise protsessina, kus teatav kindel inimene lahku põllumajandusest ning asub tööle uuel alal. Tegelikuses on see kaugelt komplitseeritum. Kõrvuti nendega, kes omandasid uue eriala ning läksid üle teisele tööle, toimus ka põllumajandustöötajate arvu loomulik vähenemine inimeste vananemise arvel. Osa noori, kes varem jäid tööle põllumajandusse ning asendasid vanaduse tõttu lahkunuid, spetsialiseerus nüüd juba algusest peale teistele aladele ning lahkus põllutööst. Selle tagajärjel suurenes eakate töötajate osatähtsus põllumajanduses. Rahvaloenduse andmetest selgub, et Eesti NSV-s oli 1959. aastal 1000 rahvamajanduses töötava inimese hulgas keskmiselt 92 üle 60 aastase töötaja, põllumajanduses on aga neid 199 (kolhoositöötajate hulgas 230 ja sovhoositöötajate hulgas 138). Tööstuse, ehituse ja transpordi alal töötajate hulgas oli sellealasi vastavalt 37, 37 ja 28. Sellest selgub, et noorte inimeste osatähtsus on tõusnud nendes tootmisharudes, kus tööjõuvajadus järjest suureneb, neis majandusharudes aga, kus tööjõuvajadus vähenes, tõusis eakate töötajate osatähtsus.

Samasugust pilti näeme ka linna ja maaelanike vanuselises koostises. Nii oli Eesti NSV linnades, kus elanike arv kiiresti suureneb, 1000 elanikust üle 60 aastasi ainult 114, maal aga 199.⁵

Ka kodanliku Eesti linnades oli elanike koosseis noorem kui maal. 1934. aasta rahvaloenduse andmeil oli linnades 1000 elanikust üle 60 aastasi 97, alevites 115 ja maal 125.⁶ Kuid kodanlikus Eestis ei kajastunud selles mitte niivõrd linnaelanikkonna kiire kasv maarahvastiku arvel, vaid väga suuresti just elanike suhteliselt kõrge suremus linnades, mis vähendas neis vanemate inimeste arvu. Kuna sellele lisandus ka suhteliselt madal sündimus, siis langes linnaelanikkonna juurdekasv pidevalt. Nii vähenes linnaelanike arv ajavahemikus 1926—1939 Eestis suremuse ülekaalu arvel 11 115 inimese võrra. Mõned tolaeagsed demograafid hakkasid seetõttu täiesti õigustatult kodanliku Eesti linna nimetama eesti rahva surnuaedadeks.⁷

Eesti NSV linnades aga ületab sündimus pidevalt suremuse. Selle pöörde on enesega kaasa toonud elanike materiaalse olukorra parandamine, üldise tasuta arstiabi ja haiglaravi sisseseadmine ning sotsiaalkindlustuse viimine täiesti uutele alustele (kodanlikus Eestis ei saanud vaesemad inimesed sageli arstiabi, eriti haiglaravi, kasutada, kuna need olid tasuta). Samuti on linnaelanike olukorda parandanud linnade rekonstrueerimine ning uute ajakohaste korterite ehitamine.

ENSV TA Majanduse Instituudis tehtud arvutused näitavad, et põllumajandusliku tööjõu vajaduse vähenemise tempo on viimastel aastatel aeglustunud ning aeglustub edaspidigi. Sellega koos paraneb ka põllumajandustöötajate vanuseline koosseis. Juba praegu tõendab eesrindlike kolhooside ja sovhooside praktika, et neis majanduses, kus laieneb külvipind, suureneb ühiskondlik kari, kasvab põllumajanduse varustatus mehhanismidega ning ehitatakse juurde uusi elamuid, suureneb ka noorte kõrge kvalifikat-

⁴ Need arvud ei ole täielikud, sest 1940. aasta osas on arvestusest välja jäetud kalurid, käsitöölised ja vabakutselised ning 1963. aastal üksiktalupidajad ja vabakutselised. Kuna aga kõigi nende arv ei ole kuigi suur, siis kajastavad esitatud arvud küllalt selgesti tööstustöölise osatähtsuse suurt tõusu ja põllumajandustöötajate osatähtsuse vähenemist meie vabariigis.

⁵ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Эстонская ССР, М., 1962, lk. 44, 45 ja 19.

⁶ Eesti arvudes 1920—1935. Tallinn, 1937, lk. 10.

⁷ H. Madison, Rahvastiku areng Eestis ja tähtsamais Euroopa riigis. Rmt.: Eesti rahva tulevik. II rahvusliku kasvatuse kongressi kõned ja läbirääkimised 2.—3. I 1935. Tartu, 1935, lk. 29.

siooniga põllumajandustöötajate arv. Siit aga tuleneb majanduse arengu seaduspärasus, mis räägib sellest, et neis majandites, kus ei esine tööjõu ülejääki põllumajanduse alal, tuleb pidevalt tegelda tootmise mehhaniseerimisega, elektrifitseerimisega ja moderniseerimisega, tootmis- ja elamukeskuste väljahitamisega ning töötingimuste parandamisega ja materiaalse stimuleerimisega, et säilitada ja juurde tömmata noori eriharidusega töötajaid.

Töölise ja teenistujate arvu suurenemise kõrval toimub Eesti NSV-s naistöötajate osatähtsuse pidev tõus. Aastail 1955—1963 tõusis naiste osa tööliste ja teenistujate hulgas 47-lt 52%-le. Kõige suurem on naistöötajate osatähtsus tervishoiu alal (88%), kaubandus- ja toitlustamisettevõtete töötajate hulgas (81%) ja hariduse alal (77%). Võrdluseks võib märkida, et 1934. aasta rahvaloenduse andmeil oli tööliste, teenijate ja ametnike hulgas 42% naisi, kusjuures nende keskmine töötasu oli ligi 40% madalam kui meestel.

Kuigi naistel sotsialismi tingimustes on meestega võrdsed õigused töötamiseks ning ühiskondlikust elust osavõtmiseks, töötab suurem osa neist siiski nendes rahvamajandusharudes ja tööaladel, kus füüsiline koormus on väiksem. Viimastel aastatel on naiste arv suurt füüsilist koormust nõudvatel töödel järjest vähenenud. 1950.—1960. aastani langes nende osatähtsus ehitus- ja montaažitöödel 28-lt 21%-le ja metsatööstuses 29-lt 17%-le. Samal ajal aga suurenes nende osatähtsus side, kaubanduse, tervishoiu, hariduse, teaduse ning halduse alal.

1959. aasta rahvaloenduse andmeist selgub, et nendel aladel, mis nõuavad peamiselt füüsilist tööd, on töötajate üldarvus naisi ainult 45,7%, kuna aga peamiselt vaimset tööd nõudvatel aladel on neid 60,3%. Allmaa- ja teiste kaevurite hulgas naisi enam ei esine, metallistide hulgas on neid 8,8%, merelaevanduses ja jõetranspordis töötajate hulgas ainult 3% ning linna auto- ja elektriraudteetranspordis, peamiselt konduktoritena ning kantseleitöötajatena, 6,5%.

Nõukogude tööseadusandluse järgi ei lubata asutustesse ja ettevõtetesse tööle alla 14 aasta vanuseid noori; alla 16 aastased noorukid töötavad ainult erandjuhtudel ja lühendatud tööajaga. 1959. aasta rahvaloenduse andmeil oli 1000 rahvamajanduses töötaja hulgas ainult 2 alla 16 aasta vanust noorukit. Võrdluseks võib märkida, et 1934. aasta rahvaloenduse andmeil oli kodanlikus Eestis 471 100 aktiivse elaniku hulgas 3789 neljateistkümnepäevast ja nooremat poissi ja 3220 samaealist tütarlast ehk 15 noort iga 1000 töötaja kohta. Peale selle töötas 13 400 niisugust noort perekondades palgata.

Kodanlus idealiseeris sellist patriiarhaalset korda, kus lapsed jäid tööle vanemate majapidamisse. Kuid vanemate juurde tuli neil tööpuuduse tõttu jääda sageli ka pärast täisealiseks saamist. See takistas noortel oma elu rajamist ning abiellumist. Statistilised andmed näitavad, et ajavahemikus 1929—1938 abiellunud meestest oli alla 25 aasta vanuseid ainult 23,1%, 25—29 aasta vanuseid 37,2%, 39,7%-l aga avanes võimalus abiellumiseks alles pärast 30-aastaseks saamist.

Hilist abiellumist, mis oli tingitud tolaegsetest rasketest majanduslikest oludest, pidas kodanlik propaganda kõigiti mõistlikuks. Et madal abiellumus kodanlikus Eestis oli tingitud just majanduslikest oludest, selgub kõige ilmekamalt sellest, et 1. juulist 1940 kuni 1. juulini 1941, s. o. Juunipöördele järgnenud aasta kestel, sõlmiti 14 279 abielu, s. o. 4796 abielu ehk 51% rohkem kui eelnenud aasta kestel. Üksikasjalikum analüüs näitab, et abiellumuse tõus 1940/41. aastal oli tingitud peamiselt sellest, et endised taluteenijad, sulased, töölised ja teenistujad, kes kodanliku võimu päevil olid majanduslike raskuste tõttu pidanud oma abiellumise edasi lükkama, abiellusid nüüd, kui nõukogude võim oli likvideerinud tööpuuduse ning kindlustanud laiaadele rahvamassidele töö ja sissetuleku.

Kõige parema ülevaate neist muudatustest, mis on toimunud Eestis nõukogude korra ajal, annab kahtlemata 1934. ja 1959. aasta rahvaloenduse andmete võrdlemine. Enne aga tuleb mõne sõnaga selgitada erinevusi 1934. ja 1959. aasta rahvaloenduse vahel ja nende aastate majanduses.

1934. aasta rahvaloenduse ajal jagati kogu elanikkond nelja gruppi, kusjuures esimesse neist kuulus aktiivne rahvastik, teise — perekonnale kuuluvast majapidamises

palgata töötavad perekonnaliikmed, kolmandasse — kodumajapidamises tegelevad perekonnaliikmed ning neljandasse — ülalpeetavad. 1959. aasta rahvaloenduse ajal jagati rahvastik aga kolme põhigruppi, millest esimese moodustas rakendatud rahvastik, teise — tööliste ja teenistujate perekonnaliikmed, kes tegelesid individuaalses põllumajanduslikus abimajandis, ning kolmanda — ülalpeetavad. Et nende kahe rahvaloenduse tulemusi võrrelda, peame eelkõige teadma, et 1934. aastal arvati aktiivse rahvastiku hulka kõik, kes omasid iseseisvat sissetulekut. Nii kuulus 1934. aastal 471 115 aktiivse inimese hulka 11 315 kapitalist sissetulekut saavat, 535 deklasseerunud isikut (prostituudid, kerjused jne.), 25 773 pensionäri ja omavalitsusasutuste hoolealust ning 4793 mujalt ülalpidamist saavat inimest. Kui tööstusettevõtete omanikke ja taluperemehi, samuti käsitöölisi, kes töötasid koos palgalistega või oma perekonna liikmetega, võib teataval määral kõrvutada 1959. aasta loenduses esinevate rakendatud inimestega, siis kapitaliste, deklasseerunud ja pensionäre ei saa kuidagi nende hulka arvata. Seega võime 1934. aasta loenduse aegseid aktiivseid inimesi ainult sel juhul kõrvutada 1959. aastal rakendatud inimestega, kui arvame esimeste hulgast maha kapitalist sissetuleku saavad, deklasseerunud ja pensionist elatuvad isikud. Mis puutub aga 1934. aasta loenduse ajal palgata töötavate perekonnaliikmetena märgitud inimestesse ja 1959. aastal loendatud kolhoosnike ning tööliste ja teenistujate perekonnaliikmetesse, kes tegelesid perekonnale kuuluvas individuaalses põllumajanduslikus ettevõttes, siis tuleb silmas pidada kõigepealt seda, et 1) kodanlikus Eestis esines palgata töötavaid perekonnaliikmeid kõikides rahvamajandusharudes peale riigi- ja omavalitsusteenijate ning ametnike, 2) palgata töötav perekonnaliige töötas sel ajal majandis võrdsetel alustel väljastpoolt palgata töötajatega, kusjuures oma perekonnaliikmete ekspuuteerimise aste oli sageli võrdne, mõnel juhul isegi kõrgem kui palgaliste ekspuuteerimise aste. Et saada enam-vähem võrreldavaid andmeid, tuleks vaadelda nii 1934. aasta loenduse aegseid palgata töötavaid perekonnaliikmeid kui ka 1959. aasta loenduses esinevaid perekonnaliikmeid, kes tegelesid perekondlikus individuaalses põllumajanduslikus abimajandis, koos teiste rakendatud inimestega.

Kuna nii elanike üldarv kui ka territoorium on 1934. ja 1959. aastal erinevad ning absoluutarvude võrdlemine õiget pilti ei anna, siis võrdleme omavahel näitarve 1000 elaniku kohta (tab. 2 ja 3).

Rahvastiku jagunemine elatusallikate järgi näitab, et kõige rohkem suurenes töötajate arv ajavahemikus 1934—1959 hariduse, teaduse, kunsti ja tervishoiu alal, tõustes 4,34-kordseks. See on ka mõistetav, sest just nendel aladel on nõukogude aastail toimunud kõige suuremad muudatused. 1940/41. õppeaastaga võrreldes suurenes 1959/60. õppeaastaks üldhariduslike koolide õpilaste arv 1,48-kordseks, üliõpilaste arv aga 2,8-kordseks. Eesti NSV rahvamajanduses töötavate kesk- ja eriharidusega spetsialistide arv suurenes samal ajal enam kui 4-kordseks (1. I 1941 kuni 1. XII 1960 tõusis Eesti NSV rahvamajanduses töötavate kõrgema ning keskeriharidusega spetsialistide arv 14 600-lt 60 300-le⁸). See on võimaldanud täielikult ümber kujundada nii koolide kui ka tervishoiu- ja kultuuriasutuste võrgu vabariigis. Kodanliku võimu aastail said pensioni ainult klassisõjast osavõtnud sõjaväelased ning nende perekonnaliikmed ja riigiametnikud ning osa riiklike ettevõtete töötajaid, eraettevõtete töötajaist said pensioni vaid väga vähesed. Nõukogude Eestis olid 1959. aastaks pensioniga kindlustatud kõik töölistes ja teenistujad. Nüüd saavad pensioni ka kolhoosnikud. Selle tagajärjel oli juba 1959. aastal pensionist elatuvate inimeste arv Nõukogude Eestis 3 korda suurem kui kodanlikus Eestis. Kui pensionistid elatuvatele inimestele juurde arvata ka stipendiaadid, kes enamikus on kõrgemate ja kesk-erihariduslike koolide õpilased, siis suureneb riigi ülalpidamisel olevate inimeste arv 1934. aastaga võrreldes 3,6-kordseks. Kodanlikus Eestis suhtuti riigilt ja ühiskondlikelt organisatsioonidelt ülalpidamist saavatesse inimestesse kui koormasse ja nende arvu püüti igati piirata. Nõukogude ühiskonnas aga, kus hoolitsetakse kõigi inimeste heaolu eest, hinnatakse neid kui rahvastiku taastoot-

⁸ Siin ja edaspidi esitatud võrdlusandmed on arvatud «Народное хозяйство СССР в 1960 году» (M., 1961), lk. 654—657, 760 ja 770 avaldatud andmete alusel.

Tabel 2

Rahvastiku jagunemine elatusallikate järgi *

Jagunemine 1959. a. loenduse andmeil	1000 elaniku kohta		Jagunemine 1934. a. loenduse andmeil
	1959. a.	1934. a.	
1. Rakendatud rahvastik koos kolhoosnike ning tööliste ja teenistujate individuaalsetes põllumajanduslikes abimajandites tegelevate isikutega, keda 1000 elaniku kohta oli 28	542	591	1. Aktiivne rahvastik (ilma kapitalist elatuvate isikuteta, pensionärideta ja deklasseerunud ning muude allikate arvel elatuvate isikuteta) koos palgata töötavate perekonnaliikmetega, keda 1000 elaniku kohta oli 211
Neist tegelesid tööstuses, ehituses, transpordis ja sises põllumajanduses	222	109	Neist tegelesid tööstuses, ehituses, transpordis ja sises põllumajanduses
kaubanduses	182	383	kaubanduses
hariduse, teaduse, kunsti ja tervishoiu alal	30	21	hariduse, teaduse, kunsti ja tervishoiu alal
muudel majandusaladel	53	12	muudel majandusaladel
Nõukogude armees	45	58	kodanlikus sõjaväes
10	10	10	
2. Pensionäre ning teisi riigi ja ühiskondlike organisatsioonide poolt ülalpeetavaid	74**	23	2. Riigi ja omavalitsuste poolt ülalpeetavaid
3. Stipendiaate	9	—	
4. Muudest sissetulekuallikatest elatavaid	1	5	3. Muudest sissetulekuallikatest elatavaid
	—	10	4. Kapitalist elatavaid
5. Üksikisikute ülalpeetavaid (lapsed, vanad ja tööjõulised isikud, kes tegelevad ainult koduse majapidamisega ning laste kasvatamisega)	374	371	5. Ülalpeetavaid, kodumajapidamistes tegelevaid isikuid
Kokku	1000	1000	Kokku

* Nii see kui ka tabel 3 on koostatud ENSV TA Majanduse Instituudis analüüsitud 1934. ja 1959. a. rahvaloenduse materjalide alusel.

** 1959. aasta rahvaloenduse ajal oli Eesti NSV-s ligikaudu 120 000 pensionäri, 1. jaanuaril 1965 oli neid 169 000, arvestamata pensionäre-kolhoosnikke.

mise protsessi vajalikku osa, sest võtab ju enamik vanematest pensionäridest osa laste kasvatamisest, toitja kaotuse puhul pensioni saavatest lastest aga kasvavad töötajad rahvamajandusele. Seejuures suureneb rahvatulust tehtavate ülekannete arvel pidevalt ühiskondlike fondide osa, millest kaetakse elanikele hariduse andmise, meditsiinilise teenindamise ja sotsiaalkindlustuse kulud. See ühiskondlike fondide pidev suurenemine kajastub nii töötajate reaaltulu kui ka mittetootlikus sfääris töötajate arvu pidevas suurenemises.

Kõige suurem ja kõige olulisem muudatus toimus vaadeldaval ajavahemikul rahvastiku rakendatuses ja ühiskondlikus struktuuris. Ühiskondlikust tootmisest ja tegevusest võttis 1934. aastal iga 1000 elaniku kohta osa 109 elatanud inimest ning 25 noorukit. 1959. aastal oli töötavate noorukite arv 25 korda väiksem kui 1934. aastal. Samuti on vähenenud ka ühiskondliku tootmisega tegelevate eakate inimeste arv: 1934. aastal töötas

neid iga 1000 inimese kohta 109, 1959. aastal 85, neistki umbes $\frac{1}{4}$ (ehk 20 inimest) individuaalses põllumajanduslikus abimajandis.⁹ Töötavate noorukite ja eakate inimeste osatähtsuse selline suur vähenemine tööjõu bilansis peegeldab kahtlemata elanike laiade masside elatustaseme tõusu. Ühtlasi näitab see ka ühiskondlike fondide osatähtsuse suurenemist nende isikute ainelisel kindlustamisel, kes varem kapitalistlikes oludes olid sunnitud enesele ülalpidamist hankima kas iseseisvalt või siis perekonnale kuuluvast majapidamisest palgata töötades.

1934. aastal töötas kodanlikus Eestis (tab. 3) 1000 elaniku kohta töölistena, teenistujatena ja ametnikena 215 ning mitmesuguste peremeestena 155 inimest. Peale nende töötas 211 inimest perekonnale kuuluvast majapidamisest palgata.

Kodanlik Eesti vabariik eksisteeris ainult äärmiselt väikese vähemiku huvides. Selliseid inimesi, kes olid otseselt huvitatud ekspuataatorliku korra püsimisest, oli ainult 44—45 iga 1000 elaniku kohta ehk 4,4—4,5% elanike üldarvust (tabelis 2 ja 3 — 10 kapitalist elatuvat inimest, 31 alaliselt palgatud töölistega töötavat peremeest ning umbes 3—4 inimest riigi- ja omavalitsusaparaadis ning sõjaväes juhtivatel ametikohtadel töötavate inimeste hulgest ilma nende isikute perekonnaliikmeid arvestamata).

Väga omapäraseks nähtuseks kodanlikus Eestis olid palgata töötavad perekonnaliikmed, kes oma arvult ületasid isegi tööliste, teenijate ja ametnike üldarvu. Selline suur palgata töötavate perekonnaliikmete osatähtsus annab eelkõige tunnistust riigis valitsevast alalisest tööpuudusest, mis sundis täiskasvanud perekonnaliikmeid edasi töötama perekonnale kuuluvast majapidamisest ning kujutab endast seega agraarse ülerahvastuse ühte vormi. Et palgata töötavad perekonnaliikmed kujutasid endast põllumajanduses just niisugust agraarse ülerahvastumise vormi, näitab nii nende vanuseline kui ka sooline koostis. Neist oli

20—29 aasta vanuseid mehi	29 600	ja	naisi	38 290,
30—39 „ „ „	9 960	„ „	„ „	37 750,
40—49 „ „ „	2 970	„ „	„ „	29 220 ja
50—59 „ „ „	1 720	„ „	„ „	14 270.

Näeme, et nii palgata töötavate meeste kui ka naiste hulgas moodustasid valdava enamiku 20—39-aastased, kusjuures vanuse suurenedes väheneb palgata töötavate perekonnaliikmete arv järsult. Ilmselt olid nad selleks ajaks leidnud endale muu äraelamisvõimaluse.

Naiste suhteliselt väga suur arv palgata töötavate perekonnaliikmete hulgas viib mõttele, et nende puhul on tegemist peamiselt peremeeste abikaasadega. Tabelis 4 esitatud andmed aga ei toeta seda arvamist. Näeme, et pidevalt palgalist tööjõudu kasutavaid peremehi oli 13 300, naisi aga oli selles grupis 22 090, seega 8790 võrra rohkem kui peremehi. Teises grupis, kus peremehed töötasid koos oma perekonnaliikmetega, oli 40 470 peremeest ja 90 120 naist ehk 49 650 naist rohkem kui peremehi. Seega oli siis naisi kaugelt rohkem kui mehi. Ka igapäevasest praktikast on teada, et kodanliku Eesti taludes töötasid palgata mitte ainult peremehe täiskasvanud lapsed, vaid ka õed, vennad, vanemad ja mitmesuguses astmes sugulased, kes talusse olid sunnitud jääma seepärast, et neil puudusid võimalused iseseisva majapidamise asutamiseks või töö saamiseks.

Tabelist 2 nägime, et töötajate arv on põllumajanduses ja mõnel muulgi rahvamajanduse alal ajavahemikus 1934—1959 iga 1000 elaniku kohta vähenenud 212 inimese võrra. Samal ajal on aga tööstuse, ehituse, kaubanduse, transpordi ja side ning hariduse, teaduse, kunsti ja tervishoiu alal töötajate arv suurenenud 163 inimese võrra. Kõige

⁹ V. Kaufmann, Eesti NSV tööjõuressursid. «Eesti Kommunist» 1965, nr. 8, lk. 36.

Töötajate sotsiaalne koostis
(ilma sõjaväelasteta)

Tabel 3

1959. a. loenduse andmeil	1000 elaniku kohta		1934. a. loenduse andmeil
	1959. a.	1934. a.	
1. Põllumajanduses neist	182	381	1. Põllumajanduses neist
töölisi ja teenistujaid	51	65	töölisi, teenijaid ja ametnikke peremehi, kes töötavad alali- selt palgatud töötajatega
kolhoosnikuid	102	25	peremehi, kes töötavad koos oma perekonnaliikmetega
individuaalses põllumajandus- likus abimajandis töötavaid perekonnaliikmeid	28	80	üksikult töötavaid peremehi
üksiktalupidajaid	1	7	palgata töötavaid perekonna- liikmeid
		204	
2. Muudel rahvamajandusaladel neist	350	200	2. Muudel rahvamajandusaladel neist
töölisi ja teenistujaid	343	150	töölisi, teenijaid ja ametnikke peremehi, kes töötavad alali- selt palgatud töötajatega
kolhoosnikuid	6	6	peremehi, kes töötavad koos oma perekonnaliikmetega
koopereerumata käsitöölisi	1	6	üksikult töötavaid peremehi
		31	palgata töötavaid perekonna- liikmeid
		7	
3. Kogu rahvamajanduses neist	532	581	3. Kogu rahvamajanduses neist
töölisi ja teenistujaid	394	215	töölisi, teenijaid ja ametnikke peremehi, kes töötavad alali- selt palgatud töötajatega
kolhoosnikuid	108	31	peremehi, kes töötavad koos oma perekonnaliikmetega
üksiktalupidajaid ja koopere- rumata käsitöölisi	2	86	üksikult töötavaid peremehi
		38	
individuaalses põllumajandus- likus abimajandis töötavaid perekonnaliikmeid	28	211	palgata töötavaid perekonna- liikmeid

Tabel 4

Põllunduse, aianduse ja mesindusega tegeleva rahvastiku sooline koostis
20—49-aastaste grupis

	Aktiivne rahvastik		Koduse maja- pidamisega te- gelevad ja tei- sed ülalpeeta- vad naised	Palgata töötavad perekonnaliikmed	
	mehed	naised		naised	mehed
Peremehi, kes kasutasid pidevalt palgalist tööjõudu	13 300	2230	1850	18 010	6 080
Peremehi, kes töötasid koos oma perekonnaliikmetega	40 470	5580	2850	81 690	34 080
Peremehi, kes töötasid üksinda	1 790	2010	590	—	—

hoogsam, nimelt 2,34-kordne töötajate arvu suurenemine on toimunud tööstuses. Kui arvestada ka seda, et põllumajandustoodangu maht oli rahalises väljenduses aastail 1958—1960 keskmiselt 22,6% kõrgem kui 1933.—1935. aastal, siis selgub, et Eesti NSV põllumajanduses on tööviljakuse tõusnud 3,1-kordseks. Seda on saavutatud kolhooside ja sovhooside kui suurpõllumajapidamise mehhaniseerimise ja elektrifitseerimise teel. Tööviljakuse tõus põllumajanduses on võimaldanud varem vaid olude sunnil osalise koormusega taludes töötanud inimeste siirdumise teistele rahvamajandusaladele.

*

Kokku võttes võime konstateerida, et erinevuste selgitamine rahvastiku rakendatuses 1934. ja 1959. aastal võimaldab meil paremini mõista neid suuri muutusi, mis on toimunud eesti rahva elus nõukogude korra ajal. Meie poolt eespool mainitud allikad ei ole muidugi ainukesed, mille arvel võiks rahvamajanduses töötavate inimeste arv suurenda. Kõige tähtsamaks tööjõuressursside allikaks on tööjõuliste inimeste loomulik juurdekasv. Kuna aga lähema 15 aasta jooksul astuvad tööjõuliste hulka need noorukid, kes praegu on 0—15-aastased, keda aga nendega võrreldes, kes tööjõuliste hulgast välja langevad, on suhteliselt vähe, siis hakkab tööjõuliste inimeste arv meil võrdlemisi aeglaselt suurenema ning Eesti NSV tööjõuressursside bilanss kujuneb üldiselt pingeliseks. See aga näitab, et rahvamajanduse areng sõltub edaspidi eelkõige tööviljakuse tõusust oma eri harudes ning tööjõuressursside ratsionaalsemast kasutamisest. Kui Suurele Isamaasõjale järgnenud aastail oli võimalik toodangu mahu tõusu saavutada ka tööliste ja teenistujate arvu kiire suurendamise teel, mis toimus nii agraarse ülerahvastumise likvideerimise, põllumajanduses tööjõuviljakuse tõusu ning nii osa põllumajandustöötajate ümbersuunamise kui ka rahvastiku mehaanilise juurdekasvu arvel, siis nüüd tuleb peamine tähelepanu pöörata tööviljakusele ja tööjõu ratsionaalsemale kasutamisele.

*Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Majanduse Instituut*

Saabus toimetusse
9. I 1965

В. КАУФМАН

ОБ ИЗМЕНЕНИЯХ В ЗАНЯТОСТИ НАСЕЛЕНИЯ ЭСТОНИИ ПО ДАННЫМ ПЕРЕПИСЕЙ 1934 И 1959 гг.

Резюме

Исследования показывают, что использованное буржуазными статистиками в 1934 году распределение населения на активных и иждивенцев антинаучно и служило целям маскировки противоречий, имевших место в буржуазной Эстонии.

К активному населению были отнесены все хозяева (при этом хозяевами назывались наряду с владельцами крупных предприятий с тысячами наемных работников и люди, занимающиеся кустарным производством или обработкой клочка земли) и их наемные работники. Сюда относили и лиц, живших за счет своего капитала, пенсионеров, людей, живших за счет скудных пособий, получаемых за счет попечительства бедных, и деклассированные элементы (нищие, проститутки и т. д.), которые по сути дела никаких регулярных доходов не имели.

После соответствующих пересчетов анализ данных переписей 1934 и 1959 гг. в расчете на 1000 человек населения дает следующую картину:

численность трудоспособного населения Эстонии уменьшилась с 572 (в 1934 г.) на 549 (в 1959 г.), т. е. на 4%. Здесь нашли отражение те большие потери, которые эстонский народ понес во время II мировой войны.

Удельный вес пожилых людей (старше пенсионного возраста, который для женщин составляет 55 и для мужчин 60 лет) в трудовом балансе за это же время уменьшился с 109 до 85. Количество работающих подростков в возрасте до 16 лет уменьшилось с 25 до 1. В то же время численность получающих в пожилом возрасте пенсию возросла более чем в 3—4 раза, и появился новый, незнакомый буржуазному обществу источник средств существования — стипендия, за счет которой в Советской Эстонии живут тысячи учащихся средних специальных и студентов высших учебных заведений.

В буржуазной Эстонии необычайно высоким был удельный вес людей, работающих бесплатно в хозяйствах родителей или родственников. Их не относили к активному населению, хотя их число, составлявшее на 1000 человек населения 211 человек, приближалось к удельному весу рабочих и служащих, составлявших в тот же период 215 человек на 1000 человек населения. В сельском хозяйстве, где работала основная масса этих людей, они составляли более половины всех занятых.

То, что совершеннолетние дети, а часто и просто родственники, вынуждены были оставаться жить и бесплатно работать в хозяйстве главы семьи, свидетельствует о застое и безработице, которые царили в буржуазной Эстонии и вели к постоянному и скрытому перенаселению, особенно на селе. Прямым следствием этого было то, что очень многие люди не могли вступать в брак ранее 30—35 лет; это вело к постоянному уменьшению рождаемости и возникновению проблемы депопуляции.

Анализ данных 1934 года показывает, что удельный вес лиц, которые в буржуазной Эстонии были непосредственно заинтересованы в существовании эксплуататорского строя, составлял только 4,4—4,5% от общей численности населения. К числу их автором отнесены фабриканты, коммерсанты и хозяева, державшие постоянную наемную рабочую силу, люди, жившие за счет доходов с капитала, и высокопоставленные чины из числа государственных работников и офицеров буржуазной армии (без членов их семей).

В Советской Эстонии, где орудия производства принадлежат всему народу и где нет эксплуатации человека человеком, абсолютное число занятого населения систематически повышается и растет его удельный вес.

Преобладающую часть занятого населения Советской Эстонии составляют рабочие, служащие и колхозники. На 1000 человек населения в 1959 году их было соответственно 394 и 108 человек. Кроме них, сюда относятся 28 человек (члены семей рабочих, служащих и колхозников), которые заняты в личном подсобном сельском хозяйстве.

Единоличных крестьян и некооперированных кустарей в 1959 г. было только 2 человека (из 1000), и они не играют существенной роли в экономике Эстонии (в 1934 году их было 155).

Эти данные показывают, что восстановление Советской власти и развитие народного хозяйства Эстонии повлекли за собой изменения в использовании источников образования трудовых ресурсов и в их занятости.

Увеличение выпуска промышленной продукции с 1940 по 1963 год в 15 раз и другие успехи народного хозяйства Эстонии были достигнуты благодаря большим капиталовложениям, внедрению новой современной техники и реконструкции всего народного хозяйства на базе развития крупной промышленности и сельского хозяйства. Именно это повлекло за собой рост производительности труда и увеличение числа рабочих и служащих за счет ликвидации аграрного перенаселения, унаследованного от буржуазного строя. Немалую роль играли при этом и специалисты, прибывшие на работу в Эстонию из других братских республик.

Дальнейшее развитие народного хозяйства Эстонии зависит, наряду с возможностями внедрения капиталовложений, в первую очередь, от рационального использования местных трудовых ресурсов и от роста производительности труда во всех отраслях народного хозяйства Эстонии.

Институт экономики
Академии наук Эстонской ССР

Поступила в редакцию
9/1 1965

V. KAUFMANN

VERÄNDERUNGEN IN DER BESCHÄFTIGUNG DER BEVÖLKERUNG ESTLANDS LAUT ANGABEN DER VOLKZÄHLUNGEN VON 1934 UND 1959

Zusammenfassung

Die Untersuchungen erweisen, dass die von den bürgerlichen Statistikern in 1934 benutzte Einteilung der Bevölkerung in Aktive und Unterhaltene unwissenschaftlich ist und die Maskierung der im bürgerlichen Estland herrschenden Gegensätze anstrebte.

Zur aktiven Bevölkerung zählte man alle Wirte und deren Lohnarbeiter (als Wirte galten neben den Inhabern grosser Unternehmen, wo Tausende von Lohnarbeitern Beschäftigung fanden, auch kleine Handwerker im Hausgewerbe und Bauern, die eine kleine Parzelle bestellten). Hierin zählte man auch Leute, die von Kapitalzinsen lebten, Pensionäre, Empfänger spärlicher Armenfürsorgegelder und deklassierte Elemente (Bettler, Prostituierte usw.), die im Grunde genommen kein reguläres Einkommen hatten.

Nach Durchführung entsprechender Umrechnungen ergibt die Analyse der Volkszählungsangaben von 1934 und 1959 das folgende Bild (Ziffern je 1000 Einwohner):

die Zahl der arbeitsfähigen Bevölkerung Estlands verminderte sich von 572 (in 1934) auf 549 (in 1959), d.h. um 4%. Das widerspiegelt die grossen Verluste des estnischen Volkes während des II. Weltkriegs.

Der Anteil älterer Leute (älter als das Pensionsalter, das für Frauen 55 Jahre, für Männer 60 Jahre beträgt) an der Arbeitsbilanz verminderte sich in derselben Zeit von 109 auf 85. Die Zahl arbeitender Jugendlicher unter 16 Jahren sank von 25 auf 1, die der Alterspensionäre vergrösserte sich 3—4mal; gleichzeitig erschien eine neue, der bürgerlichen Gesellschaft unbekannt Quelle des Lebensunterhalts — das Stipendium, von dem in Sowjetestland Tausende von Schülern der mittleren Fachschulen und von Studenten der Hochschulen leben.

Sehr hoch war im bürgerlichen Estland der Prozentsatz derjenigen, die in Betrieben ihrer Eltern oder Verwandten unentgeltlich arbeiteten. Sie wurden nicht zur aktiven Bevölkerung gerechnet, ihre Zahl — 211 pro 1000 Einwohner — entsprach nahezu dem Anteil der Arbeiter und Angestellten, der zur gleichen Zeit 215 pro 1000 Einwohner betrug. In der Landwirtschaft, wo die grosse Masse dieser Leute arbeitete, bildeten sie mehr als die Hälfte aller Beschäftigten.

Die Tatsache, dass volljährige Kinder oder sonstige Verwandte des Familienoberhauptes gezwungen waren, in seinem Betriebe unentgeltlich zu arbeiten, zeugt von der Stagnation und Arbeitslosigkeit, die im bürgerlichen Estland herrschten. Das verursachte eine ständige und latente Übervölkerung, besonders auf dem Lande. Dessen direkte Folge war, dass sehr viele nicht vor dem Alter von 30—35 Jahren eine Ehe schliessen konnten, was wiederum die Geburtenzahl herabsetzte und die Entstehung eines Entvölkerungsproblems bewirkte.

Die Analyse der Ergebnisse von 1934 zeigt, dass der Anteil der am Bestehen der ausbeuterischen Ordnung unmittelbar interessierten Personen im bürgerlichen Estland bloss 4,4 bis 4,5% der gesamten Bevölkerung ausmachte. Zu diesen Personen zählt der Verfasser die Fabrikanten, Kaufleute und Wirte, die ständig Lohnarbeiter beschäftigten, fernerhin Leute, die von Kapitalzinsen lebten, sowie höhergestellte Staatsbeamten und Offiziere der bürgerlichen Armee (ohne Familienangehörige).

In Sowjetestland, wo die Produktionsmittel Eigentum des ganzen Volkes sind und der Mensch andere Menschen nicht exploitiert, ist die absolute und relative Zahl der Beschäftigten im ständigen Wachsen begriffen.

Der überwiegende Teil der Beschäftigten Sowjetestlands sind Arbeiter, Angestellte und Kollektivbauern. Ihre Zahl war in 1959 entsprechend 394 und 108 je 1000 Einwohner. Hierzu gehören ausserdem 28 Personen (Familienmitglieder der Arbeiter, Angestellten und Kollektivbauern), die aushilfsmässig persönliche Grundstücke bestellen.

Einzelbauern und nicht kooperierende Handwerker gab es in 1959 bloss 2 je 1000 Einwohner; sie spielen in der estnischen Wirtschaft keine wichtige Rolle (1934 betrug ihre Zahl 155).

Diese Angaben bezeugen, dass die Wiederherstellung der Sowjetmacht und die Entwicklung der Volkswirtschaft Estlands Wandlungen in der Beschäftigung der Arbeitskräfte nach sich zogen.

Die 15fache Vergrößerung der industriellen Produktion in den Jahren 1940—1963 sowie andere Errungenschaften der Volkswirtschaft Estlands sind die Folge grosser Kapitalanlagen, der Einführung neuer moderner Technik und einer Rekonstruktion der gesamten Volkswirtschaft nach den Prinzipien der Grossindustrie und Grosslandwirtschaft. Gerade das war es, was eine Zunahme der Arbeitsproduktivität und die Vergrößerung der Zahl der Arbeiter und Angestellten bewirkte, während gleichzeitig die von der Bourgeoisordnung verbliebene agrarische Übervölkerung liquidiert wurde. Eine bedeutende Rolle spielten dabei die aus anderen Sowjetrepubliken nach Estland gekommenen Fachleute.

Die Weiterentwicklung der Volkswirtschaft Estlands hängt neben den Möglichkeiten neuer Kapitalanlagen vor allem von der rationellen Anwendung der lokalen Arbeitsressourcen ab, sowie vom Wachstum der Arbeitsproduktivität in allen Zweigen der estnischen Volkswirtschaft.

*Institut für Ökonomie
der Akademie der Wissenschaften
der Estnischen SSR*

Eingegangen
am 9. Jan. 1965

S. OTSMAA

EHITUSKONSTRUKTSIOONIDE UNIFITSEERIMISE OPTIMUMIST

«Kapitaalehituse määratu suur ulatus nõuab ehitustööstuse ja ehitusmaterjalide tööstuse kiiret arendamist ja tehnilist täiustamist, et need rahuldaksid rahvamajanduse vajadusi, ehitustööde maksimaalset kiirendamist, maksumuse alandamist ja kvaliteedi tõstmist nende tööde järjekindla industrialiseerimisega, sellega, et viiakse kiiresti lõpule üleminek tüüpprojektide järgi täielikult monteeritavate hoonete ja rajatiste püstitamisele tööstuses toodetavatest suuremõdulistest konstruktsioonidest ja elementidest.» öeldakse NLKP programmis [1]. Nende ülesannete täitmisel on oluline koht monteeritavate ehitusdetailide ja konstruktsioonide unifitseerimisel, kuna see võimaldab mõningatel juhtudel ühtesid ehitusdetailide või -konstruktsioonide asendada teistega ning seega vähendada tehaste toodangu nomenklatuuri ja alandada tootmiskulusid.

Sellisel asendamisel alanevad seoses nomenklatuuri vähenemisega küll detailide töötlemiskulud, kuid samal ajal suurenevad materjali- ja töökulud. Seda vasturääkivust on sobivaim lahendada matemaatilise optimeerimisülesande abil [2, 3].

Monteeritavate ehitusdetailide optimaalse unifitseerimise ülesanne

Olgu teada monteeritavate ehitusdetailide tehases mingi konstruktsiooniliigi eri detailitüüpide T_1, T_2, \dots, T_n vajadused t_1, t_2, \dots, t_n teatud ajavahemikul. Tuleb leida selle konstruktsiooniliigi detailide optimaalne nomenklatuur antud perioodil, nii et kõigi detailitüüpide vajadused oleksid rahuldatud ja kõigi tootmiskulude summa oleks minimaalne.

Minimiseeritav sihifunktsioon on siis

$$S = \sum_{i=1}^n z_i y_i = \min,$$

kus S — kõigi toodetavate detailide tootmiskulude summa,

y_i — i -tüüpi detaili tootmise maht ja

z_i — i -tüüpi detaili tootmise kulud.

Üldiselt ollakse arvamisel, et detaili tootmise kulud z_i on selle detaili tootmise mahuga y_i hüperboolses seoses

$$z_i = \begin{cases} a_i + \frac{b_i}{y_i}, & \text{kui } y_i > 0 \\ 0, & \text{kui } y_i = 0, \end{cases}$$

kus a_i ja b_i — tootmiskulusid iseloomustavad konstandid ning

y_i — i -tüüpi detailide tootmise maht.

Ülesande lisatingimused on määratud vastavalt detailide unifitseerimise definiitsiooniga. Olgu tooted T_1, T_2, \dots, T_n järjestaatud nende tugevnemise või suurenemise

järgi nii, et T_i on asendatav T_j -ga, kui $i < j$. Järelikult peaksid detailide unifitseerimisel vajadused kõigi detailide järele olema rahuldatud, võrratuste-võrrandite süsteemi

$$\begin{aligned} y_1 &\leq t_1 \\ y_1 + y_2 &\leq t_1 + t_2 \\ \dots &\dots \\ y_1 + y_2 + \dots + y_{n-1} &\leq t_1 + t_2 + \dots + t_{n-1} \\ y_1 + y_2 + \dots + y_{n-1} + y_n &= t_1 + t_2 + \dots + t_{n-1} + t_n \end{aligned}$$

alusel.

Detailide unifitseerimise ülesannet on võimalik lahendada nii graafiliselt kui ka analüütiliselt. Viimase mooduse kasutamisel koostati programm elektronarvutile M-3 [3]. Graafiliselt leiti vundamendiplokkide optimaalne nomenklatuur [2]. Tootes 232 vundamendi taldmiku plokki tellitud 20 erineva tüüp-mootme asemel viies erinevas tüüp-mootmes, mis antud juhul osutus optimaalseks, säästaks tehas 11% esialgselt planeeritud toodangu maksumusest. Järelikult on probleem väärt, et talle kõigis monteeritavate ehitusdetailide tehastes tähelepanu osutataks.

Detailide unifitseerimine mõjustab ka neist monteeritud konstruktsioonide maksumust, sest viimane kujuneb teatavasti a) detailide maksumusest (või taandatud tootmiskuludest) ning b) nende transpordi- ja c) montaažikuludest.

Peale ehituskulude on hoone maksumuses oluline koht ka ekspluatatsiooni-, s. o. kütte- (välispiiretel), jooksva remondi ja amortisatsioonikuludel.

Detailide optimaalsel unifitseerimisel vähenevad nende taandatud kulud, samuti küttekulud, kuna unifitseerimine tähendab väiksemate detailide asendamist suurematega, s. o. soojapidavamatega. Muud hoone maksumuse komponendid aga suurenevad ning me seisame ülesande ees unifitseerida monteeritavad konstruktsioonid.

Monteeritavate ehituskonstruksioonide optimaalse unifitseerimise ülesanne majandusrajoonis

Konstruksioonide unifitseerimise ülesande võib sõnastada järgmiselt: leida antud majandusrajoonis mingil kindlal ajavahemikul monteeritavate ehituskonstruksioonide unifitseerimise optimaalne tase nii, et monteeritavate hoonete maksumused selles majandusrajoonis kujuneksid minimaalseteks, kusjuures on teada a) ehitusmahud ehitusliikide kaupa, b) monteeritavaid detaile tootvate tehaste tehnoloogilised ja majanduslikud näitajad, c) kasutatavad projektid, d) kehtivad monteeritavate detailide kataloogid ja e) detailide ning konstruktsioonide tehnilised asendamisvõimalused.

Ülesande matemaatiline mudel

Leida $x_{hij}^{(\theta, \vartheta)}$ nii, et

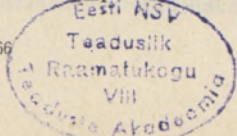
$$\begin{aligned} Z = \sum_{h=1}^r \sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^n \sum_{\theta=1}^{\Omega_j} \omega_j^{(\theta)} \sum_{\vartheta=1}^{\omega_j^{(\theta)}} [e_{ij}^{(\theta, \vartheta)} + f(x_{hij}^{(\theta, \vartheta)})E_H' + t_{hij}^{(\theta, \vartheta)}E_H'' + \\ + m_{ij}^{(\theta, \vartheta)}E_H'''] x_{hij}^{(\theta, \vartheta)} = \min \end{aligned} \quad (1)$$

tingimustel

$$\sum_h \sum_{\theta=1}^{\Omega_j} \omega_j^{(\theta)} \sum_{\vartheta=1}^{\omega_j^{(\theta)}} c_{ij}^{(\theta, \vartheta)} x_{hij}^{(\theta, \vartheta)} = u_{ij} \quad (2)$$

$$\sum_{i=1}^m q_j^{(\theta, \vartheta)} x_{hij}^{(\theta, \vartheta)} \leq v_{hj}^{(\theta, \vartheta)} \quad (3)$$

$$\sum_{h=1}^r x_{hij}^{(\theta, \beta)} = a^{(\beta, \xi)} \quad \sum_{h=1}^r x_{hij}^{(\theta, \xi)} \quad (4)$$

$$\sum_{h=1}^r x_{hig}^{(B, \beta)} = b_{gk} \sum_{h=1}^r x_{hik}^{(T, \gamma)} \quad (5)$$

- ($i = 1, \dots, m$; $j = 1, \dots, n$; $h = 1, \dots, r$; $\theta = 1, \dots, \Omega_j$; $\vartheta = 1, \dots, \omega_i(\theta)$),
 kus Z — majandusrajooni monteeritavate ehituste maksumus (rbl/aastas);
 $e_{ij}^{(\theta, \vartheta)}$ — i -nda ehitusliigi j -nda konstruktsiooni θ -nda liigi ϑ -tüüpi detaili ekspluatatsioonikulud (rbl/tk. aastas);
 $z_{hj}^{(\theta, \vartheta)}$ — j -nda konstruktsiooni θ -nda liigi ϑ -tüüpi detaili taandatud tootmis- kulud h -ndas tehases (rbl/tk.);
 $x_{hij}^{(\theta, \vartheta)}$ — h -ndas tehases toodetavate i -nda ehitusliigi j -nda konstruktsiooni θ -nda liigi ϑ -detailitüübi¹ partii suurus (tk/aastas);
 u_{ij} — i -nda ehitusliigi j -nda konstruktsiooni vajalik maht (m^3 /aastas, m^2 /aastas, jm/aastas);
 $c_{ij}^{(\theta, \vartheta)}$ — koefitsient, mis näitab, mitu i -nda ehitusliigi j -nda konstruktsiooni üksust on võimalik ehitada θ -nda liigi ϑ -tüüpi detailist (m^3 /tk., m^2 /tk., jm/tk.);
 $q_j^{(\theta, \vartheta)}$ — j -nda konstruktsiooni θ -nda liigi ϑ -tüüpi detaili maht (m^3 /tk.);
 $t_{hij}^{(\theta, \vartheta)}$ — j -nda konstruktsiooni θ -nda liigi ϑ -tüüpi detaili transpordikulud² (rbl/tk.);
 $m_{ij}^{(\theta, \vartheta)}$ — i -nda ehitusliigi j -nda konstruktsiooni θ -nda liigi ϑ -tüüpi detaili montaažikulud (rbl/tk.);
 $v_{hj}^{(\theta, \vartheta)}$ — j -nda konstruktsiooni θ -nda liigi ϑ -tüüpi detaili tootmise võimsus h -ndas tehases (m^3 /aastas);
 $a(\beta, \xi)$ — i -nda ehitusliigi j -nda konstruktsiooni θ -nda liigi mingite β -ndat ja ξ -ndat tüüpi detailide koguste vaheline proportsionaalsuse koefitsient;
 b_{gk} — i -nda ehitusliigi mingite g -nda konstruktsiooni B -nda liigi β -nda detailitüübi ja k -nda konstruktsiooni T -nda liigi γ -nda detailitüübi koguste vaheline proportsionaalsuse koefitsient;
 E'_H, E''_H, E'''_H — detailide tootmise, transpordi ja montaaži alal tehtud vastavad normatiivsed kapitaalvahetuste efektiivsuse koefitsiendid.

Sihifunktsiooniga (1) on haaratud nii majandusrajooni monteeritavate hoonete ehitus- kui ka ekspluatatsioonikulud. Kuna sihifunktsioonis sisalduv avaldis $f(x_{hij}^{(\theta, \vartheta)})$ on tõenäoliselt mittelineaarne, siis on seda ka ülesande sihifunktsioon ning meil on tegemist mittelineaarse planeerimisülesandega.

Ülesande lisatingimus (2) tagab antud majandusrajoonis monteeritavate ehitus- konstruktsioonide vajaliku mahu ja lisatingimus (3) — monteeritavaid detaile tootvate tehaste normaalse koormuse. Tingimused (4) ja (5) tagavad ühe konstruktsiooni erinevate detailitüüpide koguste ja erinevate, kuid omavahel seotud konstruktsioonide mahude vahelise proportsionaalsuse.

¹ Konstruktsioon on antud juhul üldmõiste, konstruktsiooni liik aga tema alajaotus. Näiteks j -s konstruktsioon võiks olla välissein, konstruktsiooni θ -s liik aga oleks silikalt- siitplokkidest sein. Enamikus konstruktsioonides kasutatakse rohkem kui üht tüüpi detaile. ϑ -tüüpi detail võiks toodud näite puhul olla sillusplokk pikkusega L mm.

² Transpordikulude määramisel võiks ülesande lihtsustamiseks kasutada antud majandusrajooni keskmist veoraadiust, mille võiks leida analüütiliselt, lähtudes rajooni suuruselt, monteeritavate ehitusdetailide tehaste arvust ja asustustihedusest selles majandusrajoonis. Detailide transporteerimise ülesannet on võimalik lahendada ka paralleelselt konstruktsioonide unifitseerimise ülesandega.

Raskeimaks probleemiks on monteeritavate ehitusdetailide taandatud kulude (või omahinna) ja nende partii suuruse vahelise seose $f(x_{hij}^{(g, \theta)})$ leidmine. Selleks võiks kasutada NSV Liidu Ehituskomitee Elamute Eksperimentaalprojekteerimise Teadusliku Uurimise Keskinstituudi poolt väljatöötatud metoodikas [4] toodud seoseid. Need on mõeldud küll detailide unifitseerimisest saadava majandusliku efekti hindamiseks ühel konkreetsel juhul, kuid peaksid olema kohaldatavad ka antud ülesandele. Suuremaks takistuseks nende seoste kasutamisel on unifitseeritud detailide tootmise mahu muutuse, omahinna alanemise ja majandusliku efekti arvutamise valemite keerukus.

Teine võimalus on katsuda leida tehaste aruandelise dokumentatsiooni põhjal toodete taandatud kulude korrelatsioon detailitüüpide arvu ja partiide suurusega.

Kolmas võimalus on koostada detailide taandatud kulude leidmiseks terve rida kalkulatsioone, arvesse võttes, et toodangu unifitseerimisel väheneb erinevate vormide vajadus ning suureneb nende kasutusaste, samuti väheneb töökulu, sest jääb ära vahetükkide asetamine vormidesse, suureneb aurutuskambrite täitmise aste jne. Koostatud kalkulatsioonide põhjal tuleks leida detailide taandatud kulude muutumine unifitseerimise puhul.

Eesti NSV oludes ülesannet lahendades on erinevate detailide arv ca 450.³ Monteeritavaid detaile tootvate tehaste arv $r = 7 \div 10$.⁴ Ehitusliike (m), kus kõigis põhilistes konstruksioonides kasutatakse monteeritavaid detaile, on 10.⁵

Seega on tundmatuid $x_{hij}^{(g, \theta)}$ 31 500 \div 45 000 ($450 \times 7 \times 10 \div 450 \times 10 \times 10$). Nende määramiseks on võrrandeid (2) ca 200, võrratusi (3) 3150 \div 4500, võrrandeid (4) ja (5) ca 1000. Järelikult vajaks antud ülesanne elektronarvutit, mille magnetlinde pesade arv on $1,4 \cdot 10^8 \div 2,6 \cdot 10^8$.

Kuna sellist võimsat elektronarvutit praegu meie käsutuses veel ei ole, tuleb ülesannet piirata, s.o. üksikuteks osadeks jaotada, mida järgnevalt ongi tehtud.

Matemaatiline mudel mingi ühe konstruksiooni optimaalseks unifitseerimiseks

Analoogiliselt üldisele ülesandele on sõnastatud ka mingi konstruksiooni optimaalse unifitseerimise ülesanne. Selle kohaselt tuleb antud majandusrajoonis leida j -nda konstruksiooni unifitseerimise optimaalne tase mingiks ajavahehikuks nii, et selle konstruksiooni maksumus kujuneks minimaalseks. Selle majandusrajooni kohta antud ajavahehikus on teada a) monteeritava ehituse üldine maht ja j -nda konstruksiooni osatähtsus selles, b) kõik monteeritavatest detailidest j -nda konstruksiooni lahenduse võimalikud eri liigid ning nende asendamisvõimalused, c) j -nda konstruksiooni detailide tehnilis-majanduslikud näitajad, d) transpordi-, e) montaaži- ja f) eksploatatsioonikulude kujunemise ja muutumise üldised alused.

Ülesande matemaatiline mudel sarnaneb eelmisega.

³ Nii palju eri detailitüüpe sisaldab vabariigis kehtiv ehitusliikidevaheline unifitseeritud industriaalsete betoon- ja raudbetoonitoodete kataloog [5], kaasa arvatud ka vabariigis toodetavad silikaltsiit- ja põlevkivituhkbetoonist detailid. Tegelikult aga toodetakse meil monteeritava raudbetooni tehastes peale katalogiseeritud detailide peaaegu sama palju erinevaid individuaalseid detailitüüpe, mida antud juhul ei ole arvesse võetud.

⁴ Mõeldud on praegu tegutsevaid monteeritavate ehitusdetailide tehaseid — Tallinna Majaehituskombinaati, Männiku Ehitusmaterjalide Tehase silikaltsiiditsehhi, Tallinna, Kohtla-Järve, Narva ja Tartu Raudbetoonitehast, Ahtme Ehitusmaterjalide Tehast — ja projekteeritud ning lähemal aastail eksploatatsiooni antavaid Tallinna II ja Tartu majaehituskombinaati ning Balti ehitusmaterjalide kombinaati.

⁵ Eesti NSV projekteerimisorganisatsioonides on koostatud monteeritavate konstruksioonidega projektid vähe- ja paljukorruseliste elamute, ühe- ja mitmekorruseliste tööstushoonete, põllumajanduslike tootmishoonete ja ühiskondlike hoonete (koolide, laste-aedade, lastesõime, teeninduskombinaatide ning võõrastemajade) ehitamiseks.

Minimiseeritav sihfunktsioon aga on järgmine:

$$Z = \sum_{h=1}^r \sum_{i=1}^m \sum_{\theta=1}^{\Omega} \sum_{\vartheta=1}^{\omega(\theta)} [e_i^{(\theta, \vartheta)} + f(x_{hi}^{(\theta, \vartheta)}) E_H' + t_{hi}^{(\theta, \vartheta)} E_H'' + m_i^{(\theta, \vartheta)} E_H'''] x_{hi}^{(\theta, \vartheta)} = \min. \quad (6)$$

Tingimustel:

$$\sum_{h=1}^r \sum_{\theta=1}^{\Omega} \sum_{\vartheta=1}^{\omega(\theta)} c_i^{(\theta, \vartheta)} x_{hi}^{(\theta, \vartheta)} = u_i \quad (7)$$

$$\sum_{i=1}^m q^{(\theta, \vartheta)} x_{hi}^{(\theta, \vartheta)} \leq v_h^{(\theta, \vartheta)} \quad (8)$$

$$\sum_{h=1}^r x_{hi}^{(\theta, \beta)} = a^{(\beta, \xi)} \sum_{h=1}^r x_{hi}^{(\theta, \xi)} \quad (9)$$

($i = 1, \dots, m$; $h = 1, \dots, r$; $\theta = 1, \dots, \Omega$; $\vartheta = 1, \dots, \omega(\theta)$)

Ülesande ulatus sõltub antud juhul konstruktsioonist, mille jaoks teda lahendatakse. Kui on näiteks tegemist ülesande «Monteeritavate välisseinte tootmine Eesti NSV-s 1970. a.» lahendamiseks, oleks detaile tootvate tehaste arv $m=5$ (Tallinna I ja II ja Tartu majaehituskombinaat, Männiku Ehitusmaterjalide Tehase silikaltsiiditsehhi ja Ahtme Ehitusmaterjalide Tehase). Erinevate konstruktsiooniliikide arv $\Omega=4$ (silikaltsiitplokkidest, silikaltsiitpaneelidest, põlevkivituhkbetoonpaneelidest ja raudbetoonpaneelidest seinad) ja üldine detailitüüpide arv välisseinte unifitseerimisel ca 27 (silikaltsiitplokkidest välisseinteks 13 erinevat plokkitüüpi, põlevkivituhkpaneele 3, raudbetoonpaneele 6 ja silikaltsiitpaneele ca 5).

Kui ülesanne lahendada 10 ehitusliigi jaoks, oleks tundmatuid $x_{hi}^{(\theta, \vartheta)}$ 1080 ja võrrandide-võrratusi 224 (võrrandeid (7) 10, võrratusi (8) 108, võrrandeid (9) 106).

Illustreerime niisuguse mudeli kasutamist alljärgneva näitega.

Laekonstruktsioonide unifitseerimise optimaalse taseme määramine

Leida elamute ja mitmekorruseliste tööstushoonete monteeritavaist raudbetoonpaneelidest lagede optimaalne unifitseerimise tase, kui esimeste ehitusmaht on aastas 200 000 m² (neist 20% keldrilagesid) ja teistel 100 000 m².

Mõlemal puhul on mõeldav kasutada kas õõnespaneele ПБ-60-12 (6-õõnelised, 5980 × 1190 × 220 mm) ja ПТБ-60-8 (4-õõnelised, 5980 × 790 × 220 mm) või ribipaneele ПНС-19 (5970 × 1490 × 300 mm) ja ПНС-2 (5970 × 290 × 300 mm). Seejuures tuleb elamute korrustevahelistes lagedes ribipaneelide kasutamisel nende alla riputada laudis. Õõnespaneele valmistab tehase, mille vastava tootmisliini maksimaalne võimsus aastas on 30 000 m³, ribipaneele tootva tehase maksimaalne tootmisvõimsus on aga samal ajal 20 000 m³.

Parema ülevaatlikkuse saamiseks on nii tundmatud kui ka ülesande lahendamiseks vajalikud andmed esitatud tabelitena.

Tabeli 2 koostamisel on lähtutud järgmistest kaalutlustest:

a) transpordikulude leidmise lihtsustamiseks eeldatakse, et detailide veoraadiused nii esimesest kui ka teisest tehastest kõigile nende poolt varustatavatele ehitusplatsidele on võrdsed, $R=10$ km;

b) elamute korrustevaheliste ribipaneellagede montaažikuludes on arvestatud ka riputatud lae tegemine ja seinte maksumuse suurenemine, mida tingib lagede paksenemine ning selle tagajärjel ka seinte mahu suurenemine;

c) detailide tootmiskulud on arvutuslikud.

Tundmatud $x_{hi}^{(\theta, \vartheta)}$
(tk/aastas)

Tabel 1

Tehas*	Elamuehituses						Tööstusehituses			
	Õõnespaneelid		Ribipaneelid				Õõnespaneelid		Ribipaneelid	
	ПТБ-60-8 11	ПБ-60-12 12	keldrilagedeks		korrustevahe- listeks lage- deks		ПТБ-60-8 11	ПБ-60-12 12	ПНС-19 21	ПНС-2 22
			ПНС-19 21	ПНС-2 22	ПНС-19 31	ПНС-2 32				
1.	$x_{11}^{(11)}$	$x_{11}^{(12)}$	—	—	—	—	$x_{12}^{(11)}$	$x_{12}^{(12)}$	—	—
2.	—	—	$x_{21}^{(21)}$	$x_{21}^{(22)}$	$x_{21}^{(31)}$	$x_{21}^{(32)}$	—	—	$x_{22}^{(21)}$	$x_{22}^{(22)}$

* Eeldatakse, et esimeses tehases valmistatakse ainult õõnespaneele, teises ainult ribipaneele.

Tabel 2

Detailide tehnilis-majanduslikud näitajad

	Mõõtühik	Detailid			
		ПТБ-60-8	ПБ-60-12	ПНС-19	ПНС-2
Kaal	t/tk.	1,19	1,82	1,42	2,33
Maht	m ³ /tk.	0,474	0,726	0,565	0,930
Koefitsiendid $c_i^{(\theta, \vartheta)}$	m ² /tk.	4,8	7,2	9,0	18,0
Transpordikulud					
$t_{hi}^{(\theta, \vartheta)}$ [6]	rbl/tk.	1,22	1,86	1,45	2,38
Montaažikulud					
$m_i^{(\theta, \vartheta)}$ [7]	„	4,16	4,40	$\frac{2,26^*}{23,66}$	$\frac{2,60^*}{45,40}$
Tootmiskulude para- meetrid $a_h^{(\theta, \vartheta)}$	„	25,75	33,90	21,25	34,80
$b_h^{(\theta, \vartheta)}$	„	4200,00	5160,00	3720,00	5280,00

* Elamute keldrite ja tööstushoonete laed

Elamute korrustevahelised laed

Ülesande sihfunktsioonis tuleks peale ehituskulude arvestada ka eksploatatsiooni-
kulusid. Antud näites on viimastest loobutud ning sihfunktsioon oleks seega järgmine:

$$Z = \sum_{h=1}^r \sum_{i=1}^m \sum_{\theta=1}^{\Omega} \sum_{\vartheta=1}^{\omega(\theta)} (z_h^{(\theta, \vartheta)} \cdot x_{hi}^{(\theta, \vartheta)} + t_{hi}^{(\theta, \vartheta)} \cdot x_{hi}^{(\theta, \vartheta)} + m_i^{(\theta, \vartheta)} \cdot x_{hi}^{(\theta, \vartheta)}) = \min.$$

Kui detaili tootmiskulud $z_h^{(\theta, \vartheta)}$ lugeda hüperboolselt sõltuvaks selle detaili tootmise
mahust

$$\begin{cases} z_h^{(\theta, \vartheta)} = a_h^{(\theta, \vartheta)} + \frac{b_h^{(\theta, \vartheta)}}{x_{hi}^{(\theta, \vartheta)}}, & x_{hi}^{(\theta, \vartheta)} > 0 \\ z_h^{(\theta, \vartheta)} = 0, & x_{hi}^{(\theta, \vartheta)} = 0 \end{cases}$$

siis on sihifunktsioon katkev ja koosneb lineaarsetest osadest

$$Z = 31,13 x_{11}^{(11)} + 40,16 x_{11}^{(12)} + 31,13 x_{12}^{(11)} + 40,16 x_{12}^{(12)} + 24,96 x_{21}^{(21)} + 39,78 x_{21}^{(22)} + 46,36 x_{21}^{(31)} + 82,58 x_{21}^{(32)} + 24,96 x_{22}^{(21)} + 39,78 x_{22}^{(22)} + \sum_{h=1}^r \sum_{\theta=1}^{\Omega} \sum_{\vartheta=1}^{\omega(\theta)} b_h^{(\theta, \vartheta)} = \min. \quad (6')$$

Kuna liikme $\sum_{h=1}^r \sum_{\theta=1}^{\Omega} \sum_{\vartheta=1}^{\omega(\theta)} b_h^{(\theta, \vartheta)}$ väärtus on suhteliselt väike, siis võib sihifunktsiooni lugeda tinglikult lineaarseks.

$$\left. \begin{aligned} 4,8 x_{11}^{(11)} + 7,2 x_{11}^{(12)} + 9,0 x_{21}^{(21)} + 18,0 x_{21}^{(22)} + 9,0 x_{21}^{(31)} + 18,0 x_{21}^{(32)} &= 200\,000 \\ 4,8 x_{12}^{(11)} + 7,2 x_{12}^{(12)} + 9,0 x_{22}^{(21)} + 18,0 x_{22}^{(22)} &= 100\,000 \end{aligned} \right\} \quad (7')$$

$$\left. \begin{aligned} 0,474 x_{11}^{(11)} + 0,726 x_{11}^{(12)} + 0,474 x_{12}^{(11)} + 0,726 x_{12}^{(12)} &\leq 30\,000 \\ 0,565 x_{21}^{(21)} + 0,93 x_{21}^{(22)} + 0,565 x_{22}^{(21)} + 0,93 x_{22}^{(22)} &\leq 20\,000 \end{aligned} \right\} \quad (8')$$

Võrrandid $(7')$ vastavad eespool toodud mudeli tingimusele (7) ja võrratused $(8')$ tingimusele (8).

Eeldades, et elamute lagedest on 80% korrustevahelised, saame veel ühe lisavõrrandi:

$$4,8 x_{11}^{(11)} + 7,2 x_{11}^{(12)} + 9,0 x_{21}^{(31)} + 18,0 x_{21}^{(32)} = 160\,000. \quad (7'')$$

Ülesande lahendamisel on esimeses kolmes variandis lagedeks kasutatud ainult õõnespaneelid, järgmises kolmes variandis ainult ribipaneelid ja viimases kolmes — mõlemad paralleelselt.

Lagede optimaalne konstruktsioon

Tabel 3

Variandi nr.	$x_{11}^{(11)}$	$x_{11}^{(12)}$	$x_{21}^{(21)}$	$x_{21}^{(22)}$	$x_{21}^{(31)}$	$x_{21}^{(32)}$	$x_{12}^{(11)}$	$x_{12}^{(12)}$	$x_{22}^{(21)}$	$x_{22}^{(22)}$	Z (rbl.)
1	41667	0	0	0	0	0	20833	0	0	0	1 949 825
2	16666	16667	0	0	0	0	8334	8333	0	0	1 791 610
3	0	27778	0	0	0	0	0	13889	0	0	1 678 507
4	0	0	4444	0	17777	0	0	0	11111	0	1 216 114
5	0	0	1482	1481	5926	5926	0	0	3703	3704	1 108 775
6	0	0	0	2222	0	8888	0	0	0	5555	1 048 620
7	33334	0	4444	0	0	0	0	0	11111	0	1 433 860
8	13333	13334	1482	1481	0	0	0	0	3703	3704	1 304 587
9	0	22222	0	2222	0	0	0	0	0	5555	1 212 245

Tundmatute $x_{hi}^{(\theta, \vartheta)}$ ja vastavate sihifunktsioonide väärtused on toodud tabelis 3. Nagu sellest tabelist ilmneb, on kõigi kolme kombinatsiooni puhul ökonoomsem kasutada ainult suuremaid detaile. Praegusele tegelikule olukorrale vastab kõige enam 8. variant. Optimaalseks osutub aga 6. variant, mis kasutatavate konstruktsioonidega võrreldes annab ca 19% säästu.

* $\sum_{h=1}^r \sum_{\theta=1}^{\Omega} \sum_{\vartheta=1}^{\omega(\theta)} b_h^{(\theta, \vartheta)}$ tähistab seda osa tinglikult muutuvate kulude summast, mille puhul $x_{hi}^{(\theta, \vartheta)} \neq 0$.

⁶ Tegelikult $x_{hi}^{(\theta, \vartheta)} = [x_{hi}^{(\theta, \vartheta)}]$, s. o. meil on tegemist ainult täisarvuliste detailikogustega. Seega tuleks võrrandites $(7')$ võrdsusmärgi asemele panna ligikaudsusmärk.

KIRJANDUS

1. Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm. Vastu võetud NLKP XXII kongressi poolt. Tallinn, 1961, lk. 66.
2. Ю. Эннусте, К вопросу об оптимальной унификации железобетонных деталей. «Экономика строительства» 1963, № 10.
3. М. Тамм, Разработка математических методов решения задачи оптимальной унификации. Институт кибернетики АН ЭССР. 1964 (рукопись).
4. Методические указания по оценке эффективности капитальных вложений в производство унифицированной номенклатуры железобетонных изделий. М., 1963.
5. Межотраслевой каталог унифицированных промышленных бетонных и железобетонных изделий для Эстонской ССР. Таллин, 1963.
6. Прейскурант № 13-01-15. Тарифы на перевозки грузов автомобильным транспортом. Госплан ЭССР. Таллин, 1963.
7. Ehitustööde üksushinnete kataloog I. Tallinn, 1960.

Eesti NSV teaduste Akadeemia
Majanduse Instituut

Saabus toimetusse
31. V 1965

C. OTSMAA

ОБ ОПТИМАЛЬНОМ УРОВНЕ УНИФИКАЦИИ СТРОИТЕЛЬНЫХ КОНСТРУКЦИЙ

Резюме

Унификация — один из путей снижения относительно еще высокой стоимости сборных строительных деталей и конструкций.

Стоимость сборных зданий складывается из:

1) строительных расходов (приведенные расходы деталей, их транспортировка и монтаж) и

2) эксплуатационных расходов (расходы на отопление, текущий ремонт и амортизацию).

При унификации сборных строительных конструкций из перечисленных расходов уменьшаются только приведенные расходы деталей и отопительные расходы, а остальные — повышаются.

Возникает математическая задача оптимального уровня унификации сборных строительных конструкций, которую можно сформулировать следующим образом.

Необходимо найти для данного экономического района на определенный период такой оптимальный уровень унификации сборных строительных конструкций, при котором стоимость сборных зданий была бы наименьшей, если известны: а) объемы строительства по видам, б) технологические и экономические показатели заводов сборных строительных деталей, в) используемые проекты, г) действующие каталоги сборных строительных деталей и д) технические возможности замены деталей и конструкций.

На основании сказанного можно составить следующую математическую модель задачи:

Найти $x_{hij}^{(\theta, \vartheta)}$ так, чтобы

$$Z = \sum_{h=1}^r \sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^n \sum_{\theta=1}^{\Omega_j} \sum_{\vartheta=1}^{\omega_j^{(\theta)}} [e_{ij}^{(\theta, \vartheta)} + f(x_{hij}^{(\theta, \vartheta)}) E'_H + t_{hij}^{(\theta, \vartheta)} E''_H + m_{ij}^{(\theta, \vartheta)} E'''_H] x_{hij}^{(\theta, \vartheta)} = \min$$

при условиях

$$\sum_{h=1}^r \sum_{\theta=1}^{\Omega_j} \sum_{\vartheta=1}^{\omega_j^{(\theta)}} c_{ij}^{(\theta, \vartheta)} x_{hij}^{(\theta, \vartheta)} = u_{ij} \quad (2)$$

$$\sum_{i=1}^m q_j^{(\theta, \vartheta)} x_{hij}^{(\theta, \vartheta)} \leq v_{hj}^{(\theta, \vartheta)} \quad (3)$$

$$\sum_{h=1}^r x_{hij}^{(\theta, \beta)} = a^{(\beta, \xi)} \sum_{h=1}^r x_{hij}^{(\theta, \xi)} \quad (4)$$

$$\sum_{h=1}^r x_{hig}^{(B, \beta)} = b_{gk} \sum_{h=1}^r x_{hik}^{(\Gamma, \gamma)} \quad (5)$$

- ($i = 1, \dots, m; j = 1, \dots, n; h = 1, \dots, r; \theta = 1, \dots, \Omega; \vartheta = 1, \dots, \omega_j^{(\theta)}$),
 где Z — стоимость сборных зданий экономического района (руб. в год);
 $e_{ij}^{(\theta, \vartheta)}$ — эксплуатационные расходы вида строительства i , вида конструкции j , типа конструкции θ и типоразмера ϑ (руб./шт. в год);
 $z_{hj}^{(\theta, \vartheta)}$ — приведенные расходы детали типоразмера ϑ на заводе h для вида конструкции j и типа конструкции θ (руб./шт.);
 $x_{hij}^{(\theta, \vartheta)}$ — численность партии деталей типоразмера ϑ , типа конструкции θ и вида конструкции j , изготавливаемые на заводе h , для строительства вида i (шт. в год);
 u_{ij} — объем конструкции вида j для строительства вида i (m^3, m^2 или m в год);
 $c_{ij}^{(\theta, \vartheta)}$ — коэффициент, показывающий сколько конструкций вида j можно возвести из детали типоразмера ϑ , типа конструкции θ для строительства вида i ($m^3/\text{шт.}, m^2/\text{шт.}$ или $m/\text{шт.}$);
 $q_j^{(\theta, \vartheta)}$ — объем детали типоразмера ϑ , типа конструкции θ и вида конструкции j ($m^3/\text{шт.}$);
 $t_{hij}^{(\theta, \vartheta)}$ — расходы на транспортировку детали типоразмера ϑ , типа конструкции θ и вида конструкции j с завода h на строительство вида i (руб./шт.);
 $m_{ij}^{(\theta, \vartheta)}$ — расходы на монтаж детали типоразмера ϑ , типа конструкции θ и вида конструкции j на строительстве вида i (руб./шт.);
 $v_{hj}^{(\theta, \vartheta)}$ — мощность производства детали типоразмера ϑ , типа конструкции θ и вида конструкции j на заводе h (m^3 в год);
 $a^{(\beta, \xi)}$ — коэффициент отношений деталей типоразмеров β и ξ вида строительства i , вида конструкции j и типа конструкции θ ;
 b_{gk} — коэффициент отношений вида конструкции g , типа конструкции B , типоразмера β и вида конструкции k , типа конструкции Γ , типоразмера γ ;
 E'_H, E''_H, E'''_H — нормативные коэффициенты эффективности капитальных вложений для производства, транспортировки и монтажа деталей.

К сожалению, при существующей мощности электронных машин задачу оптимизации унификации сборных строительных конструкций в целом решить нельзя, однако по видам конструкций решение такой задачи представляется вполне возможным.

Институт экономики
 Академии наук Эстонской ССР

Поступила в редакцию
 31/V 1965

S. OTSMAA

VOM OPTIMUM DES UNIFIZIERUNGSNIVEAUS DER BAUKONSTRUKTIONEN

Zusammenfassung

Die Unifizierung ist ein Weg zur Herabsetzung der verhältnismässig hohen Kosten der montierbaren Baudetails und montierbaren Baukonstruktionen.

Die Kostenkomponenten der montierbaren Gebäude sind:

- 1) die Baukosten (Produktions-, Transport- und Montagekosten der Details) und
- 2) die Exploitationskosten (Heizungs-, laufende Reparatur- und Amortisationskosten).

Von diesen Kosten vermindern sich durch die optimale Unifizierung der Details die Produktions- und die Heizungskosten; die übrigen Kosten hingegen werden grösser.

Es entsteht die Aufgabe der optimalen Unifizierung der montierbaren Baukonstruktionen, was man folgendermassen in Worte fassen kann.

Es ist das optimale Niveau der Unifizierung der montierbaren Baukonstruktionen eines gegebenen Wirtschaftsgebiets für eine bestimmte Periode zu finden, so dass die Kosten der Gebäude dieses Wirtschaftsgebiets minimal wären, wenn folgendes bekannt ist:

a) das Volumen der Gebäude nach den einzelnen Bauarten, b) die technologischen und ökonomischen Angaben der Werkstätten für montierbare Baudetails, c) die in Gebrauch stehenden Projekte, d) die gültigen Kataloge der montierbaren Baudetails, e) die technischen Möglichkeiten der Ersetzung von Details und Konstruktionen.

Das mathematische Modell der Aufgabe:

Zu finden $x_{hij}^{(\theta, \vartheta)}$ so, dass

$$Z = \sum_{h=1}^r \sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^n \sum_{\theta=1}^{\Omega_j} \sum_{\vartheta=1}^{\omega_j^{(\theta)}} [e_{ij}^{(\theta, \vartheta)} + f(x_{hij}^{(\theta, \vartheta)}) E_H' + t_{hij}^{(\theta, \vartheta)} E_H'' + m_{ij}^{(\theta, \vartheta)} E_H'''] \cdot x_{hij}^{(\theta, \vartheta)} = \min \quad (1)$$

bei Bedingungen:

$$\sum_{h=1}^r \sum_{\theta=1}^{\Omega_j} \sum_{\vartheta=1}^{\omega_j^{(\theta)}} c_{ij}^{(\theta, \vartheta)} x_{hij}^{(\theta, \vartheta)} = u_{ij} \quad (2)$$

$$\sum_{i=1}^m q_j^{(\theta, \vartheta)} x_{hij}^{(\theta, \vartheta)} \leq v_{hj}^{(\theta, \vartheta)} \quad (3)$$

$$\sum_{h=1}^r x_{hij}^{(\theta, \beta)} = a^{(\beta, \xi)} \sum_{h=1}^r x_{hij}^{(\theta, \xi)} \quad (4)$$

$$\sum_{h=1}^r x_{hig}^{(\beta, \beta)} = b_{gk} \sum_{h=1}^r x_{hik}^{(\Gamma, \gamma)} \quad (5)$$

$$(i = 1, \dots, m; j = 1, \dots, n; h = 1, \dots, r; \theta = 1, \dots, \Omega_j; \vartheta = 1, \dots, \omega_j^{(\theta)}),$$

wo

Z — die Kosten der Gebäude des Wirtschaftsgebiets (Rbl/Jahr);

$e_{ij}^{(\theta, \vartheta)}$ — Exploitationskosten der Bauart i , der Konstruktionsart j , des Konstruktionsstyps θ und des Detailtyps ϑ (Rbl/Stück, Jahr);

$z_{hj}^{(\theta, \vartheta)}$ — die reduzierten Kosten des Detailtyps ϑ , des Konstruktionsstyps θ und der Konstruktionsart j in der Werkstatt h (Rbl/Stück);

$x_{hij}^{(\theta, \vartheta)}$ — Grösse der Partie des Detailtyps ϑ , des Konstruktionsstyps θ und der Konstruktionsart j für die Bauart i in der Werkstatt h (Stück/Jahr);

u_{ij} — Volumen der Konstruktionsart j der Bauart i (m³/Jahr, m²/Jahr oder m/Jahr);

$c_{ij}^{(\theta, \vartheta)}$ — Koeffizient, der angibt, wieviel Masseinheiten der Konstruktionsart j der Bauart i man bauen kann mit dem Detailtyp ϑ des Konstruktionsstyps θ (m³/Stück, m²/Stück, m/Stück);

$q_j^{(\theta, \vartheta)}$ — Volumen des Detailtyps ϑ , des Konstruktionsstyps θ und der Konstruktionsart j (m³/Stück);

$t_{hij}^{(\theta, \vartheta)}$ — Transportkosten des Detailtyps ϑ , des Konstruktionsstyps θ und der Konstruktionsart j von der Werkstatt h zu der Bauart i (Rbl/Stück);

$m_{ij}^{(\theta, \vartheta)}$ — Montagekosten des Detailtyps ϑ , des Konstruktionsstyps θ , der Konstruktionsart j und der Bauart i (Rbl/Stück);

$v_{hj}^{(\theta, \vartheta)}$ — Produktionskapazität des Detailtyps ϑ des Konstruktionsstyps θ , der Konstruktionsart j in der Werkstatt h (m³/Jahr);

$a(\beta, \xi)$ — der Proportionskoeffizient der Baudetails β und ξ der Bauart i , der Konstruktionsart j , des Konstruktionstyps θ ;

b_{gk} — der Proportionskoeffizient der Bauart i der Konstruktionsarten g und k , der Konstruktionstypen B und T und der Detailtypen β und γ ;

E'_H, E''_H, E'''_H — Koeffizienten des Effekts der Kapitalanlagen bei Produzierung, Transport und Montage der Details.

Es ist nicht möglich, eine solche komplexe Aufgabe vermittels der gegenwärtigen Elektronrechenmaschinen zu lösen, doch kann sie für einzelne Konstruktionsarten gelöst werden.

*Institut für Ökonomie
der Akademie der Wissenschaften der Estnischen SSR*

Eingegangen
am 31. Mai 1965

E. TARVEL

ADRAMAA XIII SAJANDIL

Mineviku ühiskondlikke nähtusi uurides püüame ajas võimalikult kaugele tagasi minna ning tabada oma uurimisobjekti juba *in statu nascendi*, et fikseerida hiljem arusaamatutena tunduvaid jooni ja seoseid, mis kombineerituna hilisemate allikate retrospektiivse analüüsi teel saadud tulemustega suudaksid anda vastuse püstitatud küsimustele. Nii tuleb ka adramaa kui ühe meie vanema agraarajaloo sõlmprobleemi puhul pöörata teravdatud tähelepanu XIII sajandi allikatele, mis sisaldavad kõige vanemaid teateid tema kohta. Tõsi küll, XIII sajand pole kaugeltki adramaa sünniajaks, kuid siis oli ta veel säilitanud oma ürgse iseloomu ja tähenduse. Seepärast on väga vajalik piiritleda XIII sajandi osas adramaa mõiste, kuna sellest on huvitatud nii agraarajalugu, asustusajalugu kui ka poliitiline ajalugu.

Sellest lähtudes on oma agraarajaloo-alastes töödes adramaa küsimust puudutanud autorid käsitlenud harilikult ikka ka adramaa varasemaid arenguetappe. XIX sajandi balti saksa ajaloolastel on selles osas mitmeidki tähelepanekuid,¹ kuid nende efemeersete seisukohavõtude lähem analüüs viiks siinkohal liiga pikale.

Esimesena tegeles XIII sajandi adramaa küsimusega üksikasjalisemalt P. Johansen oma uurimustes «Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter»² ning «Die Estlandliste des Liber Censur Danicae»³. Ta tõi adramaa käsitluse mõndagi uut, määrates õigupoolest esimesena üksikasjalisemalt adramaa sisu ja funktsioonid ning selgitades välja, et külade adramaade arvu suursarase piires ümardati. Ta püüdis näidata, et maksustamisühikuna oli adramaa XIII sajandil teatud piirkonna elanike üldise maksuvõime mõõdupuuk, ja väitis, et juba XIII sajandi algul kasutati teda külvi järgi pinda arvestava mõõduühikuna, ning püüdis isegi kindlaks määrata tema suurust. Edasi püstitas ta väite, et seoses kolmehäljasüsteemi võidulepääsuga XIII sajandi teisel poolel olevat adramaa suurenenud poole võrra.

P. Johansen on adramaa küsimuse selgitamiseks andnud palju väärtuslikku, kuid selle kõrval käibele lasknud ka mitmeid põhjendamata ning lausa tendentslikke seisukohti. Talle on neis uurimustes omane *petitio principii*'ks nimetatav loogikaviga, s. o.

¹ Vt. Fr. G. v. Bunge, Das Herzogthum Estland unter den Königen von Dänemark. Gotha, 1877, lk. 211 jj.; H. v. Engelhardt, Beitrag zur Entstehung der Gutsherrschaft in Livland während der Ordenszeit. Leipzig, 1897, lk. 11, 117 jj.; A. v. Gernet, Geschichte und System des bäuerlichen Agrarrechts in Estland. Reval, 1901, lk. 21 ja 27; H. v. Hagemester, Materialien zu einer Geschichte der Landgüter Livlands, I Theil. Riga, 1836, lk. 1 jj.; A. Tobien, Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert, I Band, Berlin, 1899, lk. 50 jj.

² Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, 23. Bd. Dorpat, 1925, lk. 2, 37—41 ja 87—94.

³ Kopenhagen-Reval, 1933 (edaspidi: P. Johansen, LCD). Vt. eriti lk. 212 jj. Adramaa kohta vt. ka P. Johansen, Siedlungsforschung in Estland und Lettland. Deutsche Siedlungsforschungen Rudolf Köttschke zum 60. Geburtstag dargebracht von Freunden, Fachgenossen und Schülern. Leipzig-Berlin, 1927, lk. 232.

töestamata hüpoteeside kasutamine argumentidena oma väidete töestamisel. Mitmete teeside ebakindlusele vaatamata aktsepteeriti P. Johanseni seisukohad kodanlikus eesti ajaloo teaduses.⁴ E. Blumfeldt, kes keskaja agraarajaloo käsitlemisel on pühendanud rohkesti tähelepanu ka adramaale, on P. Johanseni seisukohti põhiliselt ainult refereerinud, neid vaid teatud määral edasi arendades.⁵ Mõningaid P. Johanseni uurimuses «Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter» esitatud seisukohti, eriti arvamust ürgse adramaa kasvust seoses üleminekuga kolmeväljasüsteemile, kritiseeris tuntud poola ajaloolane H. Lowmiański.⁶ Paraku tuginevad aga mitmed tema vastuargumendid ekslikele eeldustele. Pealegi jäi H. Lowmiański uurimus meil peaaegu täiesti tundmatuks. 1920.—1930-ndate aastate balti saksa autoritest pühendas XIII sajandi adramaale paar lehekülge H. Bosse, kes arendas P. Johanseni lähedasi seisukohti.⁷ Ka kodanlik läti ajaloolane A. Svābe ei suutnud selles küsimuses öieti midagi uut anda.⁸

Tartu Riikliku Ülikooli teaduslikul sessioonil 1945. aasta juulis kritiseeris A. Vassar oma ettekandes mitmeid n.-ö. üldkehtivateks tõdedeks muutunud P. Johanseni seisukohti.⁹ Ta näitas, et väide kolmeväljasüsteemi tarvituseletulekust Eestis alles sakslaste mõjul pole millegagi põhjendatud, ja seadis kahtluse alla teesi adramaa külvipinna kasvust kaheksalt kaheteistkümnemele tündrile ning katse seletada hilisemate 1½ adramaa suuruste talude esinemist kolmanda välja juurdetulekuga muistele kaheväljasüsteemis esinenud adramaale.¹⁰ Tuleb aga märkida, et mõndagi P. Johanseni põhjendamata seisukohta, sealhulgas teesi adramaa külvipinna kasvust kaheksalt kaheteistkümnemele tündrile,¹¹ on tänapäevani refereeritud ilma vajaliku kriitikata. Viimase kolmekümne aasta jooksul ei ole öieti keegi nn. ürgse adramaaga tegelnud.

XIII sajandi adramaa uurimiseks arvesse tulevad allikmaterjalid on ammu teadlastele tuntud ning mitutpidi läbi sõelatud. Nende materjalide (üksikute lääniürikute, adramaalt nõutavaid koormisi määravate «lepingute» ning ainult külade adramaade arvu summast andva Taani Hindamisraamatu) katkendlik iseloom ei võimalda aga nende töötlemist praegu nii armastatud matemaatiliste meetoditega. Jääb üle neid andmeid interpreteerida samal viisil, nagu seda on juba korduvalt tehtud, püüdes kontrollimata mitte omaks võtta ühtki, kuigi üldkehtivat tõde ning võrreldes XIII sajandi materjale hilisematest sajanditest pärinevatest allikatest saadud teadetega.

Adramaa oli maakasutus- ja maksustamisühik, sealjuures vaieldamatult põllumajandusliku maakasutusega seotud ühik. Temale eelnenud maksustamis- või majandusühikutest pole meil kindlamaid jälgi säilinud.¹² Majandusühik adramaa (algsest õigemini ader)

⁴ Vt. Eesti ajalugu, I köide. Peatoimetaja H. Kruus. Tartu, 1936, lk. 160 jj.; Eesti rahva ajalugu, I köide. Toim. J. Libe, A. Oinas, H. Sepp, J. Vasar. Tartu, 1932, lk. 126.

⁵ Vt. Eesti majandusajalugu I. Toimetanud H. Sepp, O. Liiv, J. Vasar. Tartu, 1937, lk. 38, 42, 97 jj.; Eesti ajalugu, II köide. Peatoimetaja H. Kruus. Tartu, 1937, lk. 223 jj.; Saaremaa. Maadeteaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus. Toim. A. Luha, E. Blumfeldt ja A. Tamme Kann. Tartu, 1934, lk. 267, 566 jj.

⁶ H. Lowmiański, Studja nad początkami społeczeństwa i państwa Litewskiego, tom I. Wilno, 1931, lk. 122 jj., 197 jj., 211 jj.

⁷ H. Bosse, Der livländische Bauer am Ausgang der Ordenszeit (bis 1561). Mitteilungen aus der livländischen Geschichte. Hrsg. von der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde zu Riga, 24. Band, 4. Heft. Riga, 1933, lk. 457 jj.

⁸ A. Schwabe, Grundriss der Agrargeschichte Lettlands. Riga (1928), lk. 32 jj., 53 jj.; A. Svābe, Zemes attiecību un zemes reformu vēsture Latvijā. (Novilkums no Zemkopības ministrijas izdevuma: «Latvijas agrārā reforma»), lk. 37 jj.

⁹ Vt. A. Vassar, Mõningaid uurimisküsimusi feodalismi varasest perioodist Eestis. ENSV Tartu Riiklik Ülikool. Teaduslik sessioon 14.—16. juulini 1945. aastal. Ettekannete kokkuvõtted. Tartu, 1945, lk. 10.

¹⁰ Viimati mainitud seletuskatse kohta vt. F. Stackelberg, Das älteste Wackebuch der Wiek. Opetatud Eesti Seltsi aastaraamat 1927. Tartu, 1928, lk. 91.

¹¹ Vt. X. Лиги, Ю. Какх, К вопросу о методах изучения развития сельского хозяйства и положения крестьянства в феодальную эпоху (По поводу монографии И. Сильдмязэ «О динамике феодально-крепостнического производства и феодальной ренты в Эстляндии в XVIII веке»). «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1963, nr. 1, lk. 73.

¹² Soomes näiteks oli ürgne maksustamisüksus vibu (jousi), mis tähendas küttimisvõimelist meest, levinud kuni XVIII sajandini (V. Voionmaa, Suomen karjalaisen

sündis arvatavasti kunagi esimesel aastatuhandel käsikäes künnipõllunduse osatähtsuse suurenemise ning põlispõldude laienemisega. Keeleteadlaste arvates on ader meil tarvitusele võetud meie ajaarvamise alguse paiku. XIII sajandi alguseks oli adramaa läbi teinud juba pika arengu: ta oli kujunenud üldkasutatavaks maakasutus- ja maksustamisühikuks ning levinud üle kogu eesti ala.

Kõige varasemad teated adramaa kohta ulatuvad XIII sajandi algusesse ning on seotud sellega, et saksa röövvalutajatel läks alistatud talurahva maksustamisel ning anastatud maavalduse jaotamisel tarvis nii maksustamis- kui maakasutusühikuid.

Kuramaal olid 1230. ja 1267. aastal maksustamisüksuseks hobused kui tööloomad.¹³ Kahe hobusega majapidamine (kus oli hobune nii adra kui ka äkke ette rakendamiseks) maksis 1230. aastal ühe laevanaela rukist, ühe hobusega majapidamine aga poole vähem. Kuna Kuramaal veoloomadena tarvitati ainult hobuseid, siis võrdus maksustamisüksus hobune ühe rakendiga.

Ader ja rakend kuuluvad tihedalt kokku ning on maksustamisüksusena õigupoolest ekvivalentsed. Seepärast on saksa feodaalid röövvalutuse algperioodil kasutanud maksustamisüksusena ka atra. Nii nõuti 1198. aastal Holmi ja Üksküla liivlastelt kirikule andameid «igalt adralt» (*de quolibet aratro*).¹⁴ Samuti kohustus 1206. aastal Lielvärde rahvas läänimees Danielile tasuma aastas $\frac{1}{2}$ laevanaela rukist adralt (*de aratro*).¹⁵ 1211. aastal aga asendati piiskopiala liivlaste senine kümneemaks hinnusega, mida hakati nõudma hobustelt (*de quolibet equo*).¹⁶ Ka Talava lätlastel kohustusid 1214. aastal tasuma hinnust hobustelt.¹⁷

Need teated tõendavad, et liivlastel, latgalitel ja kurelastel oli maksustamisüksuseks rakend, s. o. veoloom koos künniriistaga, kusjuures seda üksust on nimetatud kord künnilooma, kord künniriista järgi.¹⁸ Eriti ilmne on see liivlaste juures. Täpselt analoogiline olukord valitses lääneslaavlastel saksa idakolonisatsiooni aladel.¹⁹

Paljudes XIII sajandi esimese poole ürikutes üle kogu Liivi-, Eesti- ja Kuramaa, sealhulgas Taani Hindamisraamatu Eestimaa nimistus, esinevad ühikud, mille ladina-keelne nimetus on *uncus*. Seda sõna võiks tõlkida sõna-sõnalt «konksader» (sks Hakenpflug).²⁰ Probleem seisab selles, kas need tähistasid tol ajal veel maksustamisobjektina käsitatavat konkreetset künniriista (*resp.* rakendit) või juba mõttelist maakasutus- ja maksustamisühikut adramaad.

heimon historia. Helsingissä, 1915, lk. 77, 88 jj.; E. Jutikkala, Suomen talonpojan historia sekä katsaus talonpoikien asemaan Euroopan muissa maissa. Porvoo-Helsinki, 1942, lk. 253; V. Voionmaa, Suomalaisia keskiajan tutkimuksia. Veroja, laitoksia, virkamiehiä. Porvoossa, 1912, lk. 74 jj.), meil aga, kus kättimine ja kalapüük kaotasid oma tähtsuse võrdlemisi aegsasti, pole analoogilistest majandusüksustest midagi teada. Küll aga on meil andmeid kirvest kui metsakasutamiseüksusest. (Vt. Liv-, est- und kurländisches Urkundenbuch, 2. Abteilung, Bd. 2. Hrsg. von L. Arbusow. Riga, Moskau, 1905, nr. 659, lk. 517 (1504. aastast). Edaspidi: LUB.) Kuna Soomes oli alepõllunduse tingimustes kirves (ehk kirvesmies) majandusüksuseks ja alet tegevate talude majanduslikku jõudu arvestati selle järgi, mitu kirvest talul oli metsa raadamas, alepõllu saagi jaotamisel aga kasutati kirvest jaotamise alusena (V. Voionmaa, Suomen karjalaisen heimon historia, lk. 146 jj.), tuleb pidada väga võimalikuks, et ka eesti alal oli kirves (s. o. tööjõuline mees koos tööriistaga) esialgu alepõllunduse valitsedes üldiseks majandusüksuseks. P. Johanseni arvamus, et metsakasutamiseüksus kirves on saksa päritolu (P. Johansen, Siedlung und Agrarwesen, lk. 43 jj.), on seega täiesti aluseta.

¹³ Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Hrsg. von Fr. G. v. Bunge. I Bd. Reval, 1853, nr. CV, veerg 138; nr. CDV, veerg 508.

¹⁴ Heinrichs Livländische Chronik. 2. Auflage, Bearb. von L. Arbusow und A. Bauer. Hannover, 1955, II, 7, lk. 11.

¹⁵ Sealsamas, X, 13, lk. 44.

¹⁶ Sealsamas, XV, 5, lk. 93.

¹⁷ Sealsamas, XVIII, 3, lk. 116.

¹⁸ Pole mingit mõtet ega alust eristada nn. hobusemaad adramaa eelkäijana, nagu seda teeb A. Svåbe (A. Svåbe, Zemes attiecību, lk. 37).

¹⁹ W. Kuhn, Der Pflug als Betriebseinheit in Altpreussen. «Zeitschrift für Ostforschung» 1963, Nr. 3, lk. 479.

²⁰ Vt. F. J. Wiedemann, Eesti-saksa sõnaraamat. Kolmas muutmata trükk. Tartu, 1923, veerg 341; vrd. A. Moora, Ajaloolis-etnograafilistest valdkondadest Eestis. Rmt.: Eesti rahva etnilisest ajaloost. Toim. H. Moora. Tallinn, 1956, lk. 245 jj.

1226. aastal väljaantud Modena Wilhelmi ürikus käsitatakse *uncus*'t ilmselt maa suuruse hindamise ja maksustamisühikuna: «naabruses asuvast haritud maast sada adramaad koos hinnuse ja kümnisega» (*de terra viciniore culta centum unci cum censu et decimatione*).²¹ 1232. ja 1255. aastal nimetatakse Zemgales esinevat maamõduühikut sõnaselgelt adramaaks (*uncus terrarum*).²² 1255. aasta üriku sisu kordamisel 1260. aasta dokumendis on juttu «maamõduühikutest, mida rahvakeeles nimetatakse adramaaks» (*«mensuras terrarum, quae unci vulgariter nominantur»*).²³

Kõik kõneleb selle kasuks, et juba XIII sajandi algul oli adramaa mõttelise maa-kasutusühikuna välja kujunenud nii eesti kui ka läti alal.²⁴ See tõsiasi aga, et XII—XIII sajandi vahetusel ning Kuramaal isegi veel 1230. ja 1267. aastal maksustamisühikuna rakendeid kasutati, näitab, et adramaa mõttelise maakasutus- ja maksustamisühikuna oli alles hiljaaegu kujunenud ega olnud veel suutnud täiesti läbi lüüa. Eesti alal näib ta olevat kindlamini juurdunud kui liivlaste ja läti hõimude juures, sest Eestist pole teateid rakendite maksustamisest. Ei saa nõustuda P. Johanseni arvamusel, et eestlastel ja semgalitel oli pinnamõduühikuna välja kujunenud adramaa, lätlastel, liivlastel ja kurelastel aga polnud see veel tuntud.²⁵ Ta tugineb ainult eespool viidatud Läti Henriku teadetele, mille järgi kümnist võeti hobustelt, ei arvesta aga seda, et Kuramaal maksutati veel 1267. aastal hobuseid, kuigi siin juba 1234. aastal väljaantud ürikutes on juttu adramaade hindamisest,²⁶ mis ei jäta kahtlust, et siingi oli maksustamisühikuna tarvitusel mõtteline adramaa. Pealegi esines mõtteline adramaa 1230.—1240-ndatel aastatel ka liivlaste ja läti hõimude alal.

Mida mõista selle mõttelise adramaa all? Üldiseks on kujunenud arvamus, et adramaa tähistas esialgselt majandusüksust, n.-õ. normaaltalu, mille põllumaa harimiseks oli tarvis üks ader, s. o. üks rakend juurdekuuluva põllumajandusliku inventariga.²⁷ On ju igati loomulik, et maakasutus- ja maksustamisühiku tähendus kandus adralt ülemaga haritavale põllutükile, mis õigupoolest oligi maksustamisobjektiks. Adramaa kui põllumaa mõduühiku juurde kuulusid ka talu kasutuses olevad heina- ja karjamaad, metsad ning kalastuskohad või õigust kasutada vastavat osa saraskonna ühismaist.²⁸ Adramaa alusel määrati kõigi perede igasugused ühiskondlik-majanduslikku laadi õigused ja koormised.²⁹ Sedamööda, mitu adramaad oli teatud talul, kasutas ta küla ühiseid ale-, heina-, karja- ja metsamaid. Samas vahekorras pidid aga talud ja külad osa võtma ühistest tööd ja kulu nõudvatest üritustest, näiteks linnuste ehitamisest, vaenlasele tasuvast sõjamaksust jms.

Näib, et kohustuste ja koormiste jaotamisel polnud kirjeldatud majandusühik adramaa ainsaks arvestamise aluseks, vaid et tema kõrval esines mingi teine, suurem ühik —

²¹ LUB I, LXXXIII, veerg 100.

²² LUB I, CXXV, veerg 162; Livländische Güterurkunden. Bd. I, hrsg. von H. v. Bruiningk und N. Busch. Riga, 1908, Nr. 23, lk. 30.

²³ Livländische Güterurkunden I, Nr. 27, lk. 37.

²⁴ Et ürikutes terminite *uncus* ja *uncus terrae* vahel pole mingit vahet tehtud, sellele juhtis tähelepanu P. Johansen, vaieldes vastu H. Engelhardtile. (P. Johansen, Siedlung und Agrarwesen, lk. 93; vrd. H. Engelhardt, Beitrag zur Entstehung der Gutsherrschaft, lk. 119.)

²⁵ P. Johansen, Siedlungsforschung in Estland, lk. 232.

²⁶ LUB I, CXXXV, veerg 173; CXXXVI, veerg 175.

²⁷ Vt. näit. Fr. G. Bunge, Das Herzogthum Estland, lk. 211; P. Johansen, Siedlung und Agrarwesen, lk. 92 jj.; Eesti majandusajalugu I, lk. 97; Eesti NSV ajalugu, I köide. Toim. A. Vassar. Tallinn, 1955, lk. 89.

²⁸ Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Hrsg. von Fr. G. v. Bunge. III Bd. Reval, 1857, nr. CXXI, a (1235. aastast): «Muhu, Põide ja kolmasada adramaad Kihelkonnas koos saartega ja kalastuspaikadega ja kõige juurdekuuluvaga, mis hakkavad sealt lugema, kus lõpevad sada adramaad, mis mainitud adramaade ja Sõrve vahel asuvad»; Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Hrsg. von Fr. G. v. Bunge. II Bd. Reval, 1855, Nr. DCLXII (1318. aastast): «kaks adramaad maad põldudega, heinamaadega, karjamaadega, metsasaludega ja kõigega, mis kahe adramaad alla kuulub.»

²⁹ P. Johansen, LCD, lk. 222 jj.; vrd. P. Johansen, Siedlung und Agrarwesen, lk. 38; vrd. Eesti ajalugu I, lk. 160.

suur adramaa. Nimelt esineb Taani Hindamisraamatus ja mõnes teises vanemas allikas adramaade arvu märkimisel teatud ebaselgus. Taani Hindamisraamatu andmed külade adramaade arvu kohta ei lange mitte alati kokku samaaegsete ürikute andmetega. P. Johansen seletab seda nähtust adramaade arvu ümardamisega suursarase piirides.³⁰ Adramaade arv suursarasesse kuuluvatel küladel oli kas kõigil sama suur või viidud ühise jagaja alla. Umardati selleks, et oleks kergem arvutada iga küla osa ühises sarases.

Esineb aga ka niisuguseid juhte, kus küla adramaade arv on ühes allikas (või allika kohas) täpselt kaks korda suurem kui teises. Nii märgitakse Taani Hindamisraamatus ühes kohas, et Loobu külal on 4, teisel aga, et 8 adramaad.³¹ Kahula külal Jõhvi kihelkonnas oli 1391. aastal 12 adramaad, 1396. aastal aga, s. o. ainult viis aastat hiljem, täpselt 24 adramaad.³² Neil juhtudel saab tegemist olla ainult adramaade erineva märkimisega. M. Schmiedehelm täheldas, et Essu küla (Haljala khk.) tähtsus on arheoloogilise materjali järgi otsustades olnud suurem kui võiks arvata tema väikese adramaade arvu — 6 adramaad — järgi.³³ Võimalik, et siingi on tegemist erinevusega adramaade märkimises.

P. Johansen püüab seda nähtust, mida ta tähistab nimetusega «poolitatud või kahekordistatud adramaade arvud», seletada adralalude pooleksjagamisega pärijate vahel.³⁴ Kui see oli toimunud kogu külas, hakati poolitatud adramaid adramaadeks lugema, mistõttu külas adramaade arv kahekordistus. Elanike arvu vähenemisel võidi tagasi pöörduda vana adramaade arvu juurde.

P. Johansen märgib, et seda küsimust tuleks veel lähemalt uurida. Ja tõepoolest ei suuda tema seletus rahuldada, kuigi see on ratsionaalne. Tuleb arvata, et Põhja-Eestis kasutati XIII ja XIV sajandil ning võib-olla hiljemgi kahesuguseid adramaid: üks neist oli taluadramaa, s. o. majandusühik talu, mille põllumaa harimiseks vajati ühte atra. Teine oli taluadramaast kaks korda suurem.

Sellisele mõttele viivad Lääne- ja Lõuna-Eesti suured adramaad XV—XVI sajandist. Allikates on mitut liiki adramaid, mis kannavad nimetust «suur». Nii on Läänemaal XVI sajandil Ehmja ja Kirimäe mõisas juttu suurtest adramaadest,³⁵ samuti nimetatakse suurteks poola adramaid.³⁶ Iseloomulik on, et neil adramaadel pole iseseisvat kindlat suurust, vaid et nad on teatud kindlas suurusvahekorras taluadramaaga. Üheski allikas pole öeldud, et poola adramaa on 120 riia vakamaa suurune, vaid et ta võrdub neljale saksa adramaale (s. o. taluadramaale). Samuti iseloomustas Lääne-Eesti mõisates esinevat suurt adramaad see, et ta oli kolm korda suurem taluadramaast (kas selle 24 riia vakamaa või 30 riia vakamaa suurusest variandist, mahutades vastavalt kas 72 või 90 riia vakka külvi kolmel väljal).³⁷ Saaremaa ja Läänemaa adramaade suuruse vahekorras 1 : 3 kõneleb ka Saare-Lääne piiskop oma kirjas 1558. aastast.³⁸ Liivimaa rüütelkond

³⁰ P. Johansen, Siedlung und Agrarwesen, lk. 39 jj.; vrd. Eesti ajalugu I, lk. 161. H. Lowmianski püüdis seda P. Johansenit seletust väärata, ei suutnud aga tuua veenvaid vastuargumente. (Vt. H. Lowmianski, Studja I, lk. 123 jj.)

³¹ P. Johansen, LCD, lk. 488.

³² Sealsamas, lk. 419. Teised analoogilised näited, mis P. Johansen esitab, pole nii kindlad, sest võrreldud adramaade arve lahutab teineteisest alati enam kui sada aastat. Niisugustel juhtudel võib olla tegemist kas adramaade erineva märkimisega või lihtsalt adramaade arvu kahekordseks kasvamisega või kahanemisega.

³³ M. Schmiedehelm, Kirde-Eesti hõimudest I aastatuhande viimasel poolel e.m.a. ja meie ajaarvutuse I aastatuhande algupoolel. Rmt.: Eesti rahva etnilisest ajaloost. Toim. H. Moora. Tallinn, 1956, lk. 155.

³⁴ P. Johansen, LCD, lk. 228.

³⁵ RAM (=Eesti NSV Riiklik Ajaloomuseum), «D» fond, f. 92, nim. 1, s.-ü. 25, l. 154, 156, 161 ja 347.

³⁶ RAKA (=Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv), f. 2325, s.-ü. 131, l. 424. Allikates esineb ka suuri meistriadramaid (RAKA, f. 2325, s.-ü. 131, l. 345), suuri liivimaa adramaid (CVA (=Latvijas PSR Centralais valsts archivs), f. 7363, nim. 1, s.-ü. 238, l. 79).

³⁷ Vt. lähemalt E. Tarvel, Jooni eesti talurahva maakasutuse ja feodaalkoormistega maksustamise alustest XVI sajandil ja XVII sajandi algul. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1965, nr. 1, lk. 52 jj., 59.

³⁸ C. Schirren, Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit, Bd. I. Reval, 1861, Nr. 46, lk. 125.

teatas hertsog Karlile 1601. aastal, et suured adramaad on tavalistest kolm või neli korda suuremad,³⁹ pidades arvatavasti jällegi silmas Lääne-Eesti adramaad ja poola adramaad.

Suurte adramaade rühmitis ei piirdunud taluadramaa kolme- ja neljakordsetega. Kirimäe mõisas Lääne-Nigula kihelkonnas olid XVI sajandi teisel poolel suured adramaad, mis kujutasid endast taluadramaa kahekordset. Arvatavasti sai seal adramaale kolmes väljas külvata 45—54 riia vakka teravilja. Tegemist oli nähtavasti adramaaga, mida P. Johansen nimetab isandaadramaaks.⁴⁰

Taluadramaast suuremaid adramaid esines niisiis, sõltumata poliitilistest piiridest, mitmel pool üle kogu eesti ala — nii Saare-Lääne kui ka Tartu piiskopkonnas ja ordualal. Nad esinesid eeskätt mõisates.⁴¹ Juba nimetus «isandaadramaa» (Herren-Haken) viitab seosele mõisaga.⁴² Kerkib küsimus, miks mõisates oli tarvitusele võetud suuremad adramaad kui taludes? Ei oska näha mingit vajadust mõisate adramaade arvu väiksemana näidata. Sõjateenistuskohustust, mis oli õigupoolest vasalli ainus koormis, ei nõutud ju mõisapõldude ulatuse järgi. Domeenides aga polnud sedagi koormist.⁴³

Suured adramaad on vanad, nad ulatuvad XV sajandi lõpu reformide-eelsesesse aega. Poola ehk plettenbergi adramaid⁴⁴ kasutati juba enam kui sada aastat enne Poola võimu kehtestamist ja paar-kolm aastat enne Wolter von Plettenbergi sündi.⁴⁵

Asjaolud, et suurel adramaal oli mitu kohalikku varianti, et tema levikuala polnud piiratud poliitiliste piiridega, et ta oli algselt seotud mõisaga, et ta pärines XV sajandi

³⁹ Fr. Bienemann, Zur Geschichte der livländischen Ritter- und Landschaft 1600—1602. Briefe und Aktenstücke, Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands. Hrsg. von der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der Ostsee-provinzen Russlands. XVII Bd. Riga, 1900, Nr. 52, lk. 541.

⁴⁰ Kirimäe mõisas oli 1591. aastal 4 suurt adramaad (RAM, «D» fond, f. 92, nim. 1, s.-ü. 25, l. 161, vrd. l. 347), teistel (vist 1564. aasta) andmetel aga võrdus pool Kirimäe küla 8 adramaaga, teine pool küla 8 adramaaga aga kuulus Kirimäe mõisa alla (sealsamas, l. 156). Suur adramaa võrdus niisiis ainult kahele taluadramaale. Kuna 1569. aasta maa- ja maksuraamatu teatel Kirimäe mõisa viljasaak oli 12 säilitist (RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 930, l. 38) ning 15 Lääne-Eesti mõisas, kus on esitatud andmed hariliku keskmise viljasaagi ning traditsioonilise külvi kohta, kõikus saagikus 4 ja 6 seemne vahel, võime oletada adramaa suuruseks 45—54 riia vakamaad. Saagikust 6 seemet me nimelt Kirimäel ei saa oletada, sest siis oleks tegemist 36 vakamaa suuruste taluadramaadega, mitte aga suurte adramaadega. Isandaadramaa kohta vt. E. Tarvel, Jooni eesti talurahva maakasutuse ja feodaalkoormistega maksustamise alustest XVI sajandil ja XVII sajandi algul, lk. 52 jj., 61.

⁴¹ Ka läti alal olid suured adramaad kasutusel just mõisates. (B. B. Дорошенко, Очерки аграрной истории Латвии в XVI веке. Рига, 1960, lk. 216 jj.) Nii oli ühes eramõisas mõisaadramaa taluadramaast kolm korda suurem.

⁴² 1482. aasta Veemla maapäeva retsessis, kus isandaadramaa nimetus esimest korda esineb, on ta mõtlema panevas kontekstis «Der heren hacken solte und mote groter sein ein 4-del des...». (Die altlivländischen Bauerrechte. Neu hrsg. von L. Arbussow. Mit einem Anhang von Urkunden. Mittheilungen aus der livländischen Geschichte. Hrsg. von der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde zu Riga. Bd. 23. Riga, 1924—1926, lk. 104.) Kui isandaadramaa on sellest väiksemast adramaast, millega teda on võrreldud, neli korda suurem, siis peaks siin isandaadramaa nimetuse taga peituma poola ehk plettenbergi adramaa.

⁴³ V. Dorošenko väidab, et mõisaadramaa haaras paremad maad ning teda kasutati põllunduslikult mitu korda intensiivsemalt. (B. Дорошенко, Очерки аграрной истории Латвии, lk. 217.) See ei seleta aga, miks adramaa mõisas oli mitu korda suurem kui taluadramaa. Erinevused adramaade suuruses ei seisnenud maakasutuse intensiivsuses, vaid külvipinna ulatuses, nagu kinnitavad Lääne-Eesti näited.

⁴⁴ Vt. lähemalt E. Tarvel, Jooni eesti talurahva maakasutuse ja feodaalkoormistega maksustamise alustest XVI sajandil ja XVII sajandi algul, lk. 55 jj., 60.

⁴⁵ Kudina mõisas, mis asus Tartu piiskopkonna põhjaosas, oli mõisamaad 9½ adramaad nii 1447. (Livländische Güterurkunden I, Nr. 325, lk. 300), 1540. (sealsamas, Nr. 827, lk. 529 jj.) kui ka 1627. aasta (RAKA, f. 3225, s.-ü. 132, l. 50) andmetel. 1591. aasta poola revisjonist selgub, et Kudina mõisas sai ühele väljale külvata 60 tündrit rukist, 60 tündrit otra ja 20 tündrit kaera. Teine ja kolmas väli olid esimesega võrdsed. (AGAD (= Archiwum Głównie Akt Dawnych), Archiwum Zamoyskich, signatuurita Tartu staarostkonna 1591. aasta revisjoni aruanne «Agrippina Reuisia», l. 10.) Kuna tünder võrdus 5½ krakovi korzecit, s. o. 198 l ehk 2,8—2,9 riia vakka

lõpul toimunud adramaareformi-eelsest ajast ning esines ilmselt juba XIII sajandi esimesel poolel, sunnivad arvama, et suured adramaad, taluadramaa kordsed, on pärit ajastust enne sakslaste ja taanlaste sissetungi meie maale. Üldiselt levinud ning allikates üldiselt esineva taluadramaa kõrval võidi mõnesuguste avalikõiguslike kohustuste või koormiste jaotamisel kasutada suuremaid ühikuid. Millised need kohustused võisid olla, seda on oletamisigi raske öelda. Võib-olla nõuti ühistele töödele, näiteks linnuse ehitamisele, rakend mitme talu kohta? Võib-olla malevassegi ei läinud mees alati igalt adramaalt? Igatahes see, et suured adramaad on hiljem levinud eeskätt mõisates, tundub olevat iseloomulik. Mõis muutus avalikõigusliku elu keskkohaks, ta koondas endasse seepärast ka varem väljakujunenud institutsioonid, sealhulgas suure adramaa.⁴⁶

Tuleb märkida, et ka P. Johansen kõneleb kahesugustest adramaadest.⁴⁷ Tema käsituses erinevad need aga kardinaalselt talu- ja suurest adramaast. P. Johansen eristab maksustamise eesmärgil kindlaks määratud adramaa suurust (Flurhaken, s. t. põlluadramaa) ning naaberkülade, suursarase liikmete vaheliste kasutusosade suhte määramiseks fikseeritud suurust (Markhaken, s. t. saraseadramaa). Viimati nimetatud adramaad samastab P. Johansen vikatiga ehk vikatiuga. Vikatite arv olevat tavaliselt vastanud adramaade arvule ning erinenud mõnevõrra ainult üksikujuhtudel, kui teda ümardati.

Tegelikult tähendavad mõlemad P. Johanseni poolt eristatud adramaad harilikku taluadramaad. Põhimõttelist erinevust nende vahel polnud, ainult külade kasutusosade jaotamisel praktiseeriti mõnikord adramaade arvu ümardamist. Mis puutub vikatisse, siis pole põhjendatud tema samastamine «saraseadramaa»-ga. Vikat võis ikkagi tähendada ainult heinamaa kasutamiseksust, nagu tema nimetusestki jäeldub. Et vikat oleks olnud jaotusaluseks ka teiste saraskonna ühismaade kasutamisel, selle väitmiseks pole mingeid pidepunkte. Võib-olla ei kasutatud vikateid alati heinamaadegi jaotamisel, vaid lähtuti adramaade arvust.

Kogu P. Johanseni hüpotees baseerub oletusel, et Vandu külas Kadrina kihelkonnas näib olevat 12 adramaad ning ainult 10 vikati.⁴⁸ Ei tohi muidugi unustada, et vikati esinemine Taani Hindamisraamatus on siiski ainult hüpoteetiline, nagu P. Johansen

(vt. AGAD, Archiwum Zamoyskich, signatuurita revisjoni aruanne «Roku Panskiego 1592 Die 20 Januarii Registr Oeconomiej Derptskey», l. 56), ja odra külvitihedus oli A. W. Hupeli järgi 50% ning Fr. Jung-Stillingi järgi 7% suurem rukki külvitihedusest, kaeral aga vastavalt 100% või 89% (A. W. Hupel, Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland, Bd. II, Riga, 1777, lk. 280; Fr. v. Jung-Stilling, Ein Beitrag zur livländischen Agrarstatistik, Riga, 1881, lk. 21), saame kolme välja kogupindalaks vastavalt kas umbes 940 või 1080 riia vakamaad rukki külvi järgi hinnatuna, s. o. 8–9 poola adramaad (arvestades nii ühe vaka rukki, odra kui ka kaera külvipinnaks ühe riia vakamaa, saame kogupindalaks 10 poola adramaad). Niisiis on Kudina mõisas juba 1447. aastal kasutatud poola adramaad. Näib, et nad esinesid ka Põltsamaa foogtkonnas XV sajandi keskpaiku. Nii oli Imavere külas 1454. aastal 5 adramaad (Livländische Güterurkunden I, Nr. 361, lk. 328), 1599. aastal 3 adramaad (Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, tom XIII. Inflanty, część I. Wydali J. Jakubowski i J. Kordzikowski. Źródła dziejowe. Tom XXIV, część I. Warszawa, 1915, lk. 306), 1592. ja 1603. aastal 4 adramaad (VARKA (= Центральный государственный архив древних актов СССР), f. 389 (Leedu meetrika), s. ü. 80, l. 207 ja 645). XVI sajandi lõpul oli seal tegemist poola adramaadega.

Nende võrdluste puhul pole eeldatud, et külade või mõisate adramaade arvu piisis sajandite vältel muutumatuna, küll aga on arvatud, et traditsioon pidurdas adramaade arvu märkimist vastavalt külvipinna kasvule, nii et see sajandi või poolteise jooksul ei jõudnud kolme- või neljakordistuda.

⁴⁶ P. Johansen viitab korduvalt külade adramaade või talude arvu kahekordistumisele või poolitumisele aja jooksul. Seda ei saa aga ära kasutada taluadramaast kaks korda suuremate adramaade olemasolu täiendavaks kinnitamiseks, sest lähem tutvumine materjaliga (vt. näiteks Madila küla, Tüükri mõisaosa, Roela küla, Torma küla ja palju teisi — P. Johansen, LCD, lk. 219, vrd. lk. 497, 578, 592, 624 jj.) venab, et tegemist on juhustega. Pole kahtlust, et traditsioonil oli oma osa adramaade arvu määramisel, kuid vaevalt oleks ta mõju avaldunud ajuti, pikemate ajavahemike tagant, ning traditsioon muidugi ei määranud kindlaks talude arvu külas.

⁴⁷ P. Johansen, LCD, lk. 226 ja 230.

⁴⁸ P. Johansen, Siedlung und Agrarwesen, lk. 39 jj.

isegi möönab. Kui aga Vandu küla osas olekski õige P. Johanseni seletus, ei tohiks siiski arvata, nagu oleks vikat ehk vikatimaa, s. o. ühe adramaa (talu) kohta tulev heinamaa osa, midagi adramaaga ühte kuuluvat.⁴⁹ Pigem võiks vikat analoogiliselt kirvega olla majandusüksuseks, mis tähendab tööjõulist meest koos tööriistaga, s. o. niidumeest vikatiga. Sellele vihjab ka vikati kasutamine maksustamisüksusena.⁵⁰ Nii jõuame mõttele vikati samasusest nn. heinamehega. Heinameheks loeti XVI sajandi lõpust pärineva definitsiooni järgi iga isik, kes oli talus ja kes oli nii tugev, et võis minna vikatiga heinamaale.⁵¹ Niisugune isik aga oligi vikat, nagu seda mõistet eelnevalt tõlgitsesime. Pealegi oli ka heinamees ühtlasi maksustamisüksuseks.⁵²

Eeldusest, et adramaade arvu maksustamise eesmärkidel ümardati, läks P. Johansen hiljem (1933. a.) kaugemale ning oletas, et XIII sajandil ei kajastanud adramaa maksustamisühikuna mitte ainult põllundusest saadavaid tulusid, vaid ka piirkonna üldist jõukust, oli «elanikkude maksuvõime mõõdupuuks».⁵³ Sealjuures pidid arvesse tulema ka paikkonna asend ja turustustingimused. Tõestuseks viitab P. Johansen asjaolule, et sadamakohtade lähedal asuvate külade adramaade arv on hilisema ajaga (harilikult XVI sajandiga) võrreldes märksa langenud. Selle seisukoha võttis omaks ning arendas edasi E. Blumfeldt,⁵⁴ ta esineb ka «Eesti ajaloo» I köites.⁵⁵

Kui aga hakata analüüsima selle hüpoteesi argumenteerimiseks kasutatud näiteid, tekib kahtlus. P. Johansen esitas tõestuseks Selja, Pehka, Varangu, Tatruse, Koila, Purkse, Lügenau, Järveküla, Valkla, Kiiu ja Kuusalu küla, mille adramaade arv olevat mõnesaja aasta jooksul pärast Taani Hindamisraamatu koostamist tugevasti langenud, Selja külal näiteks 45 adramaalt 8—12 adramaale Rootsi ajal.⁵⁶

Selja külas oli aga adramaade arv püsinud muutumatuna 1425. aastani ning alles XVI sajandi lõpuks langenud 8-le — võib-olla osalt seoses talumaade mõisastamisega XV sajandil, veelgi enam aga Liivi sõjaga. Samuti püsis Tatruse külas adramaade arv umbes samal tasemel 1488. aastani, Valklas, Kiius, Kuusalus ja Laokülas (viimases talude arvu järgi otsustades) XVI sajandi keskpaigani ja isegi lõpuni. Ülejäänud külade osas võib tõesti täheldada adramaade arvu langust, kuid tuleb pidada silmas, et andmed on alles 1583. aastast.

Mis puutub Kihelkonda, siis pole sellegi näite tõestusväärtsus laitmatu, sest Kihelkonna piirid XIII sajandil pole kuigi täpselt teada, mistõttu XIII sajandi keskpaiga ja XVI sajandi teise poole adramaade arvud ei ole omavahel ilma pikemata võrreldavad.⁵⁷ Saaremaal XIII sajandil olemasolnud viiest kihelkonnast on teada ainult Muhu ja Kihelkonna adramaade arv. Muhus on see enam kui kolmesaja aasta jooksul jäänud peaaegu muutumatuks.⁵⁸ Pole kuigi tõenäoline, et meresõidul ja kaubandusel polnud Muhus mingit tähtsust ning et see siin ei avaldanud adramaade arvestamise viisile mingit mõju, ja et Kihelkonnas oli hoopis teistsugune pilt ning teine adramaade arvestamise viis.

Võib niisiis konstateerida, et kõigis sadamakohtade lähedal asuvates küldes pole adramaade arv tegelikult siiski langenud. Teiseks tuleb näidata, et väide, mille järgi

⁴⁹ Vt. näit. Eesti ajalugu I, lk. 163.

⁵⁰ LUB I, CDXC, veerg 603 jj.; LUB III, MCCXLVIII, veerg 515.

⁵¹ H. Ligi, Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul (1558—1561). Tallinn, 1961, lk. 117, vt. ka lk. 113 jj.

⁵² Isegi terminoloogiline kokkulangevus on olemas: 1521. aastast pärinevas ladinakeelses tekstis on heinameest nimetatud «fenicida vulgo hoymann vell lyggymees». (Vt. H. Ligi, Eesti talurahva olukord, lk. 113.) Kolmest samatähenduslikust sõnast peaks viimane, eestikeelne, tähendama «vikatimees, lõemees».

⁵³ P. Johansen, LCD, lk. 267.

⁵⁴ Saaremaa, lk. 566; Eesti majandusajalugu, lk. 98. E. Blumfeldt märgib, et Saaremaal langes Kihelkonna adramaade arv 600 adramaalt XIII sajandi keskpaiku vaeu 350 adramaani XVI sajandi lõpul. Ta ei pea võimalikuks asustuse niisugust tagasiminekut.

⁵⁵ Lk. 177 jj.

⁵⁶ P. Johansen, LCD, lk. 267 jj.; vt. ka lk. 434—642.

⁵⁷ Saaremaa, lk. 565 jj.

⁵⁸ Saaremaa, lk. 645.

merest ja liiklusteede sõlmpunktidest eemal asuvate külade adramaade arv jäi kogu keskaja jooksul muutumatuks, osutades ainult väikest langust või koguni tõusu,⁵⁹ ei pea paika.

Võrdleme selleks Taani Hindamisraamatus esinevate külade adramaade arvusid XIV—XVII sajandi alguse adramaade arvudega.⁶⁰ Vastavalt sellele, kas adramaade arv on püsinud enam-vähem samana, on kasvanud või kahanenud, saab külasid jagada kolme gruppi. Võrreldavast 408 külast on 125-s adramaade arv püsinud enam-vähem samana, 138 külas kasvanud ja 145 külas kahanenud. Arvud muidugi ei saa pretendeerida täpsusele, tingituna külade adramaade arvu kõikumisest eri aegadel.

Sel kombel külasid grupeerides ei ilmne, et sadamakohtade ja liiklemisteede sõlmpunktide lähedaste külade adramaade arv oleks langenud, teistel küladel aga püsinud või kasvanud. Kui vaadata suuri külasid, millel Taani Hindamisraamatu andmeil oli 30 adramaad või rohkem ning mille adramaade arv on hiljem kahanenud, siis näeme, et need⁶¹ (välja arvatud Kabala Rapla kihelkonnas, Lüganuse ja Valkla) paiknevad hilisemates Haljala, Kadrina, Viru-Jaagupi ja Viru-Nigula kihelkonnas. Ka külad suurega 20—30 adramaad, mis hiljem on kahanenud, asuvad valdavas enamikus, 20 küla 31-st, sealsamas.⁶²

Ei saa ette kujutada, et terve umbes 1000 km² suurune ala Ohepalu—Vainupää joonest Voore—Aseri jooneni ning Viru-Jaagupist mereni oli kaubanduskeskuseks ja teede sõlmpunktiks. Asustuse tihedust ei saa seletada ainuüksi geograafiliselt ja strateegiliselt soodsa asendiga, nagu seda P. Johansen püüab teha.⁶³ Geograafiline asend etendas kaubandusliku läbikäimise seisukohalt, muidugi oma osa, kuid tema tähtsust ühiskondliku arenemisprotsessi kiirust määrava tegurina ei tule üle hinnata, põhilisi tõukejõude tuleb ikkagi leida materiaalse tootmise sfäärist. Ei maksa unustada, et Rakvere ümbruskond oli vana viljakas põllumajanduspiirkond, tihedasti asustatud ala rohkete muististega, eriti arvurikaste tarandkalmistutega.⁶⁴ Võib ühtlasi arvata, et mitte ainult liiklemisteede olemasolu ei soodustanud asustuse tihenemist ja suurte külade tekkimist, vaid et suuremate asulate olemasolu korral hakkas liiklemine kulgema nende kaudu.⁶⁵

Kõige üldtoodu põhjal võib järeldada, et P. Johanseni rajatud ja E. Blumfeldti poolt täiendatud hüpoteesi ei ole põhjendatud. Järelikult ei võetud adramaade arvestamisel XIII sajandil arvesse kõrvaltuallikaid, sealhulgas kaubandusest saadud tulusid, ning adramaa tähendas ikkagi ainult põllumajanduslikku maakasutus- ja maksustamisühikut.

E. Blumfeldt on «Eesti majandusajaloos» andnud adramaa määratluse, fikseerides tema kolm funktsiooni. Ta kirjutab: «Adramaa säilitas ka keskajal need kolm funktsiooni, s. t. oli külvihulga järgi pinda arvestav mõõduühik, oli selleks mõõdupuuk,

⁵⁹ P. Johansen, LCD, lk. 268; Eesti majandusajalugu I, lk. 98.

⁶⁰ Niisuguse võrdluse on teostanud ka P. Johansen ise, leides et 107 küla on oluliselt kasvanud, 84 küla märksa kahanenud, 263 asula adramaade arv on püsinud enam-vähem muutusetä, 33 asula kohta puuduvad andmed. (P. Johansen, LCD, lk. 216.) Kuid P. Johanseni võrdlusmeetodiga ei saa rahul olla, sest ta võrdleb XIII sajandi adramaade arvu ka XVII sajandi teise poole ning isegi XVIII ja XIX sajandi vastavate arvudega. Adramaade arvestus toimus siis aga hoopis teistel alustel.

⁶¹ Hulja, Järtu, Kehala, Koila, Kloodi, Kõnnaste-Ojaveski, Lepna, Ohepalu, Pada, Pehka, Tõrma, Varangu, Varudi ja Võipere.

⁶² Ülejäänud 11 küla on hajali üle maa: Järveküla Tallinna lähedal, Sigula Kuusalu kihelkonnas, Suur-Tammiku Simuna kihelkonnas, Jõhvi jt.

⁶³ P. Johansen, LCD, lk. 269 jj.

⁶⁴ Kuigi ka Jõhvi ja Kohtla-Järve vahelisel maa-alal paiknevad külad asusid tähtsal liiklemisteel, olid nad adramaade arvu poolest väiksemad kui külad Rakvere ja Haljala ümbruses. (M. Schmedehelm, Kirde-Eesti hõimudest, lk. 155 jj.)

⁶⁵ Lõpuks ei tohi ka unustada, et XIII sajandi liiklemisteede rekonstrueerimisel, eriti ühe või teise teeharu osatähtsuse rõhutamisel, on P. Johansen kasutanud muude geograafiliste, arheoloogiliste ja ajalooliste andmete hulgas esmajärjekorras Taani Hindamisraamatu materjale: kohanimede järjestusi ja andmeid külade suuruse kohta. Nii on ühelt poolt suurest adramaade arvust lähtudes kaldunud rõhutama küla tähtsust liiklemisteede sõlmpunktina ja teiselt poolt suurt adramaade arvu seletama küla asendiga liiklemisteede sõlmpunktis.

mille järgi määrati kindlaks üksikute talude kasutusosad saraskonna ühismaadel, ja oli ühtlasi ka maksustusühikuks, tuginedes sellena nüüd täielikult talupoja põllunduslikudele sissetulekutele.»⁶⁶ Sellest formulatsioonist ning eelnevast käsitlusest järeldub, et E. Blumfeldt eeldab nende kolme funktsiooni olemasolu juba enne sakslaste ja taanlaste sissetungi.

E. Blumfeldti määratlusega võib hilisemate sajandite osas nõus olla, XIII sajandi esimese poole ja veel varasema aja osas saab aga nõustuda ainult kahe viimase funktsiooni olemasoluga, kuid ei saa adramaad veel pidada pinnamööduühikuks.

Selle väite kasuks, et adramaa oli juba XIII sajandi algul külvivilja järgi pinda arvestav mööduühik, on P. Johansenil (ja tema järel E. Blumfeldtil) kaks argumenti: esiteks väide, et juba XIII sajandi algul oli ühest adramaast suuremaid ja ka väiksemaid talusid,⁶⁷ teiseks — P. Johanseni hüpoteesid XIII sajandi esimesel poolel esineva adramaa suuruse kohta.

Esimene väide on täiesti alusetu. P. Johansen esitab XIII sajandi esimesest poolest küll kolm näidet ühest adramaast suuremate majapidamiste kohta, kuid ei ühtki näidet $\frac{1}{2}$ adramaa suuruste talude kohta. Ja sellist näidet polegi tuua. Esimest korda esineb adramaa murdosa ($\frac{1}{2}$) teada olevates allikates 1254. aastal.⁶⁸ See on pealegi üksikjuhus, mis ei kordu XIII sajandi teisel poolel, isegi XIV sajandil esineb allikates adramaa murdosi ja adramaast väiksemaid maamööduühikuid haruharva. Selle põhjal peaks tohtima väita, et XIII sajandi algul ei tuntud veel adramaa jagamist murdosadeks ega ühest adramaast väiksemaid talusid.

Adramaa jagunematus kõneleb aga sellest, et adramaa ei olnud veel külvi hulga järgi pinda arvestav mööduühik, sest viimane oleks hõlpsasti jagatav olnud ning tema murdosi peaks esinema juba Taani Hindamisraamatus, eriti niisuguste väiksemate külade puhul, mis ei kuulunud suursaraskonna koosseisu ja kus seetõttu adramaade arvu ümardamisel polnud mõtet. Ainult täisarvuliste adramaa-arvude esinemine räägib selle kasuks, et adramaa tähendas veel n.-õ. normaaltalu, ühe rakendiga haritavat põllumaad, mida tollaegne konkreetset mõtle inimese ei pidanud vajalikuks ega osanud jagada mõttelise $\frac{1}{2}$ või $\frac{1}{4}$ rakendiga haritavateks osadeks. Ühest adramaast suuremate majapidamiste esinemine ei tõesta aga, et adramaa oleks olnud külvi hulga järgi põllupinda arvestav mööduühik; majapidamisel oli lihtsalt nii palju põldu, et seda hariti vastavalt mitme adraga.

Kuna esines ühest adramaast suuremaid talusid ning külade adramaade arvu ümardati, ei saa Taani Hindamisraamatu adramaade arv langeda täpselt kokku talude arvuga.⁶⁹ Enamik uurijaid on siiski seisukohal, et kuna suuri talusid oli arvatavasti vähe, kajastab adramaade arv umbkaudselt ka talude arvu.⁷⁰ Võiks arvata, et XIII sajandi algul tähendas adramaa veel normaaltalu ning et niisuguses külas, kus ei esinenud ühest adramaast suuremaid talusid, näitas adramaade arv, kui võrd ta polnud ümardatud, ka küla talude arvu.⁷¹ Niisugune ettevaatlik formulatsioon on paratamatu, sest käsitlus, mis tõmbab ilma pikemata võrdusmärgi Taani Hindamisraamatus esineva adramaa ja talu vahele,⁷² on lihtsustatud ja väär. XVI sajandil olid 2 adramaa suurused ja suuremad (sealhulgas kuni 5 adramaa suurused) talud üldiselt levinud, kohati esines neid kuni 60 protsenti. Need talud, mida majandasid arvatavasti suurpered, ei tekkinud loomulikult alles XIII sajandi teisest poolest alates. Pole põhjust arvata, et

⁶⁶ Eesti majandusajalugu I, lk. 98.

⁶⁷ P. Johansen, Siedlung und Agrarwesen, lk. 93; vrd. P. Johansen, LCD, lk. 229; Eesti majandusajalugu I, lk. 97; vt. ka Eesti ajalugu I, lk. 161.

⁶⁸ Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Hrsg. von Fr. G. v. Bunge. VI Bd. Riga, 1873, Nr. MMDCCXXXVI.

⁶⁹ P. Johansen, LCD, lk. 220 jj.; 229.

⁷⁰ Eesti NSV ajalugu I, lk. 101; Eesti ajalugu I, lk. 151, 155 ja 161; Eesti majandusajalugu I, lk. 38.

⁷¹ Taani Hindamisraamatus esitatud külade hulgas on kuni 70 niisugust küla, kus talude arv kas täpselt või tühise kõrvalekaldumisega veel XV—XVI sajandil või isegi XVII sajandi algul vastas Taani Hindamisraamatus antud adramaade arvule. Talude arvu kohta on andmeid üldiselt napilt.

⁷² Vt. näiteks Saaremaa, lk. 267.

künnipõllunduse sajanditepikkuse arengu kestel püsisid selle ajani ainult ühe hobusega üksikpere talud. Kuigi on tõenäoline, et ühe adramaa suurusi talusid oli palju või enamik, ei saa selle kohta midagi kindlalt öelda.

Järgnevalt vaatleme P. Johanseni kolme katset kindlaks määrata XIII sajandi esimesel poolel esinenud adramaa suurust. Analüüsinud Jüri kihelkonna Sõmeru küla kaarti 1687. aastast, oletab P. Johansen, et vanemal ajal oli külas ainult kaks välja, ning määrab kindlaks ühe adramaa kasutusosa neil väljadel samal aastal: seda oli umbes 97 500 rootsi ruutküünart.⁷³ Kuna reduktsiooniaegse tündrimaa suuruseks arvestati 14 000 ruutküünart, järeldab P. Johansen, et adramaa mahutas vanemal ajal umbes 7 tündrit külvi.

Teisel püüab ta maksunormi põhjal kindlaks määrata aastast külvi ühele adramaale.⁷⁴ Lähtudes sellest, et Tallinna piiskop sai 1242. aastal õiguse nõuda igalt 20 adramaalt 2 laevanaela (4 tündrit) vilja,⁷⁵ oletab P. Johansen, et see maks oli kümnise-kümnis, s. o. 1% viljasaagist, eeldab saagikuseks 3—4 seemet ning leiab, et adramaale külvati 4—6 tündrit vilja. Tulemusi resümeeerides arvestab ta adramaale külvatud seemne hulgaks 4 tündrit. Samuti järeldab ta, et ka liivi alal külvati adramaale aastas umbes 4—6 tündrit seemet.⁷⁶

Kolmandaks võrdleb P. Johansen ühe maatüki suurust adramaades XIII ja XVII sajandil.⁷⁷ Taani Hindamisraamatu järgi oli Villelempil Puiatu külas 5 adramaad, millest arvatakse kujunes mõis. 1691. aastal aga oli samas külas mõis, millele kuulus 4 adramaad ehk 48 tündrimaad põldu. Sellest lähtudes arvestab P. Johansen ühe vana adramaa kohta 9—10 tündrimaad põldu.

P. Johansen ise nimetab neid kalkulatsioone tõestuskatseteks⁷⁸ ning võtab kahe esimese katse tulemused kokku järgmiselt: «Igatahes me ei saa midagi kindlat teada adramaa kogu külvipinna kohta; kui valitses kaheväljasüsteem, siis pidi ta moodustama 8 tündrit. Harjus ja Virus lisati kahele väljale saksa ajal kolmas väli juurde ja saadi seega 12 tündri vilja külvipind, nagu see hiliskesajal oli tavaline.»⁷⁹

⁷³ P. Johansen, Siedlung und Agrarwesen, lk. 73.

⁷⁴ Sealsamas, lk. 93.

⁷⁵ Vt. LUB I, CLXXII, veerg 225 jj.

⁷⁶ P. Johansen, Siedlung und Agrarwesen, lk. 94. Kuna veerand Sigulda ja Võnnu ala kümnisest moodustas 10 säilitist rukist ning 1212. a. maksti sealkandis karistusena ülestõusu eest 50 marka hõbedat, hindab P. Johansen selle ala adramaade arvaks 500 ja kümnise suuruseks 1 laevanael vilja adramaalt.

⁷⁷ P. Johansen, LCD, lk. 228.

⁷⁸ Sealsamas, lk. 228.

⁷⁹ P. Johansen, Siedlung und Agrarwesen, lk. 94. On tähelepanuväärne, et kuigi P. Johanseni kalkulatsioonid annavad esimesel juhul $3\frac{1}{2}$, teisel juhul 5 või $6\frac{2}{3}$ ja kolmandal juhul $4\frac{1}{5}$ tündrit, heidab ta teised tulemused kõrvale ning teeb kokkuvõtliku järelduse, et XIII sajandil külvati adramaale 4 tündrit vilja. See manipulatsioon ei saa olla juhuslik. Seda hüpoteesi oli P. Johanseniil vaja alussambaks ulatuslikumale ning olulisemale hüpoteesile, nimelt oletusele, et eestlastel valitses kaheväljasüsteem. P. Johanseni esimeseks argumendiks olid jälle XVII sajandi põllukaardid. Ta väitis, et mitmes külas on kolmas väli rajatud alles «saksa ajal», kuna ta «jätab mulje endiste soodsa asendiga võsapoldele liigestatud pikast ribast». (P. Johansen, Siedlung und Agrarwesen, lk. 83.) Selle mulje abil aga pole veel tõestatud, et kolmas väli tõepoolest on hilisem, veel vähem aga seda, et kolmas väli ei võinud tekkida enne XIII sajandit. Ning kui oletada, et kolmas väli olekski noorem, millega siis tõestada, et kolmeväljasüsteem ei võinud vanematel väljadel areneda juba enne kolmanda välja rajamist. (Vrd. H. Lowmianski, Studja I, lk. 211.) Teiseks ei saavat P. Johanseni arvates kolmeväljasüsteemist XIII sajandi algul juttugi olla, sellepärast et adramaa suurus olevat sakslaste mõjul oluliselt muutunud, suurenedes umbes 8 tündrit külvi 12 tündrile. (P. Johansen, Siedlung und Agrarwesen, lk. 83, vrd. lk. 78 ja 94.) Nii põhjendas P. Johansen, kasutades põhjendamata (nagu alpool näitame) oletust adramaa suurenemisest, otsustavalt teist oletust, et kolmeväljasüsteem olevat tulnud tarvitusele alles XIII sajandi teisel poolel. Seepärast tohib ka viimati nimetatud väidet lugeda põhjendamatuks ning tendentslikuks.

P. Johansen, kes märgib, et niisugune käsitus, mis juba ette lähtub sellest, et sakslaste-eelsel põllumajandusel polnud mingisuguseid edusamme, pole õige (vt. P. Johansen, Siedlung und Agrarwesen, lk. 84), lähtub ise tegelikult mitmes suhtes samast

Sellele vaatamata, et hüpoteese armastav autor isegi oma järeldused suhteliselt nii ettevaatlikult sõnastas, läks see hüpotees eesti ajalookirjanduses käibele kindla ja lõplikult tõestatud tõena.⁸⁰ Rajanedes ise tõestamata oletustel, on kõik kolm tõestuskatset tegelikult niivõrd hüpoteetilised, et kogu hüpotees 8 tündrimaa suurusest muistsest adramaast on lihtsalt meelevaldne, tõestamata oletus.

Esimene katse rajaneb oletustel, et XIII sajandil ja varasemal ajal olid külas kasutusel ainult need kaks põldu, mida P. Johansen arvesse võttis, et need põllud olid tol ajal sama suured kui XVII sajandi lõpul ja lõpuks, et iga talu põllutükid olid püsinud viiesaja aasta jooksul sama suurtena. Kahe viimase eelduse ebakindlus on ilmne ning ka esimene ripub õhus.

P. Johansen väidab Harjumaal asuvate Joa, Koila, Sõmeru ja Toomja küla XVII sajandi põllukaartide põhjal, et neis näib kolmas väli olevat hiljem rajatud endisele alemaale, kuna ta on jaotatud piklikumateks ja korrapärasemateks siiludeks kui ülejäänud väljad.⁸¹ P. Johansen on niisuguse põldude vanemjärjestuse (korrapäratud põllulapid on vanemad, piklikud põllusiilud — nooremad) laenanud A. Meitzenilt.⁸² Kuigi selline klassifikatsioon on kirjanduses levinud, ei ole püüe väljavormide arengut mingi tüpoloogilise arengurea raamidesse suruda põhjendatud. Arvesse tuleb võtta ka looduslikke tingimusi, mis võivad olla määravad.⁸³ Et kolmas väli oleks rajatud alles pärast XIII sajandit, pole P. Johansenil ühelgi juhul millegagi tõestatud.⁸⁴

Teine katse põhineb oletusel, et $\frac{1}{10}$ laevanaela suurune andam adramaalt oli küm-nisekümnis, s. o. 1 protsent saagist. Sellest pole aga dokumendis üldse juttu. Oletus baseerub sellel, et 1240. aastal määras Taani kuningas Tallinna piiskopile kümnenda osa eestlastelt võetud kümnisest.⁸⁵ Kaks aastat hiljem aga sõlmiti kuninga, vasallide ja Tallinna piiskopi vahel kokkulepe, mille järgi piiskopile kuuluv maks kindlaks määrati.⁸⁶ Pole aga öeldud, et see 1242. aastal fikseeritud maks oli küm-nisekümnis, nagu 1240. aastal määrati. Arvamus, et 1242. aastal kindlaksmääratud maks kujutab

eeldusest. Ta peab näiteks korrapärasemaid piklikke põllusiile keskaegseteks, saksa eeskujul tekkinuteks, millega madaldab pikema jututa varasema põllumajanduse taset, eitäb kategooriliselt kolmeväljasüsteemi olemasolu võimalust ja rõhutab korduvalt saksa kultuuri tugevat mõju. Nii seisab ka P. Johanseni käsitus mitmeti kultuurtreerlike kontseptsioonide teenistuses.

⁸⁰ Eesti ajalugu I, lk. 160; Eesti majandusajalugu I, lk. 97. Kahtlust selle kohta avaldasid ainult H. Lowmianski ja A. Sväbe. (H. Lowmianski, Studja I, lk. 212; A. Sväbe, Zemes atticibu, lk. 18 jj.) Alles Nõukogude Eesti ajaloolased on avaldanud kindlamat arvamust, et kolmeväljasüsteem oli meil tuntud enne sakslaste ja taanlaste sissetungi, kuigi seda pole seni õnnestunud vastuvaidlematult tõestada. (A. Vassar, Mõningaid uurimisküsimusi feodalismi varasest perioodist Eestis; Eesti NSV ajalugu I, lk. 75; X. A. Моора и X. M. Лиги, К истории сельского хозяйства в Прибалтике в период образования феодальных отношений (XI—XIII вв.). Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1963 г. Вильнюс, 1965, lk. 84 jj. H. Ligi, Põllumajanduslik maakasutus Eestis XVI—XVII sajandil. Tallinn, 1963, lk. 35.) Jääb loota, et arheoloogia uued saavutused toovad peagi lõpliku selguse ka sellesse küsimusse.

⁸¹ Vt. P. Johansen, Siedlung und Agrarwesen, lk. 60—79.

⁸² A. Meitzen, Siedlung und Agrarwesen der Westgermanen und Ostgermanen, der Kelten, Römer, Finnen und Slawen, Bd. II. Berlin, 1895, lk. 38, 50, 282 jj., vrd. lk. 418; A. Meitzen, Volkshufe und Königshufe in ihren alten Massverhältnissen. Tübingen, 1889, lk. 8.

⁸³ E. Jutikkala, Suomen talonpojan historia, lk. 48, 180; M. Hellmann, Das Lettenland im Mittelalter. Studien zur ostbaltischen Frühzeit und lettischen Stammesgeschichte, insbesondere Lettgallens. Münster-Köln, 1954, lk. 108 jj.; vt. ka A. Meitzen, Siedlung und Agrarwesen II, lk. 36.

⁸⁴ Sõmeru küla põllukaarte vaadates ei räägi midagi selle vastu, et kolmas väli ei võinud külas olla juba XIII sajandil. Toomja külas aga saame kolmandat välja ka siis (ning isegi veel selgemini) eristada, kui keskmist, põhjast lõunasse jooksvate siiludega välja nooremaks lugeda, nagu seda P. Johansen teeb, kuigi võib-olla põhjendamatult. P. Johanseni teesi nn. tõstandpõldude hilise päritolu kohta üldse ning esitatud näidete osas eraldi seadis esimesena kahtluse alla A. Vassar oma ettekandes 1945. a. (vt. viide 9).

⁸⁵ LUB I, CLXV; LUB I, lk. 48, regist 185.

⁸⁶ LUB I, CLXXII.

endast kümnisekümnist, on nähtavasti tekkinud sama küsimust käsitlevate 1280. ja 1281. aasta ürikute eelarvamuslikust tõlgitsemisest.⁸⁷ Tallinna piiskopi ja Eestimaa vasallide vahel kaua aega kestnud tüli «seal rajatud ja edaspidi rajatavate alloodide kümnise, samuti kümnisekümnise pärast» jõudis lõpule poolte vahel sõlmitud kokkuleppega. Vasallid otsisid piiskopile «mainitud kümnise arvel» 60 adramaad laumõisaks ning lubasid edaspidi talumaid mitte enam mõisastada ega ebaõiglaselt uusi alloode rajada. Alloodiaalmaa oli teatavasti maksuvaba, nii et mõisate rajamine piiras piiskopi tulusid. Kõik eestlased aga, kes vasallide maal elasid, olid selle kokkuleppe järgi kohustatud maksma piiskopile aastas igalt adramaalt 2 külimitu sinodivilja (*annonam sinodalem*), «nagu nad on vanast ajast harjunud maksma».

Viimane formuleering näitab, et sinodivilja määr 2 külimitu adramaalt kehtis juba pikemat aega. Selles ulatuses nõuti nimelt sinodivilja alates 1242. aastast. Sel puhul sõlmitud kokkuleppes ettenähtud määr $\frac{1}{10}$ laevanaela, s. o. umbes 1 vene puud vilja, võrdubki $\frac{1}{5}$ tündrile ehk umbes $2-2\frac{1}{2}$ riia külimitule. Samas kokkuleppes kohustub Tallinna piiskop andameid nõudma mitte üle Tartu piiskopkonnas kehtivate normide. Tartu piiskop aga saigi sinodivilja 2 külimitu ümber adramaalt.⁸⁸ On tõenäoline, et Tartu piiskopkonnas kehtis riia mõõt (1 vakk = 6 külimitu). Nii langevad 1242. aastal Tartu ja Tallinna piiskopkondades kehtivad normid enam-vähem kokku nii omavahel kui ka 1281. aastal mainitud ammuse normiga.⁸⁹

Kümnisekümnist, mida Tallinna piiskop pidi 1240. aasta määruse järgi saama, ei saanud ta korralikult vist kunagi. Küllap seoses kümnisekümnise korratu laekumisega tekkinud tülid sundisidki 1242. aasta kokkuleppe sõlmimisega neile lahendust otsima. Kuigi sel puhul fikseeritud maksukorraldus pidi olema ajutine — kuninga saabumiseni Eestimaale —, käidi selle järgi 1280. aastani, mil vastav määr muudeti seaduslikuks uue kokkuleppe põhjal.

Nii et 1242. aastal kindlaksmääratud sinodiviljanorm pole kümnisekümnis ega tarvitse sellega olla mingis arvulises seoses. Juba esimesel pilgul äratab kahtlust, et kümnisekümnis, s. t. protsentuaalne maks, on väljendatud kindlaksmääratud normiga — 2 laevanaela vilja 20 adramaalt. 1242. aasta ürik ei luba niisiis teha mingeid järeldusi kümnise suuruse kohta, veel vähem aga annab võimalust välja arvutada külvi hulka adramaale.

Veelgi meelevaldsemalt on toimitud Sigulda ja Võnnu näitega, sest pole ju vähi- matki aimu, kui palju adramaaid oli sel maa-alal, kust saadi 40 sälitist viljakümnist. See asjaolu, et 1212. aastal maksti karistuseks 50 marka hõbedat, ei ütle midagi, sest pole teada, et igalt 10 adramaalt oleks võetud 1 mark ja kas 1212. ning 1226. aastal esinevad maa-alad kattuvad.

Kolmas katse rajaneb samuti põhjendamata oletusel, et Villelempi 5 adramaad kattuvat ligi viissada aastat hiljem külas esineva mõisa põllupinnaga. Seegi näide ei suuda niisiis XIII sajandi adramaa suuruse kohta midagi öelda.

P. Johanseni poolt oletatud muistse adramaa keskmise suuruse kohta tuleks veel märkida, et see tundub olevat liiga väike. Sest kuigi adramaa XIII sajandi algul polnud veel külvi hulga järgi pinda arvestav mõõduühik, oli tal kahtlemata välja kujunenud mingi keskmine normaalsuurus, mis sõltus eeskätt rakendi tööjõudlusest, aga ka pinnase omadustest, adramaal elunevate inimeste arvust ja paljudest muudest teguritest. P. Johansen oletab, et adramaale külvati 4 tündrit teravilja. Kui see vili oleks andnud 3—4 seemet, oleks selle saagist võinud elada 3—6 inimest, kellest ükski

⁸⁷ LUB I, CDLXVII ja CDLXXV.

⁸⁸ $\frac{1}{2}$ külimitu rukist, $\frac{1}{4}$ külimitu nisu, 1 külimit kaera, s. o. kokku $1\frac{3}{4}$ külimitu vilja (LUB I, CLXXIII); ühe ürikuärakirja järgi sellele lisaks veel 1 külimit linnaseid (P. Johansen, Siedlung und Agrarwesen, lk. 27), s. o. kokku viljana $2\frac{1}{2}$ külimitu või pisut rohkem (võttes arvesse linnaste juurdekasvuprotsenti). Kaalu järgi on see viljakogus lähedane 2 külimitule rukkile.

⁸⁹ 1260. a. kohustusid ka Tallinna linna võimud tasuma piiskopile sinodivilja samas ulatuses, s. o. 2 külimitu adramaalt (LUB I, CCCLII). See oli ilmselt üldkehtiv norm.

poleks saanud rohkem tarbida kui 2—3 tündrit.⁹⁰ P. Johansen ise aga arvestab, et ühel adramaal elas 5—8 inimest ning teiste uurijate oletuse järgi võiks see arv pigem suurem kui väiksem olla.⁹¹

Tuleb arvata, et ühele adramaale ei saanud kuidagi külvata alla 6 tündri teravilja. Selle külvikoguse korral oleks üks adramaa, kui ta saagikuseks arvata 3—4 seemet ja tarbimise normiks ühe inimese kohta ainult 2—3 tündrit, suutnud elatada 4—9 inimest. Sellise suurusega adramaa peaks olema jõukohane harida ühele rakendile. XVI—XVII sajandil suutis üks rakend harida 5—6 tündri külvipinna või isegi rohkem; nelja sajandi jooksul ei toimunud aga maaharimistehnikas olulisi muudatusi. Tulemus — mitte alla 6 tündri külvi adramaale — sobib hästi kokku ka hilisema nn. tallinna adramaa keskmise suurusega, nagu see XVII sajandi algul on fikseeritud — 12 tündrit külvi kolmes väljas. Nii võis juba kaheväljasüsteemi juures muistne adramaa, hilisema tallinna adramaa eelkäija, mahutada üldse umbes 12 tündrit külvi. Kui kolmeväljasüsteemi juurdudes aastane külv 8 tündrile suurenes, ei suurenenud sealjuures adramaa pindala. Vaevalt on tarvis rõhutada, et rääkisime siinkohal mingist tinglikust keskmisest suurusest ning et tegelikult oli adramaa suurus väga erinev ja kõikum.

*Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Ajaloos Instituut*

Saabus toimetusse
15. X 1964

Э. ТАРВЕЛ

ГАК В XIII ВЕКЕ

Резюме

В статье делается попытка определить понятие гака, единицы землепользования и обложения, как оно сложилось к XIII столетию. Самые ранние источники о гаке относятся именно к этому времени. В последние годы данной проблемой никто не занимался, поэтому до сих пор общепризнанными считаются результаты исследований 30—40-летней давности (преимущественно П. Йогансена), которые, однако, во многом недостаточно обоснованы или прямо ошибочны.

Автор утверждает, что в начале XIII в. гак и в Эстонии, и в Латвии уже представлял собой абстрактную единицу землепользования. По общепринятой точке зрения, гак был единицей крестьянского хозяйства, нормальным наделом, для обработки пашни которого требовалась одна соха, т. е. одна упряжка с соответствующим сельскохозяйственным инвентарем. Вероятно, на территории Латвии, где в начале XIII в. еще практиковалось обложение тяглового скота, соха как конкретное пахотное орудие в качестве единицы обложения была заменена гаком, абстрактной единицей землепользования и обложения, позже, чем в Северной Эстонии. Гак — единица пахотной земли — включал в себя также прочие угодья крестьянского хозяйства или право пользоваться общинными землями.

В статье показано, что в XIII в. (несомненно уже до захвата страны датчанами и немцами) в Эстонии бытовали два вида гака: вышеописанный так наз. крестьянский гак и другой, в два, три или четыре раза больше первого, который применялся, вероятно, при распределении каких-то общественных повинностей. Автор связывает то явление, что по одним источникам XIII в. количество гаков в отдельных деревнях Северной Эстонии в два раза больше, чем по другим, с большими гаками, которые в XV и XVI вв. бытовали в Южной и Западной Эстонии, причем последние были в два, три или четыре раза больше крестьянского гака. Автор также доказывает, что один из таких больших гаков (польский, или плеттенбергский) существовал уже в се-

⁹⁰ XVII sajandil arvestati Liivimaal ühe elaniku kohta 3 tündrit (umbes 260—300 kg) rukist (mitte igasugust vilja) aastas. (E. Dunsdorfs, Der grosse schwedische Kataster in Livland 1681—1710. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, 72. delen. Stockholm, 1950, lk. 160.)

⁹¹ P. Johansen, Siedlung und Agrarwesen, lk. 2; Eesti majandusajalugu I, lk. 42; vrd. ka H. Ligi, Eesti talurahva olukord, lk. 201; vt. ka H. Łowmiański, Studja I, lk. 80.

редине XV в., т. е. он не мог быть введен реформой, предпринятой В. фон Плеттенбергом, а был более древним.

В то же время автор возражает П. Йогансену, который единицу пользования сенокосами — косу трактует как особый вид гака, применявшийся в качестве учетной единицы для определения доли отдельных деревень в землях сельской общины. Более правдоподобно, что коса была хозяйственной единицей, которая означала работоспособного мужчину вместе с орудием труда, т. е. косаря с косой. Она, по-видимому, идентична с так наз. косарем (Neumann) XVI в.

Далее автор доказывает необоснованность гипотез П. Йогансена и Э. Блумфельда, что как в качестве единицы обложения в XIII в. отражал не только сельскохозяйственные, но и все прочие (например торговые) доходы населения. Их предположение о том, что количество гаков в деревнях, находившихся вблизи гаваней, в более позднее по сравнению с XIII в. время заметно уменьшалось, а в деревнях внутри страны осталось прежним, явно ошибочно. Большие деревни, в которых число гаков уменьшилось, сосредоточены не вокруг гаваней и торговых мест, а на территории примерно в 1000 км² (в позднейших приходах Хальяла, Кадрина, Виру-Нигула и Виру-Яагули), которая была густо заселена, прежде всего, благодаря развитию земледелия, а не торговли.

Далее показано, что в начале XIII в. гак еще не был единицей измерения площади, выраженной объемом высева, как утверждает П. Йогансен. Его первый аргумент в пользу этого положения — то, что уже в начале XIII в. встречались крестьянские хозяйства величиной больше и меньше одного гака — совершенно необоснован: хозяйство в 1/2 гака встречается в источниках XIII в. лишь один раз (в 1254 г.). Неделимость гака свидетельствует о том, что тогда он еще не был единицей измерения площади, выраженной объемом высева, так как такая единица легко подавалась бы делению.

П. Йогансен предпринял три попытки определить величину гака в первой половине XIII в. Во-первых, он пытался на картах сельскохозяйственных угодий XVII в. из трех полей деревни выделить два более древних, которые, по его мнению, были в пользовании уже в XIII в., и на этих полях определить размеры надела в один гак. Во-вторых, он пытался по норме подати определить годичный высев на гак, предполагив, что подать, взимаемая в 1242 г. в Таллинском епископстве (0,1 берковца зерна с одного гака), была «десятиной с десятины», т. е. 1% урожая. В-третьих, он сопоставил пять гаков, встречающихся в XIII в. в одной из деревень, на которых в дальнейшем, по всей вероятности, была основана мыза, с мызой, находившейся в этой же деревне в конце XVII в., и по полям последней пытался определить размеры гака в XIII в.

На основании этих рассуждений П. Йогансен сделал вывод, что на один гак высевалось 4 бочки семян. В то же время он убедился, что в XIII в. в Эстонии применяли только двухполье. П. Йогансен пишет, что, как ему представляется, третье поле на картах XVII в. выкорчевано на бывших подсечных землях деревни позже, чем остальные два поля, потому что, во-первых, полосы на нем продолговатые и более правильные, а, во-вторых, о трехполье в начале XIII в. не может якобы быть и речи, так как гак в условиях трехполья будто бы возрос с 8 (на двух полях) до 12 (на трех полях) бочек высева.

Все три попытки беспочвенны. По внешней форме полос нельзя определить давность полей, потому что в данном случае решающее влияние имеют природные условия. Ничем не доказано также, что третье поле выкорчевано лишь после XIII столетия. Далее, нет никакого основания предполагать, что величина крестьянских наделов или мызных полей оставалась неизменной в течение пяти столетий. Подать в 0,1 берковца зерна с одного гака представляет собой не «десятину с десятины», а так наз. синодальное зерно, как следует из сопоставления разных граммот. Следовательно, норма синодального зерна, установленная в 1242 г., не дает основания для выводов о размере зерновой десятины, высева на один гак или урожая.

Таким образом, отпадают и предположения о величине гака (4 бочки высева), господстве двухполья и росте гака с 8 до 12 бочек теоретически возможного высева. Как следует из анализа производительности труда упряжки и потребления людей, проживающих на гаке, при двухпольной системе на один гак, по всей вероятности, высевали не меньше 6 бочек зерновых.

E. TARVEL

DER HAKEN IM 13. JAHRHUNDERT

Zusammenfassung

Im Aufsatz wird der Versuch gemacht, den Begriff des ursprünglichen Hakens zu umgrenzen, d. h. zu bestimmen, was der Haken als Landnutzungs- und Besteuerungseinheit im 13. Jahrhundert darstellte, aus welcher Zeit die ältesten Quellenmaterialien über diese Einheit stammen. Da sich niemand neuerdings mit dem Problem befasst hat, gelten hier immer noch die vor 30 bis 40 Jahren erzielten Forschungsergebnisse (vor allem die von P. Johansen), die aber vielfach ungenügend begründet oder gar falsch sind.

Der Verfasser des Aufsatzes beweist, dass der Haken sowohl im estnischen als auch im lettischen Gebiet am Anfang des 13. Jahrhunderts eine abstrakte Landnutzungseinheit darstellte, die laut längst eingebürgerter Vorstellung eine Wirtschaftseinheit, ein Normalgehöft bezeichnete, dessen Ackerland zu seiner Bestellung einen Hakenpflug, d. h. ein Gespann nebst entsprechendem landwirtschaftlichem Inventar benötigte. Wohl scheint es, dass im lettischen Gebiet, wo am Anfang des 13. Jahrhunderts noch die Besteuerung von Zugtieren vorkam, der Haken an Stelle des früher besteuerten gleichnamigen landwirtschaftlichen Werkzeuges später als in Nordestland zu einer abstrakten Landnutzungs- und Besteuerungseinheit gestaltet war. Der Haken als eine Einheit des Ackerlandes umfasste auch das sonstige Nutzland des Gehöfts oder das Anrecht an den gemeinsamen Ländereien der Dorfmark.

Der Verfasser ist bestrebt zu beweisen, dass im 13. Jahrhundert, offensichtlich schon vor der deutsch-dänischen Eroberung, neben der Wirtschaftseinheit Haken (sog. Bauerhaken) noch ein grosser Haken existierte, der für die Verteilung gewisser öffentlicher Leistungen diente und zwei-, drei- oder viermal grösser war als der erstere. Der Verfasser verbindet nämlich die im 13. Jahrhundert auftretende Erscheinung, dass die Hakenzahl einiger nordestnischer Dörfer in den Quellen zweimal grösser ist, mit den im 15. und 16. Jahrhundert in West- und Südland in Gebrauch gewesenen grossen Haken, die zwar keine bestimmte Grösse hatten, jedoch zwei-, drei- oder viermal grösser waren als der Bauerhaken. Er zeigt, dass ein derartiger grosser Haken, nämlich der polnische oder plettenbergische, bereits in der Mitte des 15. Jahrhunderts existierte, also seinen Ursprung nicht von der Hakenreform W. von Plettenbergs nahm, sondern älter war.

Zugleich bestritt der Verfasser die Meinung P. Johansens, wonach die Wiesenutzungseinheit — die Vickte (Sense) — eine Art von Haken gewesen sein soll, der zur Bestimmung der Nutzungsanteile der einzelnen Dörfer an den gemeinsamen Ländereien der Grossmark diente. Vielmehr ist aber die Vickte eine Wirtschaftseinheit, die einen arbeitsfähigen Mann samt Arbeitswerkzeug (der Sense) bezeichnete und etwa dem aus dem 16. Jahrhundert bekannten Begriff des Heumanns gleich.

Ferner verneint der Verfasser die Behauptung P. Johansens und späterhin E. Blumfeldts, dass der Haken als Besteuerungseinheit im 13. Jahrhundert nicht bloss landwirtschaftliche Einnahmen, sondern auch alle anderen (die z. B. aus dem Handel stammenden) widerspiegelte. Das Argument, dass die Hakenzahl der in der Nähe von Hafentplätzen liegenden Dörfer in jüngerer Zeit gefallen, die der landeinwärts gelegenen Dörfer aber unverändert geblieben sei, ist unbegründet. Grosse an Dörfer mit fallender Hakenzahl fanden sich nämlich nicht um die Hafent- und Marktplätze herum, sondern in den späteren Kirchspielen Haljala, Kadrina, Viru-Jaagupi und Viru-Nigula auf einem etwa 1000 qkm grossen Territorium, wo die Besiedlung eher infolge des hohen Niveaus der Landwirtschaft als infolge der Handelstätigkeit dicht war.

Im folgenden wird bewiesen, dass der Haken am Anfang des 13. Jahrhunderts noch keine der Aussaatmenge nach eingeschätzte Flächeneinheit bildete, wie P. Johansen es behauptet. Das erste Argument, worauf P. Johansen sich dabei stützt, nämlich die angebliche Tatsache, dass es bereits am Anfang des 13. Jahrhunderts Gehöfte gegeben haben soll, die grösser oder auch kleiner als ein Haken waren, ist völlig unbegründet: ein halber Haken kommt in den Quellen zum ersten Mal erst in 1254 vor. Nachher finden wir im Laufe des ganzen 13. Jahrhunderts keinen ähnlichen Fall vor. Die Unteilbarkeit des Hakens spricht aber dafür, dass der Haken noch keine der Aussaatmenge nach angemessene Flächeneinheit war, sondern das Normalmass eines Gesindes, sozusagen ein Normalgehöft.

P. Johansen unternahm seinerseits drei Versuche, die Grösse des Hakens in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts zu bestimmen. Erstens versuchte er, auf der Flurkarte des 17. Jahrhunderts von den drei Feldern der Dorfmark die zwei älteren abzusondern, die seiner Meinung nach schon im 13. Jahrhundert bebaut wurden, und auf dieser Grundlage die Ackerfläche eines Gehöfts von einem Haken festzusetzen. Zweitens

will er die jährliche Aussaat je Haken auf Grund der Abgabennorm berechnen, indem er voraussetzt, dass die im Bistum Tallinn in 1242 geltende Abgabe ($\frac{1}{10}$ Schiffpfund Korn je Haken) der Zehnte vom Zehnten war, also 1 Prozent von der Ernte. Drittens vergleicht er die im 13. Jahrhundert in einem Dorf bebauten 5 Haken (die weiterhin wahrscheinlich die Äcker eines Gutshofes bildeten) mit dem im 17. Jahrhundert im selben Dorf gewesenen Gutshof, wobei er die Grösse des ursprünglichen Hakens aus der Ackerfläche des Gutshofes errechnet.

Auf diese Weise fand P. Johansen, dass die jährliche Aussaatmenge für einen Haken 4 Tonnen Saatkorn betrug. Auch war er überzeugt, dass im 13. Jahrhundert in Estland die Zweifelderwirtschaft herrschte. Er glaubt nämlich zu bemerken, dass das dritte Feld auf den Karten des 17. Jahrhunderts den Eindruck macht, hinterher auf Schwendland angelegt worden zu sein, da die Hakenanteile dieses dritten Feldes streifenförmig, schmaler und regelmässiger als die der zwei ersten sind. Auch meint er, von der Dreifelderwirtschaft könne in Estland im 13. Jahrhundert überhaupt nicht die Rede sein, da die Grösse des Hakens seit der Ingebrauchnahme des Dreifeldersystems von 8 Tonnen Aussaat (für zwei Felder) auf 12 Tonnen (für drei Felder) gewachsen sei.

Alle drei Versuche sind unbegründet. Die Form der Feldstücke kann uns über ihr Alter unmöglich Aufschluss geben, da hier vor allem die natürlichen Bedingungen in Betracht kommen; auch kann durch nichts bewiesen werden, dass das dritte Feld erst nach dem 14. Jahrhundert angelegt wurde. Ausserdem liegt kein Grund vor, anzunehmen, dass die Äcker der Gehöfte oder Gutshöfe fünfhundert Jahre hindurch unverändert und gleich gross geblieben sind. Was die Abgabe von einem $\frac{1}{10}$ eines Schiffpfunds anbelangt, so ist es kein Zehnter vom Zehnten, sondern eine Synodalprokuration, wie es aus dem Vergleich verschiedener diesbezüglicher Urkunden hervorgeht. Die in 1242 festgesetzte Norm der Synodalprokuration erlaubt keinerlei Folgerungen über die Höhe des Zehnten, die Ernte von einem Haken und die Grösse der Aussaat zu machen.

Somit werden die bisher aufgestellten Behauptungen über die Grösse des Hakens (4 Tonnen Gesamtaussaat), über die Herrschaft der Zweifelderwirtschaft und über die Vergrösserung des Hakens von 8 Tonnen auf 12 Tonnen jährlicher Aussaat, widerlegt. Wahrscheinlich wurde auf einem Haken durchschnittlich etwas mehr ausgesät, — in den Bedingungen der Zweifelderwirtschaft nicht unter 6 Tonnen Korn, wie es aus der Leistungsfähigkeit des Gespanns und aus den Konsumtionsnormen der auf einem Haken lebenden Menschen hervorzugehen scheint.

*Institut für Geschichtsforschung
der Akademie der Wissenschaften der Estnischen SSR*

Eingegangen
am 15. Okt. 1964

H. PIIRIMÄE

VEENE-ROOTSI VILJAKAUBANDUSEST XVII SAJANDIL

XVII sajandi Baltimaade kaubanduse arvukate ja keerukate probleemide seas on üheks enam uurituks kahtlemata viljakaubandus. Nii avaldas alles võrdlemisi hiljuti selles küsimuses põhjaliku monograafia Arnold Soom,¹ varasematest käsitlustest on suurelt osalt sellele probleemile pühendatud O. Liivi üks monograafiaid² ning Euroopa üldise viljakaubanduse ajaloo raames käsitleb seda probleemi W. Naudé³. Kõnesolevat küsimust puudutavad ka paljud kaubandusalased eriuurimused,⁴ kuid sellele vaatamata esineb selle küsimuse uurimises veel küllaltki olulisi lünki.

Seoses Baltimaade teraviljamajanduse probleemide teravamalt päevakorrade tõusmisega, tänu sellele suurele tööle, mida on teinud Eesti NSV agraarajaloo uurijad XVI—XIX sajandi agraarsuhete ja maaviljeluse küsimuste selgitamiseks, on üles kerkinud mitmeid probleeme ka XVII—XVIII sajandi teraviljakaubanduse alalt, mis nõuavad edasist uurimist. Võiks oodata, et kaubandusajaloo küsimuste selgitamine pakub mõningaid pidepunkte ka mõnede nende agraarajaloo probleemide lahendamiseks.

Üheks niisuguseks kaubandusajaloo probleemiks, mis puudutab vilja väljaveo suurust Eesti- ja Liivimaalt ning aitab kaudselt selgitada kogu teraviljatoodangu ja mõisa- ning talumajanduse kaubalisuse küsimust, on Vene-Rootsi viljakaubandus XVII sajandil. Selle probleemi piirides puudub siiani selgus, niisugusteski küsimustes, nagu see, kas vilja veeti ainult Venemaalt Baltikumi ja siitkaudu Lääne-Euroopasse või toimus viljakaubandus ka vastupidises suunas, kui suured olid need viljakogused; kustkaudu toimus Vene-Rootsi viljakaubandus jne. Mõningate täiendavate andmete esitamine neis küsimustes ongi käesoleva artikli ülesandeks.

Baltimaade viljakaubanduse kohta kirjutatud värskema ja põhjalikuma monograafia autor A. Soom märgib, et teatud osa Riiaist, Narvast ja Nevanlinnast (Nyenist) eks-

¹ A. Soom, Der baltische Getreidehandel im 17. Jahrhundert. Kungl. Vitterhets, Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, historiska serien 8, Stockholm, 1961.

² O. Liiv, Die wirtschaftliche Lage des estnischen Gebiets am Ausgang des XVII. Jahrhunderts. I. Allgemeiner Überblick, Getreideproduktion und Getreidehandel. Opetatud Eesti Seltsi toimetused XXVII, Tartu, 1935.

³ W. Naudé, Die Getreidehandelspolitik der europäischen Staaten von 13. bis zum 18. Jahrhundert, als Einleitung in die Preussische Getreidehandelspolitik. Berlin, 1898.

⁴ G. Jensch, Der Handel Rigas im 17. Jahrhundert. Ein Beitrag zur livländischen Wirtschaftsgeschichte in schwedischer Zeit. Mitteilungen aus der livländischen Geschichte, hrsg. von der Gesellschaft für Geschichts- und Altertumskunde zu Riga, 24. Bd., 2. H. Riga, 1930, lk. 49—146; E. Dunsdorff, Der Aussenhandel Rigas im 17. Jahrhundert. Conventus Primus Historicorum Baltiorum. Rigae, 1938, lk. 457—486; A. Soom, Die Politik Schwedens bezüglich des russischen Transithandels über die estnischen Städte in den Jahren 1636—1653. Tartu, 1940; H. Piirimäe, Kaubanduse küsimused Vene-Rootsi suhetes 1661.—1700. a. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised, nr. 113. Tartu, 1961, lk. 54—55; X. A. Пийримяэ, Состав, объем и распределение русского вывоза в 1661—1700 гг. через шведские владения в Прибалтике на примере торговли г. Нарвы. Скандинавский сборник, V. Таллин, 1962, lk. 78—86.

poridud teraviljast pärines tavaliselt ka Venemaalt, Valgevenest, Leedust, Poolast ja Kuramaalt, kuid rõhutab samas, et allikad ei võimalda seda vilja eristada Baltimaade viljast.⁵ Sama teed on pidanud minema ka Rootsi ajaloolane A. Attman XVI sajandi Vene turu uurimisel⁶ ja teised uurijad⁷.

Ometi oli teraviljakaubandusel XVII sajandil üsna oluline erinevus teiste kaubandusharudega võrreldes: ta ei olnud Venemaal vaba, vaid oli tsaari, s. o. ka riigi monopoliks. See asjaolu on jätnud mõningaid jälgi allikatesse, mis võimaldavad saada selgust ka viljakoguste suuruselt. Kui me teiste kaupade puhul enamasti ei suuda jälgida üksikute vene või rootsi kaupmeeste poolt üle piiri toodud koguseid, siis teraviljaostud kajastuvad Venemaa Saadikute Prikaasis peetud Vene-Rootsi diplomaatiliste läbirääkimiste kohta säilinud materjalides ja prikaasi kirjavahetuses. NSV Liidu Riiklikus Vanade Aktide Keskarhiivis (ЦГАДА) leiduvad Saadikute Prikaasi dokumentaalsed materjalid moodustavadki põhiosa käesoleva artikli kirjutamisel kasutatud allikatest.⁸

Üldiselt on tuntud tõsiasi, et juba Hansa kaubandusliku tegevuse õitseajal vedasid Liivi- ja Eestimaa linnad Novgorodist vilja Põhja- ja Kesk-Euroopasse. Seejuures rõhutatakse aga, et see toimus väikesel hulgal.⁹ Veel XVI sajandil, millal oli juba olemas teatud seos Venemaa kohalike turgude vahel viljakaubanduses¹⁰ ja vilja väljavedu võis toimuda senisest kaugematesse piirkondadesse, oli viljaeksport välismaale äärmiselt tühine ega etendanud üldises kaubanduslikus bilansis märgatavat osa.¹¹

Samal ajal on aga küllalt andmeid ka viljakaubandusest vastupidises suunas. Nii on Novgorodi kohta juba alates XIII sajandi esimesest poolest ja Pihkva kohta alates XV sajandi algusest andmeid, et neisse vilja Baltikumist sisse veeti, eriti ikaldusaastatel ja seoses sõja laastamistega.¹² Paljud Hansa ajaloo uurijad, eeskätt L. K. Goetz¹³, on aga nõukogude ajaloolase A. Horoškevitši¹⁴ arvates vilja sissevedu Novgorodi üle hinnanud. Vilja väljavedu Baltikumist Venemaale toimus ordumeistrite poolt tehtud takistustele vaatamata.

XVII sajandil püüti nii Baltikumist kui ka Venemaal vilja väljavedu vastastikku takistada. Eriti range kord valitses viljakaubanduse alal Venemaal, kus vilja väljaveoks oli vaja tsaari eriluba. Vilja väljavedu püüti tõkestada või vähemalt piirata selleks, et vältida leivapuudust ja viljahindade kõrgele krüvimist kaupmeeste poolt, sest kõrged vilja- ja leivahinnad tekitasid rahva seas rahulolematust ja ähvardasid kaasa tuua uusi ülestõuse. Seost vilja väljaveo, viljahindade tõusu ja klassivõitluse teravnemise vahel on valitseva klassi liikmed selgesti tunnetanud. Nii esitas «võõrnik» Semjon Gavrilov 31. jaanuaril 1685 tsaarile kaebuse vilja salajase väljaveo kohta Novgorodi alalt ja meenutas seoses sellega, et kui möödunud aastatel Novgorodis oli okolnitšiks vürst F. A. Hilkov, lasknud too vilja vedada «Rootsi piiri taha ja sellest tekkis Suur-Novgorodis mäss (ülestõus — H. P.) ja valati palju verd».¹⁵ Semjon Gavrilov ja ta vend olevat sel puhul lihtrahva poolt läbi pekstud ning nende majad paljaks röövitud.

⁵ A. Soom, *Der baltische Getreidehandel*, lk. 13 ja 14.

⁶ A. Attman, *Den ryska marknaden i 1500-talets baltiska politik*. Lund, 1944.

⁷ G. Jensch, *Der Handel Rigas im 17. Jahrhundert*, lk. 132 ja 133.

⁸ ЦГАДА, ф. 96 (Сношения России со Швецией); Osa vastavaid dokumente on avaldatud ka publikatsioonis *Русско-шведские экономические отношения в XVII веке. Сборник документов. Составители М. Б. Давыдова, И. П. Шаскольский, А. И. Юхт*, отв. ред. М. П. Вяткин, И. Н. Фирсов. М.-Л., 1960.

⁹ W. Naudé, *Die Getreidehandelspolitik der europäischen Staaten*, lk. 409, 233.

¹⁰ А. Г. Маньков, *Движение и география хлебных цен в Русском государстве XVI в. Исторические записки № 28, 1949*, lk. 145.

¹¹ С. В. Бахрушин, *Предпосылки «Всероссийского рынка» в XVI в. Ученые записки Московского государственного университета*, вып. 87, 1946, lk. 58; Б. Д. Греков, *Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века*, кн. II. М., 1954, lk. 9.

¹² А. А. Хорошкевич, *Торговля Великого Новгорода в XIV—XV веках*. М., 1963, lk. 320—322.

¹³ L. K. Goetz, *Deutsch-Russische Handelsgeschichte des Mittelalters*. Lübeck, 1922, lk. 326—327.

¹⁴ А. А. Хорошкевич, *Торговля Великого Новгорода*, lk. 320.

¹⁵ *Русско-шведские экономические отношения в XVII веке*, lk. 463.

Ilmselt on siin jutt Novgorodi ülestõusust 1650. aastal. Samuti on ka näiteks 1650. aastal toimunud Pihkva ülestõusu ajendiks olnud kõrged viljahinnad ja leivapuudus, mille põhjuseks ikalduse kõrval oli ulatuslik vilja väljavedu Rootsi valdustesse.¹⁶

XVI ja XVII sajandi vahetusel (aastatel 1599—1600) on andmeid mõningate viljaguste väljaveo kohta Venemaalt läbi Narva ja Ivangorodi,¹⁷ kuid järgnevatel aastatel, s. o. XVII sajandi algusest kuni Stolbovo rahuni 1617. aastal, saab vaevalt juttu olla Vene-Rootsi viljakaubandusest, sest Rootsi-Poola sõjad Baltikumis ning Poola interventsioon mõjusid mõlema poole majanduselule halvavalt ning takistasid kaubanduslikku läbikäimist. 1609. aasta Viiburi lepingu alusel saatsid ka Rootsi feodaalid oma väed Venemaale, kus nad pärast üürikest koostööd võitluses poolakate vastu alustasid avalikku sõjalist interventsiooni. Novgorodi bojaaride ja kaupmeeste reetlikkust kasutades õnnestus rootslastel Novgorodis ajutiselt oma võimu kindlustada (1612. a. lubasid Novgorodi bojaarid ja kaupmehed Rootsi printsi Karl Filipi Vene troonile valida ja andsidki 1613. a. talle truudusvande), mis võimaldas järgnevatel aastatel ka mõningate Vene kaupade sissevedu Baltikumi, kuid sõjas laastatud ja kurnatud maalt ei olnud võimalik vilja välja vedada. Venemaale lähima Baltikumi sadama Narva kui ühe kõige olulisema Vene transiitkaubanduse keskuse kaudu ei toimunud 1612. ja 1616. aastal vilja väljavedu, nagu näitavad tolliraamatud.¹⁸ 1613. aasta Narva tolliraamatu andmeil on Venemaalt Narva toodud vaid 20 tündrit rukist,¹⁹ mida võib lugeda juhuslikuks üksikseigaks. 1609. aastal Venemaalt Tallinna toodud kaupade seas ei esine üldse teravilja.²⁰

Pärast Stolbovo rahu toimus Vene-Rootsi kaubanduse elavnemine ja areng. Vilja väljavedu Venemaalt jäi aga keelatuks. 1625. aastal või 1626. aasta alguses (7133. a. Venemaal kasutatava ajaarvamise järgi)²¹ saab Novgorodi vojevood I. I. Odojevski tsaari ukaasi, millega rangelt keelatakse talupoegadel vilja müük välismaale.²² Järgnevail aastail on vilja salakaubana teatud kogustes siiski välja veetud. Nii kaebasid Laadoga streletsid, kasakad ja suurtükiväelased tsaarile, et Laadoga kaupmehed ning Olonetsi ja Serma elanikud olevat tsaari ukaasi rikkudes Novgorodi ja Laadoga maakondades, Oonega-tagusel alal ja Lapi pogostides vilja üles ostnud ning viinud seda müügile saksa linnadesse.²³ Samuti olevat Novgorodi alalt vilja välja vedanud välismaa kaupmehed. 28. veebruaril 1628 saadetakse tsaari nimel range korraldus, millega keeldu korratatakse, kästakse korraldada vali juurdlus ning süüdlasi karistada nuudi ja vanglaga.²⁴

Baltimaade ajaloo seisukohalt huvitab meid esijoones, milliseid linnu on mõeldud nende eespool nimetatud «saksa linnade» all. Teatavasti oli tol ajal mõiste «sakslane» välismaalase sünonüümiks ning «saksa linnadeks» nimetati üldse piiritaguseid linnu, kaasa arvatud ka Rootsi ja Soome linnad. Igal juhul ei ole meil käesoleval korral alust väita, nagu oleks see vili veetud Narva, Tallinna või Tartu, kus tol ajal oli valdavalt saksa elanikkond. Otsustades vilja ostjate päritolu ja tavalise tegevusala järgi, võib üsna suure kindlusega oletada, et see vili veeti Karjalasse, Soome ja võimalik, et sealtkaudu ka Rootsi. Ei ole võimatu, et väiksemad viljakogused jõudsid ka Narva. On silmatorkav, et

¹⁶ К. Якубов, Россия и Швеция в первой половине XVII века. Сборник материалов из Московского главного архива Министерства иностранных дел и Шведского государственного архива и касающиеся взаимных отношений России и Швеции в 1616—1651. М., 1897, lk. 303—354.

¹⁷ И. И. Смирнов, Новые материалы о вывозе хлеба из России (конец XVI в.). «Вопросы истории» 1961, № 4, lk. 210—214.

¹⁸ RAKA (= Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarchiiv), f. 278, nim. 1, s.-ü. XXIV—69, l. 20, s.-ü. XXIV—70, l. 32.

¹⁹ Sealsamas, s.-ü. XXIV—69, l. 134.

²⁰ E. Blumfeldt, Statistilisi lisandeid Tallinna kaubaliikluse ja meresõidu ajaloole aa. 1609—1629. «Ajalooline Ajakiri» 1935, lk. 60 ja 61.

²¹ Venemaal algas uus aasta 1. märtsil. Käesolevas töös on aastate ümberarvutamisel, kui kuupäev puudub, aastaarv märgitud aasta põhiosa järgi.

²² Русско-шведские экономические отношения в XVII веке, lk. 38.

²³ Sealsamas.

²⁴ Sealsamas, lk. 38 ja 39.

kaebuses ei märgita Novgorodi ja Pihkva ega Eesti- ja Liivimaa naabruses asuvate väiksemate linnade ja asulate kaupmehi, kellel olid tihedad sidemed just Eesti- ja Liivimaa. Ilmselt kõneleb see sellest, et ukaasi rikkumisi esines just Novgorodi vojevoodkonna kaugemas loodeservas, s. o. Karjala ja Soome aladega piirnevail mail.

Viljakaubandus oli suuremas ulatuses võimalik eeskätt riiklike ostude näol, kui selleks saadi tsaarilt vastav luba. Muide, sellise loa andmine oli suureks majanduslikuks soodustuseks, sest vene vili oli Lääne-Euroopa hindadega võrreldes odav ja tema edasimüügist saadi sageli suurt vahelkasu. Eriti suur nõudmine vilja järele valitses Amsterdami turul, mis oli kujunenud Euroopa viljaturu keskuseks ja mille öitseng alates XV sajandist põhineski peamiselt viljakaubandusel.²⁵

Suurtes kogustes müüs Venemaa vilja Rootsile ja ka Taanile Kolmekümneaastase sõja ajal, millal see oli neile riikidele tõhusaks abiks võitluses Saksa-Rooma keisri ja Katoliikliku Liiga sõjavägede vastu Saksamaal. B. Poršnevi arvestuste järgi ei olnud see abi väiksem sellest ulatuslikust abist, mida Rootsi sai rahaliste subsideerimiste näol Prantsusmaalt.²⁶

Vene-Rootsi läbirääkimised viljaostmiseks Venemaalt algasid 20. detsembril 1627, millal Rootsi kuningas Gustav II Adolf pöördus Vene tsaari Mihhail Fjodoroviči poole palvega lubada osta Venemaalt 10–12 laevatäit vilja.²⁷ Kirjas Novgorodi vojevoodile I. I. Odojevskile 10. märtsist 1628, milles nõutakse vilja väljavedajate karmi karistamist, teatab Saadikute Prikaas tsaari nimel, et tsaar ja patriarh Filaret, kes tol ajal oli Vene välispoliitika tegelikuks juhiks, on otsustanud Rootsile ja Taanile tollita vilja müüa.²⁸ Vojevoodile aga ei anta selles kirjas veel mingeid konkreetseid juhendeid vilja müümiseks ega märgita osta lubatud vilja hulkagi, vaid rõhutatakse pikas seletuses võitlust salakaubanduse vastu. Järgnevalt lubatakse Rootsi kuninga volinikul Beckmanil ja kahel hollandlasel — Peter de la Dahlil ja Julius Wilkensil — kokku osta «Rootsi kuninga jaoks» 36 000 setvertit²⁹ vilja privilegeeritud tingimustel.³⁰

12. jaanuaril 1629 saabuvad Rootsist Moskvasse Rootsi saadikud A. Monier ja J. Bernhardt,³¹ kes sama aasta märtsi lõpul peavad seal läbirääkimisi 50 000 setverti vilja ja teiste toiduainete ostmiseks.³² Nende läbirääkimiste tulemusena lubataksegi Rootsil osta Venemaalt tollita igal aastal 50 000 setvertit vilja, et Rootsi võiks «vastu seista» Rooma paavstile ja Saksa-Rooma keisrile.³³

Baltimaade ajaloo seisukohalt huvitab meid küsimus, kustkaudu Venemaalt ostetud vili välja veeti. Nagu selgub Rootsi saadikute A. Monieri ja J. Bernhardti kirjast Saadikute Prikaasile 31. märtsist 1629, oli Rootsi kuningal algul mõte osta see rukis Laadoga järve mailt, kust seda oleks kerge olnud Läänemere kaudu välja vedada.³⁴ Kuna aga

²⁵ W. Naudé, Die Getreidehandelspolitik der europäischen Staaten ..., lk. 333, 349 ja 350; Э. Бааш, История экономического развития Голландии в XVI—XVIII веках. М., 1949, lk. 247, 257 ja 258.

²⁶ Б. Ф. Поршнев, Русские субсидии Швеции во время Тридцатилетней войны. «Известия Академии наук СССР — Серия истории и философии» 1945, № 5, lk. 338 ja 339.

²⁷ Sealsamas, lk. 327.

²⁸ Русско-шведские экономические отношения в XVII веке, lk. 39 ja 40.

²⁹ 1 setvert = 209,91 liitrit. Tavalises arvestuses on 1 last ehk säilitis 19–20 setvertit.

³⁰ Б. Ф. Поршнев, Русские субсидии..., lk. 327; vt. ka Русско-шведские экономические отношения в XVII веке, lk. 47.

³¹ Русско-шведские экономические отношения в XVII веке, lk. 41 ja 42.

³² Sealsamas, lk. 43 ja 44.

³³ Sealsamas, lk. 44. Põhjustest, miks Venemaa Kolmekümneaastases sõjas majanduslikult ja poliitiliselt Habsburgide-vastast koalitsiooni toetas vt. ka В. Ф. Поршнев, Густаф Адольф и подготовка Смоленской войны. «Вопросы истории» 1947, № 1, lk. 53–82; Б. Ф. Поршнев, Борьба вокруг шведско-русского союза в 1631–1632. Скандинавский сборник I. Таллин, 1956, lk. 11–71; Б. Ф. Поршнев, Московское государство и вступление Швеции в Тридцатилетнюю войну. «Исторический журнал» 1945, № 3, lk. 3–20; Б. Ф. Поршнев, Политические отношения Западной и Восточной Европы в 30-летней войне. «Вопросы истории» 1960, № 10, lk. 56–75.

³⁴ ЦГАДА, ф. 96, 1629 г., стб. 2, ч. II, l. 362.

sellest midagi välja ei tulnud, kavatsesid rootslased osta lubatud vilja Arhangelskist. Eelmise aasta soodsate hindade tagamiseks paluvad nad aga, et Arhangelskis mitte kellelgi teisel ei lubataks vilja osta ega laevale laadida, kuni Rootsile lubatud 50 000 setvertit koos on.³⁵

Viljaostuga Arhangelski ümbrusest ja selle sinna vedamisega nõustutakse.³⁶ Hinna kohta aga öeldi, et vilja müüakse selle hinnaga, nagu see parajasti on.³⁷

Peale Arhangelski on Rootsi kaupmehed ostnud Kolmekümneaastase sõja ajal Vene- maal vilja ka teistest kohtadest. Kuna selleks oli alati vaja eriluba, on need kohad allikate järgi jälgitavad. Selgub, et Arhangelski kõrval oli teiseks tähtsamaks ostukohaks Vologda. Nii osteti 1628. aastal Rootsile müüdüd vilja kogusest 1600 setvertit Vologdast sealse kaalu³⁸ järgi.³⁹ Kuid seegi vili veeti välja Arhangelski kaudu, milleks Rootsi saadikud A. Monier ja J. Bernhardt oma kirjas 17. aprillist 1629 luba paluvad.⁴⁰ Juba 20. aprillil 1629 saatis Saadikute Prikaas vastava korralduse Vologda vojevoodile B. Hilkovile.⁴¹ Ka järgneval paaril aastal lubati Rootsi võimudel Vologdast vilja osta.

1630. aastal palusid rootslased luba 50 000 setverti vilja ostmiseks ka Jaroslavlist, Kostromast ja Galitšist.⁴² Kas ost kõigist nendest kohtadest toimus, ei ole teada. Kindlad andmed seekordse ostu kohta on vaid Jaroslavlist, kusjuures ka siit ostetud vili veeti välja Arhangelski kaudu.⁴³ Torkab silma, et vilja ei müüdüd Novgorodi ja Pihkva alalt, mis piirnevad Eesti- ja Liivimaaga. Põhjuseks on ilmselt asjaolu, et need alad paistsid rohkem silma lina- ja kanepi- kui teraviljakasvatusega.

Algusest peale tekkis Rootsi esindajatel raskusi lubatud vilja kokkuostmisel. Juba 1628. ja 1629. aastal⁴⁴ jäi Vologdast ostmata 1628. aastal lubatud 11 000 setvertist 4228 setvertit, seega suudeti osta vaid 6772 setvertit.⁴⁵ Üldse aga osteti 1628. aastal lubatud 36 000 setvertist Rootsi esindajate poolt kokku vaid 20 929 setvertit, ostmata on seega jäänud 15 071 setvertit.⁴⁶ 17. veebruaril 1630 tsaarile üleantud kirjas kaebab Rootsi saadik A. Monier, et kuna kõigil lubati vilja kokku osta ja välja vedada, siis muutus leivavili kalliks ja Rootsi jaoks õnnestus seda 1629. aastal 50 000 setverti asemel kokku osta ainult 23 000 setvertit.⁴⁷ Seoses sellega olevat 4 laeva pidanud tühjalt tagasi minema ja Rootsi riik olevat saanud kahju 8000 rubla. Järgmisel päeval Saadikute Prikaasis toimunud kõneluses teravdas ta värve veelgi ning väitis, et kokku on suudetud osta ainult 22 000 setvertit, et pooled laevad on pidanud tagasi minema ja et Rootsi riigi kahju olevat 9000 rubla.⁴⁸ Tegelikult suudeti kokku osta 23 348 setvertit. Arvestades seda, et eelmise aasta puudujääkide arvel lubati täiendavaid oste, on Saadikute Prikaasi andmeil jäänud rootslastel ostmata 47 722 setvertit.⁴⁹

1630. aastal Rootsi kuningale osta lubatud 75 000 setvertist rukkist ja 8000 setvertist hirsitangudest suudeti kokku saada ja Arhangelski kaudu välja vedada vaid 12 400 setvertit.⁵⁰

Need puudujäägid ei ole tingitud Vene keskvoimu poliitikast ega ka vojevoodide poolt tehtud takistustest. Otse vastupidi, Vene võimude poolt püüti teha kõik, et

³⁵ Sealsamas, l. 363.

³⁶ Sealsamas, l. 286.

³⁷ Sealsamas, l. 288.

³⁸ Moskva ja Vologda kaalu erinevus oli XVII sajandil üsna tunduv, 2:1. Saadikute Prikaasis tehtud ümberavutuse järgi võrdus 1600 Vologda setvertit 3200 Moskva setvertile. (Русско-шведские экономические отношения в XVII веке, lk. 55.)

³⁹ Русско-шведские экономические отношения в XVII веке, lk. 47.

⁴⁰ Sealsamas.

⁴¹ Sealsamas, lk. 55.

⁴² Sealsamas, lk. 64.

⁴³ Sealsamas, lk. 70 ja 71.

⁴⁴ Täpsemalt 1. märtsist 1628 kuni 28. veebruarini 1630.

⁴⁵ Русско-шведские экономические отношения в XVII веке, lk. 56.

⁴⁶ Sealsamas, lk. 87.

⁴⁷ ЦГАДА, ф. 96, 1630 г., стб. 2, л. 141; D. Norrman, Gustav Adolfs politik mot Ryssland och Polen under Tyska kriget (1630—1632). Uppsala, 1943, lk. 15.

⁴⁸ ЦГАДА, ф. 96, 1630 г., стб. 2, л. 154.

⁴⁹ Русско-шведские экономические отношения в XVII веке, lk. 72.

⁵⁰ Sealsamas, lk. 72 ja 73.

Rootsile lubatud vilja tõepoolest kokku saada ja seejuures soodsatel tingimustel. Eel-
miste aastate puudujääkide arvel on pidevalt suurendatud iga-aastasi lubatud müügivilja
koguseid. Rootsi saadiku A. Monieri kaebuse alusel Arhangeliski vojevoodi Dementi
Pogožei peale, kes olevat kõigil lubanud vilja kokku osta, antakse korraldus vojevoodi
arreteerimiseks ja pristavi saatel aheldatuna Moskva toomiseks.⁵¹

Vilja kokkuostu ettenähtud kogustes takistas lihtsalt Venemaa põllumajanduse nõrk
kandevõud. XVII sajandi feodaal-pärisorjuslik põllumajandus ei suutnud toota nii palju
vilja müügiks, pealegi, kui seni vilja müük välismaale oli pidevalt keelatud olnud.

Üldse müüs Venemaa «Rootsi kuninga jaoks» ajavahemikul 1628—1633 Saadikute
Prikaasis tehtud kokkuvõtete kohaselt 332 305 setvertit.⁵² B. Poršnevi ilmselt veelgi
täpsemate arvutuste järgi on müüdnud 332 302,75 setvertit ehk 17 490 lasti.⁵³ Sellele
kogusele lisanduvad mõned eraostud. Nii on Rootsi saadik A. Monier, kes seoses vilja-
ostudega käis Venemaal kolm korda läbirääkimisi pidamas, 1630. aastal palunud luba
Venemaalt endale 3500 setvertit vilja osta. Ta sai selle loa ja ostis ka vilja kokku.⁵⁴
Koos tema ostuga märgitaksegi Saadikute Prikaasis Rootsile müüdnud vilja koguseks
335 000 setvertit.⁵⁵

Vilja kokkuostu alad on määranud ka tema väljaveo koha: kogu see vili veeti
nimelt välja Arhangeliski kaudu ega puudutanud seega Baltimaade teraviljakauband-
dust.

Vene riigi kahju saamata jäänud tollide arvel hinnati sel puhul Saadikute Prikaasis
11 627 rublale 26 altõnile⁵⁶ 2½ dengale, Arhangeliski linna kahju oli üle 30 000 rubla,⁵⁷
Rootsi riik aga sai selle vilja edasimüügist B. Poršnevi hinnangu kohaselt 2 408 788
riigitaalrit puhaskasumit.⁵⁸ Rootsi ajaloolane L. Ekholm loeb seda küll liialduseks ja
hindab Rootsi riigi puhaskasu Vene viljaostudest aastail 1628—1633 ainult 160 000 riigi-
taalrile.⁵⁹

Pärast 1633. aastat lõpetati vilja müümine Rootsile seoses Vene-Poola sõjaga.⁶⁰
Järgnevatel aastail pöördus Rootsi korduvalt Venemaa poole palvega, et saada luba
teravilja ostudeks. Need palved aga jäid rahuldamata. 6. oktoobril 1634 andis Saadikute
Prikaas eitava vastuse Rootsi saadiku Ph. Scheidingi ja ta kaaslaste kirjale viljaostuloo
saamiseks.⁶¹ 9. augustil 1636 pöördus kuninganna Kristiina eestkostevalitsus tsaar Mihhail
Fjodoroviitši poole palvega lubada Venemaalt vilja osta.⁶² Kuna see ei olnud aga Vene-
maale kasulik, ei antud talle selleks luba.

Uuesti kerkib Venemaalt Rootsile vilja ostmise päevakorrale 1649. aastal. Stokholmis
14. juunist kuni 19. oktoobrini peetud läbirääkimiste tulemusena lahendati üks teravamaid
vaidlusküsimusi Vene-Rootsi suhetes XVII sajandi 30.—40-ndail aastail. See puudutas
nimelt Karjala ja Ingerimaa talupoegi, kes olid pagenud Venemaale pärast seda, kui
need alad XVII saj. algul olid läinud Rootsi valdusse.⁶³ 1649. aastal sõlmitud kokkuleppe
kohaselt kohustus Venemaa nende pagenud talupoegade eest maksma 190 000 rubla

⁵¹ Sealsamas, lk. 66.

⁵² Sealsamas, lk. 90.

⁵³ Б. Ф. Поршневу, Русские субсидии , lk. 336.

⁵⁴ Русско-шведские экономические отношения в XVII веке, lk. 73.

⁵⁵ Sealsamas, lk. 90.

⁵⁶ 1 altõn = 3 kopikat, 1 rbl. = 200 dengat.

⁵⁷ Русско-шведские экономические отношения в XVII веке, lk. 73.

⁵⁸ Б. Ф. Поршневу, Русские субсидии , lk. 336. Nominaalselt võrdus XVII sajandil 1 riigitaalrile 50 kopikale. Reaalne vahetuskursus kõikus XVII sajandi esimesel poolel 45—57 kopika vahel.

⁵⁹ A. Loit, Sverige och Östersjöhandeln under 1600-talet. Översigt över nyare litteratur. «Historisk Tidskrift» [Stockholm] 1964, № 3, lk. 308.

⁶⁰ ЦГАДА, ф. 96, 1634 г., стб. 5, л. 54—60.

⁶¹ Sealsamas, стб. 7, л. 198.

⁶² Русско-шведские экономические отношения в XVII веке, lk. 107 ja 108.

⁶³ В. lähemalt С. С. Гадзьядский, Борьба русских людей Ижорской земли в XVII веке против иноземного владычества. Исторические записки № 16, 1945, lk. 14—57.

kompensatsiooni,⁶⁴ millest osa tuli tasuda viljaga. Rootsi valitsusel lubati osta 12 000 setvertit rukist hinnaga, mida sel ajal nõuti Pihkva turul.

Veel samal aastal saadeti Rootsi saadikuna Venemaale 190 000 rubla suurust rahasummat vastu võtma Johann de Rodes, kellele kaasaantud kirjas 30. oktoobrist 1649 kuninganna Kristiina palub tsaarilt luba osta Novgorodi ja Pihkva alalt 30 000 setvertit rukist ja vedada see välja Liivimaa⁶⁵ ja Ingerimaa kaudu.⁶⁶ Uues kirjas 17. novembrist 1649 palub kuninganna luba lisaks sellele osta veel 5000 lasti (s. o. 100 000 setvertit) rukist väljavedamiseks Arhangelski kaudu, põhjendades seda ikaldusega Rootsis ja vajadusega toita Kolmekümneaastase sõja lõpu puhul Saksamaalt tagasi saabuvaid sõdureid.⁶⁷ Alates 15. jaanuarist 1650 peab J. de Rodes samas küsimuses läbirääkimisi Moskvas Saadikute Prikaasis.⁶⁸ 22. jaanuaril küsib ta 30 000 setverti rukki asemel luba osta 10 000 setvertit rukist ning 10 000 setvertit otra ja kaera.⁶⁹ Talle vastatakse aga, et vilja kokkuost Novgorodi ja Pihkva alalt ei ole võimalik, kuid lubatakse müüa 10 000 setvertit rukist riigi ladudest. Palve 5000 lasti⁷⁰ väljavedamiseks Arhangelski kaudu lükatakse aga ilma pikemata tagasi.⁷¹ Vastavalt sellele kokkuleppele saadeti 14. veebruaril 1650 Saadikute Prikaasist Pihkva vojevoodile N. S. Sobakinile korraldus, et ta pagenud talupoegade eest makstava kompensatsiooni arvel annaks Pihkva viljaladudest Rootsi alamale Lorens (Login) Numensile turuhinnaga 10 000 setvertit rukist.⁷² Lorens Numens oli tuntud Narva kaupmees, kes ostetud vilja tõi Pihkvast kindlasti Narva. See on tegelikult esimene ja ainuke teada olev juhtum, et Vene riigilt ostetud vili veeti Baltimaale.

1650. aasta talvel viibis Moskvas Rootsi alam D. Emfiler, kellel oli ülesandeks osta rukist Rootsi «kuningannale ja ta alamatele».⁷³ See operatsioon aga nurjus, kuna tsaari poolt määratud rukkiahind osutus liiga kõrgeks. Oma palves läbisõiduloo saamiseks Novgorodi ja Pihkva kaudu Rootsi⁷⁴ märgib D. Emfiler takistusena ainult seda asjaolu, millest võib järeldada, et ta sai loa vilja ostmiseks.

Samal ajal on aga mitmed viljaostu eesmärgil Venemaale saabunud kaupmehed ilma luba andmata tagasi saadetud. Nii kirjutab Novgorodi vojevood F. A. Hilkov 1650. aastal Saadikute Prikaasile, et Nevanlinnast on tulnud bürgermeister Andreas (Andrei) Piper, raehärra Jakob Relingk ja tolliülem Daniel Möller (Danil Meller), kes paluvad luba osta 1000 setvertit rukist.⁷⁵ Vojevood pole julgenud neile ilma tsaari ukaasita vilja müüa ja küsib nõu Saadikute Prikaasilt. Sealt saadetud vastuses kiidetakse heaks, et ta ei ole lubanud vilja müüa.⁷⁶

Paaril järgmisel aastal on Venemaalt Rootsile siiski teatud kogustes vilja müüdud. 18. novembril 1651 palub kuninganna Kristiina müüa 2000 lasti (40 000 setvertit) rukist Rootsi alamale Peter Terreusele.⁷⁷ Selle kirja esitas Saadikute Prikaasis J. de Rodes 11. veebruaril 1652. 16. veebruaril käskis tsaar selle palve osalt rahuldada ja müüa Arhangelskist 20 000 setvertit rukist (s. o. pool palutud kogusest) turuhinnaga. Et see ost ka tõepoolest toimus, selgub Rootsi kuninganna kirjast sama aasta 31. maist, milles palu-

⁶⁴ Очерки истории СССР. Период феодализма XVII века, lk. 250; М. Н. Тихомиров, Псковское восстание 1650 года. М.-Л., 1935, lk. 43; А. С. Кан, Стокгольмский договор 1649 г. Скандинавский сборник, I. Таллин, 1956, lk. 114.

⁶⁵ Liivimaa on mõeldud ilmselt laiemas, s. o. Vana-Liivimaa ulatuses.

⁶⁶ Русско-шведские экономические отношения в XVII веке, lk. 161—163.

⁶⁷ Sealsamas, lk. 164 ja 165.

⁶⁸ Sealsamas, lk. 166—171.

⁶⁹ Sealsamas, lk. 169.

⁷⁰ Sealsamas, lk. 168.

⁷¹ Sealsamas, lk. 170.

⁷² Sealsamas, lk. 173.

⁷³ ЦГАДА, ф. 96, 1650 г., стб. 1, л. 139.

⁷⁴ Läbisõiduloo sai ta 7. märtsil 1650. (Vt. sealsamas, l. 139 p. (=pöördel).)

⁷⁵ Sealsamas, l. 72 ja 73.

⁷⁶ Sealsamas, l. 73 p.

⁷⁷ Русско-шведские экономические отношения в XVII веке, lk. 176.

takse luba 1000 lasti (20 000 setvertit) väljavedamiseks Arhangelskist,⁷⁸ ja Saadikute Priikaasist 14. juulil 1652 väljasaadetud korraldusest müüa see vili riiklikest ladudest ning lubada tollivabalt välja vedada.⁷⁹

Sellega lõppeski riiklik viljamüük Rootsile. Erakaubandus sel alal jäi aga endiselt keelatuks. J. de Rodes, keda võib pidada XVII sajandi 40.—50-ndate aastate Vene ja Baltimaade kaubanduse heaks tundjaks,⁸⁰ rõhutab oma 1653. aastal koostatud ülevaates tsaari monopoli ja erakaubanduse keeldu Venemaal.⁸¹ Ta teatab ka, et Novgorodi ja Pihkva alalt teravilja Arhangelskisse ei veeta.

1670-ndate aastate alguse Vene kaubanduse heaks tundjaks oli kahtlemata ka Rootsi aadlik Johann Philip Kilburger, kes 1674. aastal viibis Rootsi saatkonna koosseisus viis ja pool kuud Moskvast.⁸² Tal jätkus sel puhul piisavalt mahti Vene kaubandusega tutvuda ning ilmselt oli tal sellekohane ülesanne ka tuntud Rootsi Abraham Momma-Reenstierna kaubamajalt.⁸³ J. Kilburger loeb teravilja nende kaupade hulka, mida Venemaal on endal, aga mida ta ka ise vajab.⁸⁴ Samuti teatab ta, et varem läks Arhangelskisse igal aastal ligi 10 000 lasti rukist, nisu ja otra (ilmne liialdus — *H. P.*), nüüd aga olla see kaubandus lakanud⁸⁵ ja kogu teravili minevat Venemaa oma vajaduste rahuldamiseks, selle hulgas ka viinaajamiseks.⁸⁶ Ta lisab siiski, et väikestes kogustes veetavat vilja Somi alalt Narva.

J. Kilburgeri sõnade õigsust kinnitavad ka dokumentaalsed andmed. Viljamüümist Rootsi riigile või tema esindajatele sel ajal enam ei esine ning Rootsi kaupmeeste sellekohastele palvetele vastatakse eitavalt. Nii paluvad Rootsi kaupmehed Daniel ja Martin Stewenid (Данилко да Мартино Вилимовы дети Эвены) 12. jaanuaril 1675, et neil

⁷⁸ Sealsamas, lk. 178.

⁷⁹ Sealsamas, lk. 179.

⁸⁰ Brabandist pärinev Johann de Rodes oli nooruses olnud suurkaupmeeste juures teenistuses, 1641.—1646. a. töötas ta Riia Litsentsikojas (Licentkammer), juhtis 1646.—1647. a. Tallinna Naelakoda (Pfundkammer), oli 1649. a. Tallinna sadama prefektiks ja kaubanduslikuks faktoriks. Ajavahemikus 1647—1653 viibis J. de Rodes kolm korda Rootsi saadikuna ja kaubandusliku residendina Venemaal. (Vt. Б. Курц, Донесения Родеса и Архангельско-балтийский вопрос в середине XVII века. «Журнал Министерства Народного Просвещения», т. XXXVIII, март 1912, lk. 14—77.)

⁸¹ J. de Rodes, Bedenken über den russischen Handel im Jahre 1653. Beiträge zur Kenntniss Russland und seiner Geschichte. Ed. G. Ewers und M. v. Engelhardt, I. Dorpat, 1816, lk. 250; vt. ka Б. Г. Курц, Состояние России в 1650—1655 гг. по донесениям Родеса. М., 1914. Чтения в имп. обществе истории и древностей Российских при Московском университете. 1915 г., кн. II. М., 1915, lk. 158 ja 159. Põhiliselt Rodese teose ümberjutustuseks on W. Greiffenhagen, Archangel als Handelskonkurrentin Revels im siebzehnten Jahrhundert. Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands, IV. Bd. Reval, 1889.

⁸² Б. Г. Курц, Исследование о Кильбургере и его сочинении о русской торговле третьей четверти XVII века. В кн.: Б. Г. Курц, Сочинение Кильбургера о русской торговле в царствование Алексея Михайловича. Киев, 1915, lk. 11—14.

⁸³ P. Nyström, Mercatura Ruthenica. «Scandia», Bd. X, N. 2, lk. 246.

⁸⁴ J. Ph. Kilburger, Kurzer Unterricht von dem russischen Handel, wie selbiger mit aus- und eingehenden Waaren 1674 durch ganz Russland getrieben worden. «Magazin für die neue Historie und Geographie», angelegt von Anton Friedrich Büsching, III. 1769, lk. 269; vt. ka И. Ф. Кильбургер, Краткое известие о русской торговле как она производилась в 1674 г. вывозимыми и привозимыми товарами по всей России. В кн.: Б. Г. Курц, Сочинение Кильбургера о русской торговле в царствование Алексея Михайловича, lk. 110 ja 111.

⁸⁵ On iseloomulik, et kui XVII sajandi teisel poolel, eriti aga sajandi lõpul, areneb Läänemeri Inglise kaubandus ning Inglise kaupmehed hakkavad Venemaal toodetud kaupu suures ulatuses ka Narva kaudu välja vedama, ei kuulu nende hulka teravili. (Vt. S.-E. Åström, From Stockholm to St. Petersburg. Commercial Factors in the Political Relations between England and Sweden 1675—1700. Studia historica 2, Published by the Finnish Historical Society. Helsinki, 1962, lk. 11—21, 98—105; S.-E. Åström, From Cloth to Iron. The Anglo-Baltic Trade in the Late Seventeenth Century, Part I. The Growth, Structure and Organization of the Trade. Helsingfors, 1963, lk. 55 jm.) Sama kehtib ka XVIII sajandi alguse kohta. (Vt. näit. J. Fr. Chance, George I and the Northern War. London, 1909, lk. 5—9.)

⁸⁶ J. Ph. Kilburger, Kurzer Unterricht von dem Russischen Handel . . . , lk. 269; И. Ф. Кильбургер, Краткое известие о русской торговле . . . , lk. 111.

lubatakse Novgorodis ja Pihkvas, nende manuslinnades ning maakondades osta 500 setvertit vilja.⁸⁷ Seda aga ei lubata, põhjendades keeldumist ikaldusega.⁸⁸

Samal ajal oli keelatud ka Vene kaupmeeste poolt vilja vedamine Rootsi valdustesse. Seda ei lubata teha isegi võlgade katteks. 1675. aasta veebruaris näiteks andis Novgorodi lauäülem (stolnik) ja vojevood vürst M. A. Tšerkasski (Tšerkasskoi) Saadikute Prikaasile saadetud kirjas edasi Novgorodi aadlike, «bojaarilaste» ja possaadiinimeste palve, et neil lubatakse saata vilja Rootsi piiri taha võlgade tasumiseks välismaalastele.⁸⁹ Seda aga ei lubata ning 26. veebruaril 1675 saadetakse Pihkva vojevoodile J. A. Hilkovile tsaari «gramota», milles kästakse vojevoodi kantseleisse kutsuda Pihkva ja tema manuslinnade aadlikud, «bojaarilapsed», possaadi- ja maakondade inimesed ning teatada neile, et nad ei veaks ise ega saadaks Rootsi piiri taha vilja.⁹⁰

Vaatamata neile ja teistele analoogilistele keeldudele, millega vahel on kaasnenu isegi surmanuhtlusega ähvardamine, ei ole vilja väljavedu «Rootsi piiri taha» siiski täielikult lakanud. Tegemist on nimelt salakaubandusega, mis puhuti toimus mõjukate isikute teadmisel ja soosimisel. Võõrnik Semjon Gavrilov kirjutab oma kaebuses, mille ta saatis 1685. aastal Novgorodist, et tselovalnik Nikita Trofimov Luuga jõe tollivalta juurest teatanud talle, et somilased vennad P. G. ja F. J. Purikov olevat viinud Rootsi piiri taha 230 koormat rukist.⁹¹ Neil somilastel olevat Rootsi valdustesse viimiseks olnud koguni 500 koormat rukist kokku ostetud. Vilja üle piiri viimisel olevat neid saatnud vojevood vürst Fjodor Semjonovitš Urussovi inimene Ivan (Ivaška) Baklanov, mille tõttu tselovalnik polevat julgenud seda vilja kinni pidada ega ka sellest rääkida. Ka mitmesugused teised inimesed vedavat vilja Rootsi piiri taha, kuid tselovalnikud ei julgevat sellest kõnelda. Tollivaldade juurde pandavat vaeseid ja võlgades inimesi, kes võtvat altkäemaksu ja kelle tegevus S. Gavrilovi sõnade järgi toovad tolliametile suurt kahju.

Kuigi kaebuses märgitud viljakogus võib olla liialdatud, on antud juhul siiski tegemist tsaari korralduse suurejoonelise rikkumisega, mille taga seisis koguni vojevood. Sel puhul järgnes tsaari karm ukaas, millega Novgorodi vojevoodil M. J. Tšerkasskil kästi võõrniku S. Gavrilovi nimekirja järgi kinni võtta vojevood F. S. Urussov, «tema inimesed» ja igasugused teised inimesed (всякие чинов людей), kes on maakondades vilja kokku ostnud ja Rootsi piiri taha saatnud, vooimehed, kes seda vilja vedasid, ning streletsid, kes tol korral valtade juures valves olid.⁹² Nende süüteo asjus kästakse korraldada range juurdlus, kasutades ka piinamist.

Kõnesolev juhtum oli küllaltki ulatuslik ja sellesse oli segatud väga palju, sealhulgas silmapaistva positsiooniga inimesi. Võib oletada, et vilja väljaveo keeldu rikuti ka väikemas ulatuses, ostes ära tselovalnikuid ja valdaste juures valves olevaid streletse. Vaevalt aga said sel teel üle piiri saadetavad viljakogused olla kuigi suured. Nagu J. Kilburger otseselt märgib, viidi see vili eeskätt Narva. Kaugematesse sadamatesse võisid sattuda ilmselt vaid väiksemad juhuslikud kogused. Tallinna viljakaubanduse ulatust⁹³ arvestades võib väita, et kuigi mõned juhuslikud kogused Vene vilja ehk siiagi jõudsid, ei avaldanud nad tema viljakaubandusele olulist mõju.

Samal ajal on andmeid selle kohta, et XVII sajandi teisel poolel on toimunud vilja sissevedu Venemaale Rootsi valdustest Baltikumis, eriti neil aastail, kui Venemaal vili ikaldus. Nii kirjutab Pihkva vojevood ja okolnitši vürst Danilo Stepanovitš Gagin 6. aprillil 1670 tsaarile, et Rootsi piiri tagant saabuvad välismaalased viljaga ning et ka Pihkva possaadiinimesed ja endised ivangorodlased⁹⁴ toovad igasugust vilja Rootsi val-

⁸⁷ ЦГАДА, ф. 96, 1675 г., стб. 1, л. 2; vt. ka sealsamas, raamat 98, l. 11—13.

⁸⁸ Sealsamas, raamat 98, l. 15.

⁸⁹ Sealsamas, l. 19.

⁹⁰ Sealsamas, l. 21—23.

⁹¹ Русско-шведские экономические отношения в XVII веке, lk. 463.

⁹² Sealsamas, lk. 464.

⁹³ A. Soom, Der baltische Getreidehandel, lk. 286—293.

⁹⁴ Pärast Narva võistleja Ivangorodi privileegide annuleerimist ja linna likvideerimist 1649. a. (vt. A. Soom, Ivangorod als selbständige Stadt 1617—1649. Opetatud

dustest Pihkvasse müügile.⁹⁵ Kõik nad kaebavad aga, et tolliülem võtab sellelt ikalduse puhul sissetoodud viljalt täit tolli. Tolliülem omakorda palub, et sellelt viljalt lubatakse täit tolli võtta.⁹⁶ Sama aasta 17. mail saadetakse Pihkva vojevoodile selles küsimuses tsaari «gramota», milles kästakse pihkvalastelt Rootsi piiri tagant toodud vilja pealt tolli võtta, kui nad toovad seda müügiks, ja mitte võtta, kui nad toovad seda oma tarbeks.⁹⁷ Analoogiline korraldus anti ka Novgorodi vojevoodile.⁹⁸

Viljavedu ikaldusaastail Rootsi valdustest Venemaale märgivad ka mitmed Rootsi kaupmehed, kui nad taotlevad luba vilja ostmiseks Venemaalt. Paludes 1675. aastal tsaarilt luba vilja ostmiseks, kriipsutavad Daniel ja Martin Stewen alla, et kui möödunud aastatel oli Novgorodi ja Pihkva alal ikaldus, siis saatnud nad sinna vilja müügile, samuti käinud tsaari alamad Rootsi aladelt vilja ostmas.⁹⁹ Sama meenutas 22. aprillil 1675 ka Tallinna kaupmees Christopher Kochen, kes tagajärjetult palus luba Pihkvasst vilja osta.¹⁰⁰

Et seletused viljaveost Baltimailt Venemaale XVII sajandi teisel poolel on paikapidavad, selgub ka Vene talupoegade korduvatest kaebustest Novgorodi ja Pihkva vojevoodidele rõõvlite peale, kes neid rünnanud siis, kui nad käinud Rootsi alal vilja ostmas. Niisuguse kaebusega näiteks esinevad 5. mail 1672 Novgorodi vojevoodi kantseleis Rakomi küla talupojad eesotsas Fjodor (Fedka) Omossovi, Jakov (Jakuška) Timofejevi ja teistega, kes 1671. aastal käisid Narvas vilja ostmas.¹⁰¹ Samal aastal on Narvas käinud vilja ostmas ka teine grupp, 16 sama küla talupoega eesotsas Kuzma (Kozemka) Vassiljevi ja Kuzma (Kozemka) Lukiniga.¹⁰² 1670. aastal käis Narvas kaeru ostmas Trjakovi küla talupoeg Anton (Ontoško) Dementjev.¹⁰³ Analoogilisi teateid esineb Vene talupoegade kaebustes rohkesti.

XVII sajandi teisest poolest on andmeid selle kohta, et Baltimaade mõisatest on Venemaale vilja müüdnud. Nii näiteks müüdi 1669. aastal Kastre mõisast Pihkvasse 325 tündrit rukist.¹⁰⁴ Sinnasamasse on samal aastal müüdnud Ahja mõisa kogu müügiks minev rukis, kokku 866 tündrit.¹⁰⁵ Mõlemal juhul moodustab Pihkvasse müüdnud vili silmapaistvalt suure osa nende mõisate kogu viljasaagist.

Kuna tegemist on naabruses asuvate aladega, mille looduslikud tingimused olid põhiliselt sarnased, siis langesid ikaldusaastad nii Venemaale kui ka siinsetes Rootsi valdustes sageli kokku. Selline olukord oli ilmselt 1695.—1697. aastal, millal ikaldus ja näljahäda peale Eesti- ja Liivimaa haarasid ka Ingerimaa ja Loode-Venemaa, isegi Soome, Põhja-Rootsi, Norra ja mõned teisedki alad.¹⁰⁶ Nendel aastatel püüti nii Venemaa kui ka Rootsi poolt igati takistada vilja vedu üle piiri ning korraldakse seepärast vilja väljaveo keelde. Nii meenutatakse 9. jaanuaril 1695 Saadikute Prikaasist Novgorodist saadetud kirjas vilja väljaveo keeldu 24. veebruarist 1675¹⁰⁷ ning kästakse välismaalastele vilja mitte müüa ja mitte lasta neil seda Venemaalt välja vedada. Kui aga novgorodlased või pihkvalased Rootsi alale sõidavad, ei tohi nad vilja kaasa viia. Nagu teatab Liivimaa kuberner Erik Soop Liivimaa kindralkubernerile Erik Dahlbergile 4. novembril 1697, on venelaste poolt piirile välja pandud vahid vilja väljaveo takista-

Eesti Seltsi aastaraamat, 1935. Tartu, 1937, lk. 281—284) asus suur osa Ivangorodi kaupmehi Narva kõrval ka Pihkvasse.

⁹⁵ ЦГАДА, ф. 96, кн. 98, л. 9 ja 10.

⁹⁶ Sealsamas, l. 11.

⁹⁷ Sealsamas, l. 11 p. ja 12.

⁹⁸ Sealsamas, 1675 r., стр. 1, л. 4.

⁹⁹ Sealsamas, кн. 98, л. 12 ja 13.

¹⁰⁰ Sealsamas, 1675 r., стр. 1, л. 58.

¹⁰¹ Sealsamas, кн. 85, л. 11 ja 11 p.

¹⁰² Sealsamas, l. 12.

¹⁰³ Sealsamas, l. 13 p.

¹⁰⁴ RAKA, f. 2062, nim. 1, s.-ü. 149, l. 3. Lahke osutamise eest sellele ja järgnevalt viidatud säilitusüksusele võlgneb autor tänu H. Ligile.

¹⁰⁵ RAKA, f. 2062, nim. 1, s.-ü. 148, l. 2.

¹⁰⁶ O. Liiv, Suur näljaaeg Eestis 1695—1697. Lisa: Valimik dokumente suurest näljaajast. Tartu—Tallinn, 1938, lk. 26.

¹⁰⁷ ЦГАДА, ф. 96, 1695 r., стр. 1, л. 1 ja 2.

miseks.¹⁰⁸ Ka Liivimaa kindralkuberner Erik Dahlberg kordab käsku vilja väljaveo keelu kohta Venemaale.¹⁰⁹

Need vastastikused keelud kõnelevad ka vilja vastastikuse sisse- ja väljaveo olemasolust. Eriti on see toimunud talupoegade pideva piirikaubanduse näol, kuna Vene-Rootsi piir ei olnud otsustavaks tõkkeks mõlema poole talupoegade vastastikusele läbikäimisele. Sageli käisid Vene talupojad üle piiri ka veskil ja hooajatöödel.

Kokku võttes näeme, et XVII sajandil toimus Vene-Rootsi viljakaubandus eelkõige suurte riiklike ostude näol, milleks Rootsile anti luba 1) Kolmekümneaastase sõja ajal aastail 1628—1633 ning 2) 1649. aastal ja 1650-ndate aastate algul seoses 1649. aasta Vene-Rootsi lepinguga. Odava vilja müük neil aastatel Venemaalt oli Rootsile suureks soodustuseks. Kuna see vili veeti aga välja Arhangeliski kaudu, ei mõjutanud ta Baltimaadest väljaveetava vilja koguseid. Erandiks on sajandi keskel üksikute kaupmeeste viljaostud tsaari loal, kusjuures väljaveetav vili läks Narva. Alates sajandi 50-ndate aastate keskpaigast ei esine enam riiklikke viljaoste Venemaalt ning vilja vedu Venemaalt Baltimaale toimub vaid salakaubanduse näol piiratud ulatuses. Teatud osa võis sel teel Baltimaale veetud viljal olla Narva kaubanduses, kuid ta ei saanud oluliselt mõjutada Tallinnast väljaveetavaid viljakoguseid. Samal ajal võib märgata tendentsi vedada vilja ka Baltimailt Venemaale. See muutub aga ulatuslikuks ja süstemaatiliseks alles XVIII sajandil, pärast Eesti ala ühendamist Venemaaga.

Tartu Riiklik Olikool

Saabus toimetusse
30. XII 1964

X. ПИИРИМЯЭ

О РУССКО-ШВЕДСКОЙ ТОРГОВЛЕ ХЛЕБОМ В XVII ВЕКЕ

Резюме

Среди многочисленных и сложных проблем прибалтийской торговли одной из наиболее изученных является, несомненно, проблема торговли хлебом. Однако ряд вопросов остается недостаточно исследованным: вывозили ли в XVII в. хлеб только из России в Прибалтику и через здешние порты дальше в Западную Европу или же торговля хлебом происходила и в обратном направлении; каков объем этой торговли; через какие порты шла русско-шведская хлебная торговля и т. д. В статье приведены некоторые дополнительные данные по этим вопросам, которые в известной степени могут содействовать изучению некоторых проблем аграрной истории (особенно: объем вывоза зерна из Эстляндии и Лифляндии, количество продукции зерна, товарность мызного и крестьянского хозяйств). В качестве основного источника использованы переписка и другие документальные материалы Посольского приказа России, находящиеся в Центральном государственном архиве древних актов (ЦГАДА).

Так как торговля хлебом в России была монополией царя, т. е. и государства, русско-шведская хлебная торговля в XVII веке могла осуществляться лишь путем больших государственных покупок. На это Швеция получила разрешение: 1) во время Тридцатилетней войны в 1628—1633 гг. и 2) в 1649 г. и в начале 1650-х гг. в связи с русско-шведским договором, заключенным в Стокгольме в 1649 г. Покупка дешевого хлеба в России давала Швеции большие экономические преимущества. Поскольку покупаемое Швецией зерно вывозилось через Архангельск, его вывоз не влиял на количество зерна, вывозимого из Прибалтики. Исключение составляли отдельные покупки немногих купцов по специальным разрешениям царя. Покупаемое ими зерно вывозилось в Нарву. С середины 50-х гг. XVII в. Русское государство полностью прекратило продажу хлеба и в связи с этим ввоз хлеба из России в Прибалтику мог происходить лишь путем контрабанды и в незначительном объеме.

¹⁰⁸ O. Liiv, Suur näljaaeg Eestis, lk. 175 ja 176.

¹⁰⁹ O. Liiv, Die wirtschaftliche Lage...., lk. 173 ja 174.

Зерно, привозимое таким образом в Прибалтику, могло играть некоторую роль лишь в нарвской торговле, но отнюдь не влияло на вывоз зерна из Таллина. В то же время уже можно заметить обратную тенденцию — вывоз хлеба из Прибалтики в Россию становится значительным и систематическим в XVIII в., после присоединения Эстонии к России.

*Тартуский государственный
университет*

Поступила в редакцию
30/XII 1964

H. PIIRIMÄE

ZUM GETREIDEHANDEL ZWISCHEN RUSSLAND UND SCHWEDEN IM 17. JAHRHUNDERT

Zusammenfassung

Unter den zahlreichen und verwickelten Handelsproblemen der baltischen Länder im 17. Jahrhundert gehört der Getreidehandel zweifelsohne zu den besterforschten. Jedoch fehlt innerhalb dieses Fragenkreises bisher Klarheit, ob im 17. Jahrhundert lediglich russisches Getreide übers Baltikum nach Westeuropa befördert wurde, oder ob der Handel auch in umgekehrter Richtung verlief, wie gross die Getreidemengen waren, über welche Wege sich der russisch-schwedische Getreidehandel vollzog usw. Zu diesen Fragen liefert der vorliegende Beitrag einige Angaben, die übrigens bei der Lösung mancher agrargeschichtlicher Probleme als Anhaltspunkte dienen können (bes. die Höhe der Getreideausfuhr Est- und Livlands, die Gesamterzeugung an Getreide, die Warenproduktion der Guts- und Bauernwirtschaften). Der Beitrag benutzt als Quellenmaterialien vor allem den Briefwechsel des Prikas der Abgeordneten Russlands sowie andere Archivalien des Zentralen Staatsarchivs Alter Akten der UdSSR.

Da der Getreidehandel in Russland ein Monopol des Zaren, d. h. auch des Staates war, wickelte sich das Geschäft während des 17. Jahrhunderts hauptsächlich in Form grosser staatlicher Verkäufe an Schweden ab, und zwar: 1) während des Dreissigjährigen Krieges in den Jahren 1628—1633 und 2) 1649 sowie zu Beginn der 50er Jahre auf Grund des 1649 abgeschlossenen russisch-schwedischen Vertrages. Der Ankauf billigen russischen Getreides war Schweden in wirtschaftlicher Hinsicht sehr günstig. Da jedoch die Ausfuhr dieses Getreides über Archangelsk erfolgte, übte sie auf die Höhe des Exports der baltischen Länder keinen Einfluss aus. Eine Ausnahme bilden um die Mitte des Jahrhunderts Getreidekäufe einzelner Händler auf Grund entsprechender Erlaubnisse des Zaren, wobei das Exportgetreide nach Narva ging. Seit der Mitte der 50er Jahre gibt es keine staatlichen Getreidekäufe aus Russland mehr; in die baltischen Länder gelangte russisches Getreide in beschränktem Umfang lediglich auf Schleichhandelswegen. Eine gewisse Rolle konnte das auf diese Weise ins Baltikum kommende Getreide im Handel der Stadt Narva spielen, doch konnte es die Ausfuhrmenge Tallinns nicht beeinflussen. Gleichzeitig macht sich die Tendenz zur Ausfuhr von Getreide aus dem Baltikum nach Russland bemerkbar, besonders im 18. Jahrhundert nach der Angliederung der estnischen Gebiete an Russland.

Tartuer Staatliche Universität

Eingegangen
am 30. Dez. 1964

Г. СОЛОМАТИН

БОЛЬШЕВИСТСКАЯ ПЕЧАТЬ БАЛТИЙСКОГО ФЛОТА В ПЕРИОД РАЗГРОМА КОРНИЛОВСКОГО МЯТЕЖА

В борьбе за революционную мобилизацию масс в период разгрома корниловского мятежа видную роль сыграла большевистская печать Балтийского флота, что до сих пор не нашло достаточного освещения в советской историографии. Можно назвать лишь несколько диссертационных работ, авторы которых, освещая роль большевистской печати, касаются некоторых моментов из истории большевистских газет Балтийского флота. Среди них можно отметить исследования А. Л. Мишуриса «Военная печать партии большевиков в период Великой Октябрьской социалистической революции» (Москва, 1948), М. С. Свиноаренко «Военная печать большевиков в борьбе за укрепление союза рабочего класса и беднейшего крестьянства в период Октябрьской социалистической революции» (Москва, 1955), Ф. В. Мухова «Военная печать большевистской партии в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции» (Москва, 1955). В этих работах на основе документальных источников показана большая роль большевистских газет Балтийского флота в борьбе за массы в период разгрома корниловского мятежа, раскрыта руководящая роль Коммунистической партии — вождя и организатора матросских и солдатских масс в борьбе против буржуазного Временного правительства. Однако роль таллинской большевистской газеты «Звезда» в борьбе за мобилизацию матросских и солдатских масс на разгром корниловщины отражена в них слабо.

К сорокалетию Великой Октябрьской социалистической революции были изданы сборники и монографии, в которых собран фактический материал (в значительной степени архивный) о печати Балтийского флота. Сюда относятся: монография коллектива авторов Института истории партии при Ленинградском обкоме КПСС «Петроградские большевики в Октябрьской революции» (Ленинград, 1957), сборник документов «Балтийские моряки в подготовке и проведении Великой Октябрьской социалистической революции», подготовленный Институту истории АН СССР совместно с Центральным государственным архивом Военно-Морского флота СССР (Москва—Ленинград, 1957).

В настоящей статье, посвященной более детальному исследованию роли большевистской печати Балтийского флота в период разгрома корниловщины, использованы, наряду с уже опубликованными материалами, материалы Центрального партийного архива Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, Центрального государственного военно-исторического архива, Центрального государственного архива Военно-морского флота, Государственного архива Октябрьской революции и социалистического строительства Ленинградской области, периодическая печать большевиков (центральная и местная флотская), сборники документов.

*

После июльских событий 1917 года, несмотря на начавшийся разгул контрреволюции, влияние большевистской партии в массах продолжало расти. Благодаря энер-

гичной поддержке рабочих, матросов, солдат Петрограда, Кронштадта, Таллина, Хельсинки и других городов ЦК и местные большевистские организации продолжали выпускать газеты и в условиях буржуазной диктатуры. Вместо закрытых временным правительством выходили новые, продолжавшие линию и направление запрещенных. Так, вместо газеты Кронштадтского комитета большевиков «Голос правды», которая после закрытия «Правды» фактически была центральным органом партии¹, вышла газета «Пролетарское дело», орган фракции большевиков Кронштадтского Совета. В Таллине 13 июля была закрыта газета «Утро правды», но с 1 августа комитет большевиков возобновил выпуск ее под названием «Звезда». В Хельсинки вместо закрытой 16 июля газеты «Волна» большевистский комитет с 27 июля издавал газету «Прибой».

Во время разгула реакции Петербургский комитет РСДРП(б) обратился к рабочим, солдатам, членам партии с воззванием, которое впервые было опубликовано в Кронштадте 10 июля 1917 года.

Текст воззвания опубликован в сборнике листовок Петроградских большевиков, изданном Институтом истории партии при Ленинградском Обкоме КПСС в 1957 году. Составители сборника не смогли установить дату выпуска листовки и предположительно отнесли ее к июлю месяцу². Автору удалось обнаружить оригинал воззвания и уточнить дату его выхода в свет.

Петербургский комитет РСДРП(б) писал в своем воззвании: «Мы должны приложить все усилия к тому, чтобы партия с честью вышла из тяжелых условий, создавшихся в последние дни. Нас хотят подвергнуть всяческому гонениям, на нас натравляют темные, несознательные массы. Наша задача в разъяснении этим массам истинного смысла травмы. Пусть бодрость и вера в правоту своего дела воодушевит всех членов партии, всех сочувствующих ей. Не будем забывать, что сама жизнь заставляет массы идти по пути, указываемому нами. И темные массы, которые еще сегодня удается натравить против нас, завтра поймут, что только мы правильно защищаем их интересы и придут к нам.»³

Несмотря на аресты многих руководителей местных партийных комитетов, большевистские организации Кронштадта, Таллина, Хельсинки в своей печати продолжали борьбу за революционную мобилизацию матросских и солдатских масс, поддерживали в них боевой дух. В обращении Хельсинкского комитета РСДРП(б) «К членам организации и сочувствующим» от 16 (29) июля 1917 года говорилось: «По отчетам с мест наша организация стоит по-прежнему прочно. Ее не смогли поколебать прямые нападения. Наша воля только закалится в испытаниях, только теснее станет наше братское единение.»⁴

Бывший секретарь Кронштадтского комитета РСДРП(б) Д. Н. Кондаков, характеризуя состояние работы Кронштадтской партийной организации, отмечал, что несмотря на разгул реакции, рост партийных рядов не только не приостановился, а, наоборот, продолжал увеличиваться. Партийный комитет оформлял новые партийные организации на кораблях, в полках, на заводах. У большинства матросов, солдат, рабочих Кронштадта настроение было бодрое.⁵

Таллинский комитет большевиков в отчете о работе, опубликованном 15 августа 1917 года в газете «Звезда», сообщал: «Наша организация с каждым месяцем растет и расширяется ... увеличиваются ее материальные средства и организационный аппарат ... организация имеет собственную типографию, издает 3 газеты, при организации работают: партийная книготорговля, товарищество партийной типографии.»⁶ В отчете

¹ Петроградские большевики в Октябрьской революции. Л., 1957, стр. 214.

² Сб. Листовки Петроградских большевиков 1917—1920 гг., т. 3. Л., 1957, стр. 49—50.

³ ЦГВИА (= Центральный Государственный военно-исторический архив), ф. 2048, оп. 1, ед. хр. 1339, л. 61 оборот.

⁴ ЦПА ИМЛ (= Центральный партийный архив Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС), ф. 462, оп. 1, ед. хр. 12, л. 13, 14.

⁵ См. Военные моряки в борьбе за победу Октябрьской революции. М., 1958, стр. 303, 308.

рекмендовалось партийному комитету больше внимания обратить на подготовку рабочих-большевиков для работы в массах.

О росте влияния на массы большевиков Таллина свидетельствует выступление одного из солдат Первого эстонского полка на общем собрании большевиков Таллина 9 августа 1917 года, опубликованное в газете «Звезда». Он заявил: «Я ненавидел кийровцев (т. е. большевиков. — Г. С.) ... теперь я явился к вам, как единственно близким людям; я приветствую вашу работу ... стойко просвещайте наш народ и дальше, как это делали вы до сих пор.» Дальше оратор заверил: «Эстонские братья не пойдут по тому пути, по которому пошли мы, поверившие тем, кому верить нельзя.»⁷

Необходимо отметить, что при помощи террора, угроз, демагогии буржуазному правительству на короткое время удалось вызвать незначительный упадок духа среди отдельных большевиков, внести некоторую неустойчивость в матросские и солдатские массы. Борясь с подобными настроениями, большевистские комитеты использовали печать для сплочения широких трудящихся масс.

Разными путями печатный голос большевиков Балтики доходил до трудящихся масс (в письмах, с помощью нарочных, с различными делегатами, агитаторами, отпусниками, ранеными, по почте). Так, кронштадтская газета «Пролетарское дело» от 4 августа 1917 года уже 8 августа была в руках солдат Третьей армии Западного фронта. Об этом говорит донесение штаба армии генерал-квартирмейстеру штаба главнокомандующего армиями Западного фронта от 8 августа 1917 года, в котором генерал-майор Лебедев писал, что командующий Третьей армией уже ознакомился с отобранными у солдат большевистскими газетами «Пролетарское дело» и другими и признал, что по направлению своему они являются вредными и их необходимо закрыть.⁸

В период разгула реакции матросы, солдаты, рабочие Кронштадта и Петрограда, пренебрегая опасностью, доставляли газеты кронштадтских большевиков в столицу, и распространялась она не только здесь, но и по всей стране.⁹ Для того, чтобы газета не попала в руки правительства в Петроградском порту, Кронштадтский комитет РСДРП(б) нашел целесообразным отправлять газету в Петроград через Лисий Нос и Ольгино, где контроль был слабее и близко была Выборгская сторона, т. е. руководящие большевистские органы ЦК и ПК РСДРП(б).¹⁰

Рост популярности большевистской партии вызывал тревогу у российской буржуазии и империалистов США, Англии, Франции. Нерешительность правительства Керенского не удовлетворяла их. Буржуазия стала готовиться к установлению в стране военной диктатуры, выдвинув на роль военного диктатора верховного главнокомандующего — генерала Корнилова.

Для политической подготовки переворота и создания видимости «всемирного» одобрения своей политики, Временное правительство 31 июля 1917 года приняло постановление созвать в Москве 12—14 августа Государственное Собрание. На совещание собрались представители крупной буржуазии, помещики, верхушка казачества, генералы, офицеры. Уже состав участников предопределял антинародную деятельность данного Собрания.

Большевистская печать Балтийского флота разоблачала готовящийся контрреволюционный заговор буржуазии. «Звезда» задолго до открытия Собрания в статье «Контрреволюция штурмует, оборонцы хоронят революцию» писала: «Диктатура шествует. Контрреволюция требует и оборонцы, позорно и трусливо предавая революцию, бегут в Москву... По требованию контрреволюции Учредительное собрание «пока» не созывается... Назначено Московское совещание, отменена свобода собраний.»¹¹

⁶ «Звезда» 15 августа 1917.

⁷ «Звезда» 11 августа 1917.

⁸ ЦГВИА, ф. 2048, оп. I, ед. хр. 1339, л. 54.

⁹ Петроградские большевики в Октябрьской революции, стр. 214.

¹⁰ Сб. Военные моряки в борьбе за победу Октябрьской революции, стр. 304.

¹¹ «Звезда» 4 августа 1917.

11 августа 1917 года газета «Звезда» в статье «Прожектерство» писала: «В эти дни империализм проявляет максимум своей силы; это совещание — его детище, в нем — его надежды повернуть русскую революцию в удобное ему русло — контрреволюционное.» И дальше: «Рабочий класс и беднейшее крестьянство сведут к нулю значение урапатриотического Совещания, которое под видом «спасения страны» будет вырабатывать меры для спасения своего господства над рабочими и крестьянством... Идет последний бой. Пролетариат не уступит, потому что за ним будущее.»¹² В передовой статье от 8 августа «Звезда» призвала: «Реакция делает свое черное дело... Теперь перед революцией всталая новая задача — победить реакцию такими же способами, какими это было сделано при свержении самодержавия. Иного выхода уже теперь нет и быть не может.»¹³ Газеты «Пролетарское дело», «Звезда», «Прибой» опубликовали воззвание ЦК РСДРП(б), в котором разоблачалась антинародная сущность Совещания.

На многочисленных собраниях и митингах матросов, солдат и рабочих выносились резолюции, разоблачавшие контрреволюционный характер Московского совещания и предательские действия Временного правительства и соглашательских партий меньшевиков и эсеров.

10 августа общегородская конференция большевиков в Кронштадте приняла решение «организовать массовую кампанию митингов протеста против Совещания, призвать пролетариат Москвы к однодневной стачке протеста на 12 августа»¹⁴. В резолюции, принятой 15 августа в Сестрорецке на митинге матросов, рабочих и солдат Кронштадта и Сестрорецка, где присутствовало 7000 человек, говорилось, что Московское совещание в своем преобладающем большинстве состоит из контрреволюционных элементов, стремящихся придать совещанию видимость «народного представительства» для использования его в целях продолжения войны и борьбы с революцией и что никакие соглашения с контрреволюционной буржуазией не выведут страну из тяжелого положения и не приблизят дело мира, пока новый революционный подъем не поставит у власти революционный пролетариат и беднейшее крестьянство.¹⁵

Общее собрание Военной организации и русской секции Таллинской организации РСДРП(б) 11 августа постановило «выразить самый энергичный протест против Московского так называемого Государственного Совещания помещиков, высшего военного начальства и прочих врагов революции, как искусственного органа, задачи которого окончательно свести на нет народные завоевания, усилить и организовать контрреволюцию для более успешного осуществления на деле уже проводимых реакцией контрреволюционных мероприятий».¹⁶

На многолюдном митинге в Кронштадте 15 августа, где присутствовали также рабочие Петрограда, Выборга, Сестрорецка, представитель Петрограда в своем выступлении вскрыл всю контрреволюционную сущность Московского Совещания. Он заявил: «Идет воскрешение решительных сил старого строя, подняли головы контрреволюционеры, заговорила наглым языком обнаглевшая буржуазия — вот их собирают и объединяют, и это называется «объединением живых сил»? Действительные силы революции преследуются, арестовываются, и пускается в ход гнусная клевета.» Со всех сторон гремело: «Позор, позор!»¹⁷

Общее собрание 2-й роты Крепостного саперного батальона морской крепости Петра Великого 12 августа 1917 года единогласно постановило: «Протестуем против Московского Совещания и требуем скорейшего созыва Учредительного Собрания, так как контрреволюционеры подняли головы и хотят уничтожить все наши завоевания,

¹² «Звезда» 11 августа 1917.

¹³ «Звезда» 8 августа 1917.

¹⁴ «Пролетарское дело» 15 августа 1917.

¹⁵ «Пролетарское дело» 18 августа 1917.

¹⁶ «Звезда» 15 августа 1917.

¹⁷ Балтийские моряки в подготовке и проведении Великой Октябрьской социалистической революции. М.—Л., 1957, стр. 182.

мы заявляем, что все по первому зову Исполнительного Комитета Таллинского Совета Рабочих и Воинских депутатов выйдем с оружием в руках на защиту революции.»¹⁸

15 августа рабочие завода «Вулкан» на митинге приняли резолюцию против созыва Государственного Совещания, где говорилось: «Рабочий класс должен с презрением отвернуться от партий меньшевиков и эсеров и идти за своей большевистской партией, сплачивать свои силы под руководством этой партии для дальнейшей борьбы за полную победу рабочего класса над капитализмом.»¹⁹

Материалы митингов и собраний публиковались на страницах большевистских газет. Разоблачение предательских целей Совещания привело к новому революционному подъему. Однако Совещание помогло контрреволюции организовать во все-российском масштабе и приступить к мобилизации боевых сил, необходимых для переворота. Ставка во главе с Корниловым превратилась в центр контрреволюционного заговора.

Последовательная линия центрального органа партии «Пролетарий» в разоблачении происков контрреволюции, особенно разоблачение газетой преступных планов сдачи немцам Петрограда, с целью удушения русской революции, вызвали злобу врагов народа. 23 августа 1917 года Керенский приказал главнокомандующему войсками Петроградского военного округа закрыть газету «Пролетарий», и 24 августа она была закрыта. Но контрреволюции не удалось заглушить голос центрального органа большевистской партии. На другой же день, 25 августа, ЦК РСДРП(б) была выпущена газета под названием «Рабочий».

Большевистские газеты «Пролетарское дело», «Прибой», «Звезда» на своих страницах разоблачали планы контрреволюции, направленные на разгром большевиков, на ликвидацию Советов и создание правительства военной диктатуры.

По поводу сдачи Риги немцам (21 августа) таллинская газета «Звезда» 25 августа 1917 года в передовой статье «Все должны быть на своих местах» писала: «Наша партия выражала свои опасения... и это случилось, с этого часа контрреволюция может пойти вперед прямо гигантскими шагами. Сейчас должны быть полная вера и подчинение демократическим организациям... полный контроль над командным составом... Это должно быть сделано прежде всего в интересах революции... пролетариат должен твердо и спокойно стоять на высоте своего революционного положения, помня, что может наступить час, когда он должен будет взять на себя великую ответственность за судьбы революции и мира. Часы его долга перед историей и человечеством приближаются.»²⁰

Собрание матросов, солдат, рабочих острова Аэгна 22 августа 1917 года отметило угрожающее для революции положение и потребовало только такой власти, «которая в своих действиях опирается на революционные организации рабочих, солдат и крестьян и выведет страну и революцию из тупика.»²¹

25 августа по приказу верховного главнокомандующего генерала Корнилова на разгром революционного Петрограда двинулся с фронта Третий конный корпус, подтягивались полки Первого казачьего корпуса, находившегося в Финляндии.

От открытого присоединения к корниловщине Керенский отказался только в самый последний момент, когда бывший министр Временного правительства В. Н. Львов вечером 26 августа передал ему ультиматум Корнилова с требованием объявления Петрограда на военном положении, передачи всей власти — военной и гражданской — в руки верховного главнокомандующего, ухода в отставку всех министров во главе с Керенским и т. д. Керенский, боясь, что массы сметут и его самого вместе с Корниловым, отмежевался от него.

Сложность положения заключалась в том, что Корнилов поднял мятеж якобы против Временного правительства, к защите которого призывали народ эсеры и меньшевики. В своем письме «В Центральный Комитет РСДРП» В. И. Ленин потребовал

¹⁸ «Звезда» 22 августа 1917.

¹⁹ «Пролетарское дело» 18 августа 1917.

²⁰ «Звезда» 25 августа 1917.

²¹ «Звезда» 25 августа 1917.

пересмотра и изменения тактики партии. Он писал: «Мы будем воевать, мы воюем с Корниловым, как и войска Керенского, но мы не поддерживаем Керенского, а разоблачаем его слабость. Это разница. Это разница довольно тонкая, но архисущественная и забывать ее нельзя.»²²

Изменение тактики состояло в том, что видоизменялась форма борьбы с Керенским: главным становилось разъяснение народу слабости и шатаний Керенского, усиление агитации за «частичные требования» к Керенскому (арест Милокова, вооружение рабочих, передача помещичьих земель крестьянам, введение рабочего контроля и др.). В. И. Ленин указывал, что необходимо развивать, разжигать революционную войну против Корнилова, поднимать, втягивать в эту борьбу самые широкие массы, что развитие этой войны может привести к завоеванию власти. По призыву большевиков народные массы поднялись против Корнилова, не прекращая разоблачать Керенского и его пособников.

В точном соответствии с ленинской тактикой Таллинская газета «Звезда» 29 августа 1917 г. писала: «Реакция поднялась на самый высокий гребень подавления революции. Мы все, как один человек, должны напрячь свою волю и силы для отражения ударов реакции. Делать это мы должны не для того, чтобы спасти коалиционное Временное правительство, а для спасения завоеваний народа, спасения революции. Спасая же революцию, убиваем реакцию.»²³

Под руководством большевиков рабочие, солдаты и матросы начали создавать военно-революционные комитеты, ставшие подлинными организационными центрами борьбы с корниловщиной.

Большая работа по организации отпора мятежу проводилась Таллинским Советом и Советами Эстонского края. Среди возглавивших народные массы были большевики Я. Анвельт, В. Вельман, И. Фрунтов. О проводимых мероприятиях и ходе событий было решено сообщать в специальных бюллетенях на эстонском и русском языках.²⁴

В результате перевыборов в Таллинский Совет рабочих и воинских депутатов, проходивших в конце июля, большевики были поставлены на наиболее ответственные участки борьбы. Фракция их в Совете, возглавляемая верным ленинцем Я. Анвельтом, выросла до 76 человек.²⁵ Под давлением масс и другие депутаты поддерживали предложения большевиков.

28 августа Хельсинкский Революционный комитет обратился с воззванием ко всем ротным, батальонным, полковым, дивизионным и гарнизонным комитетам. В воззвании говорилось: «Товарищи, генерал Корнилов стал врагом революции и родины, для спасения страны Революционный комитет Финляндии предлагает всем комитетам выделить из своего состава подобные комитеты, которым передать всю власть и которые действовали бы в согласии с Революционным комитетом Финляндии — никакие распоряжения и аресты не должны исполняться без распоряжения этих революционных комитетов и санкции комиссара революционного комитета Финляндии, там, где такой есть. Революционный Комитет призывает товарищей к полной поддержке и безусловному повиновению этим вновь выбранным революционным комитетам.»²⁶

Хельсинкский Революционный комитет назначил своих комиссаров во все воинские части, штабы, управления, корабли, которые, опираясь на матросов и солдат, подавляли контрреволюционные действия офицерства. Среди комиссаров были видные большевики В. А. Антонов-Овсеенко, Н. Ф. Измайлов.

Для руководства оперативными действиями по борьбе с корниловщиной Исполнительный комитет Кронштадтского Совета рабочих и солдатских депутатов 28 авгу-

²² В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 34, стр. 120.

²³ «Звезда» 29 августа 1917.

²⁴ Сб. Революционное движение в России в августе 1917 г. Разгром корниловского мятежа, М., 1959, стр. 495—496.

²⁵ «Звезда» 15 августа 1917.

²⁶ ЦГАВМФ (=Центральный государственный архив Военно-морского флота), ф. Р-92, оп. I, д. 129, л. 268.

ста создал Военно-техническую комиссию в составе 11 человек. Распоряжения комиссии были обязательны для всех частей, команд, рабочих порта, гарнизона и прилегающих фортов.²⁷ Борьбе против контрреволюционного заговора генерала Корнилова был посвящен экстренный номер кронштадтской большевистской газеты «Пролетарское дело», выпущенный 28 августа 1917 г.

Кронштадтский Совет рабочих и солдатских депутатов 28 августа направил телеграмму ВЦИК, в которой заявлял, что весь Кронштадтский гарнизон, как один человек, готов встать на защиту революции, и предъявлял требование освободить из тюрем всех политических заключенных.²⁸

29 августа Кронштадтский Совет рабочих и солдатских депутатов обратился к гражданам Кронштадта с призывом бороться против мятежа Корнилова. В обращении говорилось: «Граждане! Призываем Вас к спокойствию и к доверию силам демократии. Весь гарнизон Петрограда, Кронштадта, Гельсингфорса, Москвы, весь пролетариат этих городов стоит на страже революции и готов защищаться до последней капли крови. Спешно вооружается пролетариат, организуя красную гвардию, принимают экстренные меры обороны. Граждане Кронштадта! Исполнительный Комитет Совета со своей стороны принял все меры, чтобы энергично бороться с авантюрой контрреволюционных генералов. Всегда на страже революции до последней капли крови.»²⁹

В дни корниловского мятежа руководство Кронштадтским Советом находилось в руках большевиков: их фракция стала самой многочисленной — 98 человек против 73 левых эсеров и 12 меньшевиков-интернационалистов. Левые эсеры, чтобы сохранить свое влияние на массы, были вынуждены поддерживать в Совете большевистские требования. Председателем Исполнительного Комитета Совета был член Кронштадтского комитета РСДРП(б) Л. А. Брегман.

По инициативе большевиков Исполнительный Комитет Кронштадтского Совета 27 августа направил в Петроград для борьбы против Корнилова 5000 матросов и солдат во главе с комиссарами отряда. Одним из комиссаров был член Кронштадтского комитета большевиков И. Н. Колбин. Решено было усилить гарнизон «Красная горка» и выслать отряды в район Ораниенбаум-Петергоф.

На экстренном заседании Центробалта 28 августа 1917 г. было принято решение о немедленной посылке в Петроград четырех эскадренных миноносцев во главе с членом Центробалта большевиком А. В. Барановым для борьбы с корниловщиной.³⁰

Революционный комитет в Финляндии своевременно принял меры для предотвращения выступления казачьих войск в Петроград по приказу Корнилова. Революционный комитет 28 августа направил в казармы казаков Пятой кавказской дивизии большевика, комиссара ревкома, члена Центробалта Н. Ф. Измайлова и члена Центробалта П. П. Гордеева для разъяснения казакам цели их отправки в Петроград. На летучем митинге во дворе казарм казаков предупредили, что в случае неподчинения приказу Революционного комитета по их казармам будет открыт артиллерийский огонь с линейных кораблей и крейсеров, базировавшихся на Гельсингфорс. Казаки подчинились распоряжению Революционного комитета и не выступили против рабочего Петрограда.³¹ Для организации на местах решительной борьбы с контрреволюцией большевистскими комитетами Петрограда, Хельсинки, Кронштадта совместно с районными советами и землячествами в августе—сентябре были посланы тысячи агитаторов во все концы страны.³²

Большевикам Таллина с помощью печати удалось мобилизовать матросов, сол-

²⁷ Сб. Балтийские моряки в подготовке и проведении Великой Октябрьской социалистической революции, стр. 187.

²⁸ Там же.

²⁹ ГАОР ЛО (= Государственный архив Октябрьской революции и социалистического строительства Ленинградской области), ф. 6247С, оп. 2С, ед. хр. 47, л. 1.

³⁰ Сб. Балтийские моряки в подготовке и проведении Великой Октябрьской социалистической революции, стр. 196.

³¹ Сб. Великая Октябрьская социалистическая революция. М., 1957, стр. 207.

³² «Солдат» 1 октября 1917.

дат, рабочих на защиту революции. 30 августа солдаты Усть-Двинской крепостной артиллерии на своем собрании единогласно постановили: «Считать генерала Корнилова контрреволюционером, изменником и предателем Родины . . . самозванцем; никаких приказов генерала Корнилова не исполнять, настаивать перед Советом рабочих, солдатских и крестьянских депутатов о немедленном аресте генерала Корнилова и предании революционному суду его и всей шайки заговорщиков.» Дальше солдаты заявляли, что они в любой момент готовы с оружием в руках пресечь все попытки контрреволюционеров, стремящихся погубить завоевания революции, что они стояли и будут стойко стоять на страже революции, защищая свободу, равенство до последней капли крови.³³

Матросы и солдаты Таллинского гарнизона на митинге, состоявшемся в армейском клубе «Объединение» 1 сентября 1917 г., заявили: «Выступив против контрреволюции, мы тем самым отстаиваем революцию и революционные демократические организации, а не Временное правительство, о чем ставим в известность, чтобы не создавалось иллюзии благоприятной нынешнему составу Временного правительства; мы требуем немедленно образовать революционное правительство из представителей рабочих и беднейшего крестьянства; немедленно должна быть передана земля крестьянству и установлен рабочий контроль над производством и распределением продуктов; требуем освобождения политзаключенных за дни 3—5 июля и ареста заговорщиков контрреволюции.»³⁴

Рабочие Старого порта в Таллине 28 августа на своем общем собрании потребовали строго наказать всех изменников и предателей во главе с Корниловым и создать истинное революционное правительство из представителей рабочих, солдат, матросов.³⁵

Многочисленные резолюции собраний, митингов, опубликованные в газетах «Звезда», «Пролетарское дело», «Прибой», убедительно свидетельствовали о том, что призыв большевиков Кронштадта, Таллина, Хельсинки был воспринят матросами, солдатами, рабочими как боевая программа действий.

Неутомимая работа Центрального и Петербургского Комитетов большевиков, местных большевистских организаций в том числе Кронштадта, Таллина, Хельсинки и их печати среди солдат Первого и Третьего конных корпусов заставила мятежников отказаться от выполнения приказов верховного главнокомандующего о разгроме революционного Петрограда. Казаки Уссурийской дивизии 29 августа на митинге в Нарве решили арестовать всех контрреволюционных офицеров.³⁶ 29 августа на станциях Вырица и Семрино казаки заявили петроградским делегатам, что против Петрограда они не пойдут.³⁷ Казаки корниловских эшелонов, прибывших в Лугу, 30 августа сообщили членам Лужского Совета рабочих и солдатских депутатов о своей готовности арестовать генерала Крымова.³⁸

30 августа Временное правительство под давлением масс было вынуждено сместить генерала Корнилова с поста верховного главнокомандующего и отдать распоряжение о предании его суду за мятеж.

Таким образом, благодаря руководству большевистской партии и ее печати попытка разгромить революцию при помощи военного мятежа полностью провалилась. Большевистская печать призывала рабочих сделать необходимые выводы для окончательного искоренения корниловщины. «Звезда» от 1 сентября 1917 г. в передовой статье «Политическое чудачество» писала: «Делая свое революционное дело, мы прекрасно знали и знаем, что Временное правительство использует победу революционных сил для своего укрепления и для продолжения своей губительной политики.»³⁹

³³ «Звезда» 5 сентября 1917.

³⁴ «Звезда» 8 сентября 1917.

³⁵ «Звезда» 29 августа 1917.

³⁶ «Солдат» 2 сентября 1917.

³⁷ «Рабочий» 31 августа 1917.

³⁸ В. Владимирова. Контрреволюция в 1917 году. М., 1924, стр. 219—222.

³⁹ «Звезда» 1 сентября 1917.

Дальше газета разъясняла, что революция идет вперед и она сбросит со своей дороги все, что будет мешать ее движению. На необходимость борьбы с правительством буржуазии и помещиков указывала трудящимся газета «Звезда» 5 сентября в статье «Кризис, республика, директория». Газета писала, что контрреволюция не задавлена и нужно быть готовым к предстоящим боям с ней.⁴⁰

В редакционной статье «Текущий момент» газета «Звезда» писала: «Лгут те, кто утверждает, что корниловщина подавлена. Корниловщина на самом деле только еще начинается... Буржуазная контрреволюция мобилизует свои силы, учитывая неудачу Корнилова... контрреволюция готовит новые удары революции... Надежда революции только в росте наших собственных сил. Русская революция победит как революционное движение рабочих... Нет спасения стране и революции вне победы рабочих, солдат и беднейшего крестьянства.»⁴¹ В ходе борьбы и особенно после разгрома корниловского мятежа росло недоверие солдатских и матросских масс к Временному правительству, массы требовали передачи всей власти Советам. Об этом свидетельствовали резолюции заседаний и собраний Советов Хельсинки, Таллина, полковых и судовых комитетов.⁴²

Команда тральщика «Ударник» в своей резолюции писала: «Существующее ныне правительство — не наше правительство... оно не заслуживает нашего доверия и нашей поддержки... Мы мало-помалу приходим к мысли о собственном освобождении своими руками, через наши чисто пролетарские боевые организации... Власть в руки революционной демократии!»⁴³

3 сентября матросы Таллина, собравшиеся в своем клубе «Объединение» на митинг, требовали образования правительства из представителей рабочих, воинов и трудового крестьянства. Всякие переговоры о коалиционной власти после открытого контрреволюционного восстания буржуазии они объявляли изменой народу и свободе.⁴⁴

Солдаты Таллинского гарнизона на митинге в этом же клубе 1 сентября постановили «немедленно образовать революционное правительство из представителей рабочих и беднейшего крестьянства.»⁴⁵ Собрания матросов, солдат, рабочих островов Аэгна и Найссаар единогласно потребовали перехода власти в руки Совета рабочих и солдатских депутатов.⁴⁶

По вопросу о власти Областной комитет армии, флота и рабочих Финляндии 1 сентября 1917 года принял следующую резолюцию: «Областной комитет полагает, что революционная власть в стране должна принадлежать только тем слоям, которые встали на защиту революции и которые в дальнейшем способны будут укрепить и углубить завоевания революции и спасти ее от всяких контрреволюционных попыток...»⁴⁷ Далее полностью отрицалась возможность каких-либо коалиционных сделок с буржуазией. Резолюция содержала также требование о том, чтобы ЦИК Советов выделил из своего состава правительство, подотчетное Советам.

В. И. Ленин в это время предлагал Советам взять власть в свои руки, но меньшевистско-эсеровское большинство их отказалось, будучи накрепко связанным с буржуазией. События, следовательно, показали необходимость изгнания меньшевиков и эсеров из всех революционных организаций.

Газета «Звезда» 1 сентября 1917 года писала о необходимости полного разрыва с кадетами, которые участвовали в подготовке мятежа, и здесь же приводила слова

⁴⁰ «Звезда» 5 сентября 1917.

⁴¹ «Звезда» 12 сентября 1917.

⁴² Сб. Балтийские моряки в подготовке и проведении Великой Октябрьской социалистической революции, стр. 207—217.

⁴³ Там же, стр. 203—204.

⁴⁴ Сб. Революционное движение в России в августе 1917 г. Разгром корниловского мятежа, стр. 540.

⁴⁵ «Звезда» 8 сентября 1917.

⁴⁶ «Звезда» 5 и 12 сентября 1917.

⁴⁷ ЦГВИА, ф. 2031С, дело 12, оп. 2, л. 5.

Церетели: «Коалиция оправдала себя; она должна быть сохранена.»⁴⁸ Далее делался вывод о том, что игре эсеров и меньшевиков с буржуазией приближается конец, что революция движется вперед.

8 сентября «Звезда», печатая в качестве передовой статьи письмо Карла Маркса к Кугельману о Парижской коммуне, разъясняла трудящимся, что в создавшихся условиях большевики настойчиво предлагали эсерам и меньшевикам не идти на соглашательство с буржуазией и, чтобы не упустить момент, — взять власть в свои руки.⁴⁹

Газета «Пролетарское дело» 17 сентября 1917 года в статье «Два взгляда на революцию» писала: «В корниловские дни власть уже перешла к Советам в ряде городов и если бы не гнусные, бесчестные, подлые колебания эсеров и меньшевиков, власть была бы уже всецело и повсюду в России в руках Советов, и никакие Керенские, никакие их буржуазные союзники не в силах были бы сорвать советской воли, не в силах были бы вызвать хоть сколько-нибудь серьезного сопротивления Советскому правительству... Потеряв время на колебания, эсеры и меньшевики опять скатились в болото соглашательства с Керенским, Терещенко и буржуазией.»⁵⁰

Разгром корниловщины коренным образом изменил обстановку в стране. Он продемонстрировал обреченность контрреволюционного лагеря и рост влияния большевистской партии. Трудящиеся отзывали из Советов эсеров и меньшевиков и заменяли их большевиками. Беспартийные депутаты в Советах стали поддерживать большевиков. Соотношение сил в стране складывалось в пользу социалистической революции. 1 сентября центральная газета «Рабочий» сообщила, что Петроградский Совет 31 августа принял большевистскую резолюцию о власти. Это было решающим событием в массовом движении за большевизацию Советов. Отныне Петроградский Совет стал оплотом партии большевиков в борьбе за социалистическую революцию. 5 сентября на сторону большевиков перешел Московский Совет, а затем Областной комитет армии, флота и рабочих Финляндии, Центробалт, Кронштадтский, Хельсинкский, Таллинский, Нарвский Советы и т. д. Шла большевизация Советов.

Попытка буржуазии и помещиков раздавить революцию провалилась. Большую роль в разгроме корниловского мятежа сыграла большевистская печать основных баз Балтийского флота: Кронштадта, Таллина, Хельсинки, активно выступив на борьбу с корниловщиной, призывая матросов, рабочих, солдат к решительному отпору контрреволюции, к созданию революционной власти трудящихся, к сплочению масс под знаменем большевистской партии.

Большевистская партия и ее печать сумели к сентябрю убедить трудящихся, что единственным выходом из создавшегося положения является свержение буржуазного правительства. Партия вновь выдвинула лозунг «Вся власть Советам!», который теперь означал вооруженное восстание против Временного правительства, за установление диктатуры пролетариата.

*Московский государственный
педагогический институт имени В. И. Ленина*

Поступила в редакцию
5/IV 1965

⁴⁸ «Звезда» 1 сентября 1917.

⁴⁹ «Звезда» 8 сентября 1917.

⁵⁰ «Пролетарское дело» 17 сентября 1917.

G. SOLOMATIN

BALTI LAEVASTIKU BOLSEVISTLIK AJAKIRJANDUS KORNILOVI MÄSSU PURUSTAMISE PÄEVI

Resüme

Kornilovi mässu päevil mobiliseeris bolševistlik ajakirjandus väsimatult töörahva hulki purustama kontrrevolutsiooni ja selle õhutajaid. Võitluses mässu vastu etendasid silmapaistvat osa ka Balti laevastiku bolševistlikud ajalehed, milleks olid «Proletarskoje Delo» Kroonlinnas (hakkas ilmuma 14. juulil 1917), «Zvezda» Tallinnas (hakkas ilmuma 1. augustil 1917) ja «Priboi» Helsingis (alustas ilmumist 27. juulil 1917).

Vaatamata pärast juulisündmuse puhkenud kontrrevolutsiooni määramisele, jätkasid bolševistlikud ajalehed ilmumist tänu Petrogradi, Kroonlinna, Tallinna, Helsingi ja teiste linnade tööliste, soldatite ja madruste energilisele toetusele. Koos muu bolševistliku trükisõnaga paljastasid Balti laevastiku bolševistlikud ajalehed vandenõu ettevalmistamist kodanluse poolt. Juba ammu enne nn. Moskva riikliku nõupidamise avamist kirjutas «Zvezda» oma 4. augusti 1917. aasta juhtkirjas «Kontrrevolutsioon ründab» kodanluse ja temaga kaasajooksikute tegevusest ning hoiatas töörahvast kontrrevolutsioonilise kodanluse diktatuuri eest, samuti märgiti selles, et kaitsesõjalased reedavad häbitult ning aralt rahvahulkade huve ja sörgivad kodanluse löa otsas. Reaktsiooni võita on võimalik vaid samal teel, nagu võideti isevalitsus, veenis «Zvezda» oma lugejaid 8. augustil artiklis «Gastrolörid».

Paljastades rahvahulkadele Moskva nõupidamise mõtet ja eesmärke, aitas bolševistlik ajakirjandus omalt poolt kaasa uueks revolutsiooniliseks tõusuks.

Kui pärast seda nõupidamist kontrrevolutsiooniline kodanlus end kogu Venemaa ulatuses mobiliseerima ja oma lahingujõude riigipöördeks koondama asus ning kõrgema ülemjuhataja peakorter kontrrevolutsioonilise vandenõu keskuseks muutus, paljastasid ka «Proletarskoje Delo», «Zvezda» ja «Priboi» oma veergudel kontrrevolutsiooni kavatsusi, millede eesmärgiks oli purustada bolševikud, likvideerida nõukogud ja kehtestada sõjaväeline diktatuur, ühesõnaga — lämmatada revolutsioon.

Balti laevastiku bolševistlikud ajalehed võtsid Kornilovi mässu mahasurumises aktiivselt osa, kutsudes madrusteid, soldateid ja töölisi üles kontrrevolutsioonile vastu lööki andma ning looma revolutsioonilist töörahva võimu. Madruste, tööliste ja soldatite arvukate koosolekute resolutsioonid, mis avaldati «Zvezdas», «Proletarskoje Delos», «Pribois» ja teistes ajalehtedes, näitasid veenvalt, et rahvahulgad järgisid bolševike üleskutset astuda otsustavasse võitlusesse kontrrevolutsionääride mässuga.

Keskkomitee ja Petrogradi komiteede ning kohalike, nende hulgas ka Kroonlinna, Tallinna ja Helsingi bolševistlike organisatsioonide ning nende ajalehtede selgitustöö 3. ja 1. ratsakorpuse sõdurite hulgas ning tööliste, soldatite ja madruste mobiliseerimine võitluses Kornilovi üksuste vastu bolševike partei ja tema trükisõna poolt sundisid mässulisi loobuma revolutsioonilise Petrogradi vallutamise kavatsusest ning ülemjuhataja sellekohase käsu täitmisest.

Nähes korniilovlaste mässus tohutut ohtu revolutsioonile ja arvestades töörahva hulkade võitlusvaimu tõusu ning paljude nõukogude eitava suhtumist korniilovlusse, tegi V. I. Lenin esseeridele ja menševikele ettepaneku võtta võim nõukogude kätte ning moodustada oma esindajatest nõukogu ees vastutav valitsus. See oli viimaseks katseks viia nõukogud rahulikult teel võimule. Esseerid ja menševikud loobusid sellest ning leppisid uuesti kokku kodanlusega. Ajaleht «Zvezda» kirjutas 1. septembril 1917 oma juhtkirjas «Poliitiline veidrus», et korniilovlaste mässu oli ette valmistanud kodanlus eesotsas kadettidega ning pärast selle purustamist ei oleks enam mõeldav olnud esseeride kokkuleppimine nendega. 8. septembril teatas «Zvezda» juhtkirjas, et bolševikud olid kaitsesõjalastele teinud ettepaneku kasutada tekkinud olukorda ja võtta võim enda kätte. Esseerid ja menševikud aga olid selle ettepaneku tagasi lükanud. Elu nõudis üha tungivamalt kokkuleplaste väljakihutamist kõigist revolutsioonilistest organisatsioonidest.

Pärast vandenõu likvideerimist hoolitses ka Balti laevastiku bolševistlik ajakirjandus, et madrusted, soldatid ja töölisel teeksid korniilovlaste afäärist õiged järeldused ning mõtleksid, kuidas neid täielikult välja juurida. 12. septembril 1917 selgitas «Zvezda» oma juhtkirjas «Käesolev silmapilk» töölistele, et korniilovlusega ei ole veel lõpetatud, et ta juurdub kodanluses ja kodanlikus valitsuses ning et rahva ja revolutsiooni pääs seisab töörahva hulkade võidus kodanluse ja kokkuleplaste üle.

Kornilovi mässu mahasurumine muutis põhjalikult poliitilise olukorra riigis. Ta näitas, et kogu kontrrevolutsioonilise leeri saatus on otsustatud ja et bolševike partei ja tema trükisõna tähtsus on rahvahulkades tugevnenud, on saanud revolutsiooni otsustavaks jõuks ning suudab purustada igasugused kontrrevolutsiooni salasepitsused. Uuesti

püstitatud loosungi «Kogu võim nõukogudele!» all algas relvastatud ülestõusu ettevalmistamine Ajutise Valitsuse kukutamiseks ning proletariaadi diktatuuri kehtestamiseks.

Septembrikuu kestel tegid bolševike partei ja tema trükisõna töörahvale selgeks, et ainuke väljapääs tekkinud olukorrast on Ajutise Valitsuse kukutamine. Koondanud tööliiklasi ümber töörahva hulga, viisid bolševike partei ja tema ajakirjandus proletaarse revolutsiooni ning seejärel sotsialismi täielikule ning lõplikule võidule ja juhvad nüüd kommunistliku ühiskonna laiahaardelist ülesehitust meie maal.

V. I. Lenini nimeline
Moskva Riiklik Pedagoogiline Instituut

Saabus toimetusse
5. IV 1965

G. SOLOMATIN

DIE BOLSCHEWISTISCHE PRESSE DER BALTISCHEN FLOTTE BEI DER NIEDERWERFUNG DES KORNILOWPUTSCHES

Zusammenfassung

Während des Kornilowputsches rief die bolschewistische Presse das Arbeitsvolk unermüdlich auf, die Konterrevolution und deren Anstifter zu bekämpfen. Im Kampf gegen die Verschwörung Kornilows spielten auch die bolschewistischen Zeitungen der Baltischen Flotte eine hervorragende Rolle: die «Proletarskoje Delo» in Kronstadt (erstmalig erschienen am 14. Juli 1917), die «Zvezda» in Tallinn (erstmalig erschienen am 1. August 1917) und die «Priboi» in Helsinki (erstmalig erschienen am 27. Juli 1917).

Ungeachtet der konterrevolutionären Exzesse, die auf die Ereignisse der Julitage folgten, setzte die bolschewistische Presse, von den Arbeitern, Soldaten und Matrosen energisch unterstützt, in Petrograd, Kronstadt, Tallinn, Helsinki und anderen Städten ihr Erscheinen fort. Gemeinsam mit den anderen bolschewistischen Zeitungen demaskierten auch die der Baltischen Flotte die Vorbereitung der bürgerlichen Verschwörung. Lange Zeit vor der Eröffnung der sog. Moskauer staatlichen Beratung schrieb die «Zvezda» am 4. August 1917 im Leitartikel unter dem Titel «Die Konterrevolution im Angriff», dass die Bourgeoisie und deren Helfershelfer aktiv tätig seien; sie warnte die Werktätigen vor der Möglichkeit einer Diktatur der konterrevolutionären Bourgeoisie und konstatierte, dass die Anhänger des Verteidigungskriegs im Dienst der Bourgeoisie stehen und die Interessen der Volksmassen schamlos verraten haben. Ein Sieg über die Reaktion sei nur auf dem Weg möglich, auf dem man die zaristische Alleinherrschaft besiegt habe, schrieb die «Zvezda» am 8. August im Artikel «Die Gastspieler».

Indem sie den Volksmassen den Sinn und das Ziel der Moskauer Beratung aufdeckte, trug die bolschewistische Presse ihrerseits zu einem neuen revolutionären Aufschwung bei.

Als sich die konterrevolutionäre Bourgeoisie nach der Moskauer Beratung in ganz Russland zum geplanten Staatsstreich vorzubereiten begann und das Hauptquartier des oberen Befehlshabers ein Mittelpunkt der Verschwörung wurde, denunzierten auch die Zeitungen «Proletarskoje Delo», «Zvezda» und «Priboi» das Vorhaben der Reaktion, — die Bolschewiki und die Sowjets zu zersprengen und eine Militärdiktatur einzusetzen, in einem Wort die Revolution zu erwürgen.

Die bolschewistische Presse der Baltischen Flotte nahm an der Unterdrückung des Kornilowputsches aktiv teil, indem sie die Matrosen, Soldaten und Arbeiter aufrief, den Gegenschlag zu geben und eine revolutionäre Macht der Werktätigen zu bilden. Zahlreiche Resolutionen verschiedener Meetings von Matrosen, Arbeitern und Soldaten, in der «Zvezda», der «Proletarskoje Delo», der «Priboi» und anderen Zeitungen veröffentlicht, waren ein schlagender Beweis dessen, dass die Masse des Volkes den Aufruf der Bolschewiki befolgte, die konterrevolutionären Elemente mit voller Entschlossenheit zu bekämpfen.

Die bolschewistische Partei und ihr Zentralkomitee, das Petrograder Komitee und die lokalen bolschewistischen Organisationen, darunter die von Kronstadt, Tallinn und Helsinki, machten durch ihre Presse eine intensive Aufklärungsarbeit unter den Soldaten des 3. und 1. Kavalleriekorps, sie mobilisierten Arbeiter, Militär und Marine zum Kampf gegen Kornilows Truppen. Das bewegte die Verschwörer, den Versuch einer Eroberung des revolutionären Petrograds aufzugeben, obgleich ein entsprechender Befehl des Oberbefehlshabers vorlag.

W. I. Lenin sah ein, wie gross die Gefahr war, die der Kornilowputsch für die Revolution darstellte; er sah aber auch, dass der Kampfeswille der Volksmassen im Wachsen begriffen war und dass die meisten Sowjets Kornilow abgeneigt waren. In Anbetracht dessen machte W. I. Lenin den Sozialisten-Revolutionären und den Menschewiki den Vorschlag, die Macht an die Sowjets zu übergeben und eine vor den Sowjets verantwortliche linke Regierung zu bilden. Es war ein letzter Versuch, die Sowjets auf friedlichem Weg an die Spitze zu bringen. Die Sozialisten-Revolutionäre und die Menschewiki lehnten diesen Vorschlag W. I. Lenins ab und bildeten ein neues Komplott mit der Bourgeoisie. Die «Zvezda» schrieb am 1. September 1917 im Leitartikel «Befremdende Politik», der Kornilowputsch sei von der Bourgeoisie mit den konservativen Demokraten an der Spitze vorbereitet worden; nach dessen Niederwerfung sei eine Verständigung der Sozialisten-Revolutionäre mit ihnen nicht mehr möglich. Am 8. September machte die «Zvezda» in einem Leitartikel bekannt, die Bolschewiki hätten den Anhängern des Verteidigungskriegs den Vorschlag gemacht, die entstandene Lage auszunutzen und die ganze Macht zu übernehmen; die Sozialisten-Revolutionäre aber und die Menschewiki hätten diesen Vorschlag abgelehnt. Das Leben forderte immer dringender die Vertreibung der Kompromissler aus allen revolutionären Organisationen.

Nach der Liquidierung der Verschwörung empfahl auch die bolschewistische Presse der Baltischen Flotte den Matrosen, Soldaten und Arbeitern, aus Kornilowputsch die richtigen Folgerungen zu ziehen und ähnlichen Erscheinungen für die Zukunft vorzubeugen. Am 12. September 1917 erklärte die «Zvezda» in ihrem Leitartikel «Der gegenwärtige Augenblick», die Sache Kornilows sei noch nicht erledigt, sie habe ihre Wurzeln in der Bourgeoisie und der Bourgeoisregierung stecken; die Aufgabe des Volkes und der Revolution bestehe im endgültigen Sieg über die Bourgeoisie und die Kompromissler.

Die Niederwerfung des Kornilowputsches änderte gründlich die politische Lage im Lande. Nunmehr war es klar, dass das Los des reaktionären Lagers versiegelt, der Einfluss der bolschewistischen Partei und deren Presse hingegen gewachsen, zur entscheidenden revolutionären Macht geworden war und allen heimtückischen Nachstellungen der Konterrevolution trotzen konnte. Der Ruf «Alle Macht an die Sowjets!» wurde wieder auf die Fahnen geschrieben und es begannen die Vorbereitungen zum bewaffneten Aufstand, zum Sturz der Provisorischen Regierung und zur Einsetzung der Diktatur des Proletariats.

Im September legte es die bolschewistische Partei und ihre Presse der Masse des Volkes klar, dass die einzige Lösung der entstandenen Lage in der Abschaffung der Provisorischen Regierung bestehe. Die Werktätigen um die Arbeiterklasse geschart, erlangten die Bolschewiki und die bolschewistische Presse den vollständigen, endgültigen Sieg der proletarischen Revolution und des Sozialismus. Heutzutage leiten sie aber den Aufbau der kommunistischen Gesellschaft in unserem Lande.

Moskauer Staatliches Pädagogisches
W. I. Lenin-Institut

Eingegangen
am 5. April 1965

K. MARTINSON

EESTI NOORSOTSIALISTLIKU LIIKUMISE ISELOOMUST JA VOOLUDEST AASTAIL 1926—1934

Viimastel aastatel on Nõukogude Eesti ajaloolased suurt tähelepanu osutanud Eestimaa Kommunistliku Partei poolt kodanliku diktatuuri aastail teostatud töölisklassi ühisrindede taktika uurimisele. Seda on dikteerinud vajadus anda kriitiline hinnang EKP tegevuses omal ajal esinenud üksikutele sektantlikele seisukohtadele suhtumises tegevusühtsusesse sotsiaaldemokraatliku liikumisega.

Analoogilised probleemid nõuavad lahendamist ka Eestimaa Kommunistliku Noorsooühingu (EKNÜ) võitluse valgustamisel töölisnoorsoo-liikumise ühtsuse eest kodanliku korra päevil, s. o. tegevusühtsuse eest Eesti noorsotsialistliku liikumisega. Seoses sellega on ühtlasi tähtis antud küsimust vaadelda ka Eesti noorsotsialistliku liikumise poolelt, selgitada välja, kas selles liikumises oli olemas tegevusühtsuseks vajalikke eeldusi.

Näib, et just hinnangu andmises noorsotsialistlikule liikumisele üldse, eriti aga Eesti Noorsotsialistliku Liidu (ENL) tegevusele, esineb siiani vägagi suuri arusaamatusi ja möödalaskmisi. Nii ei tehtud EKP ja EKNÜ otsustes ja väljaannetes 20-ndate aastate teisel poolel ja 30-ndate algul sisuliselt mingit vahet noorsotsialistide ja sotside partei tegelaste vahel. Mõlemaid loeti ühtviisi sotsiaaläraandjateks, sotsiaalfašistideks. Veel enam, EKNÜ häälekandjas (samuti teistes tolleaegsetes väljaannetes) rõhutati, et «kõige hädaohtlikum on . . . sotside partei pahem tiib (eriti noorsotsid), kes oma «pahempoolsete» sõnakõlksudega avalikke sotsiaalfašiste varjab».¹

Samal ajal pidasid aga Eesti Noorsotsialistliku Liidu liidrid noorsotsialiste järgitult ühtseks pahempoolseks tiivaks Eesti sotsiaaldemokraatias.

Nõukogude Eesti ajaloolases kirjanduses pole noorsotsialistliku liikumise olemust kuigi põhjalikult analüüsitud. Seda on tehtud peamiselt vaid ühenduses Eesti Sotsialistlikus Töölisparteis (ESTP) arenenud sisemise võitluse valgustamisega. Noorsotsialistlikku liikumist ja tema juhtivat organisatsiooni — Eesti Noorsotsialistlikku Liitu — on mõned ajaloolased iseloomustanud üldjoontes järgmiselt: oma tegevuse algusaastail polnud noorsotsialistid sotside parteiga võrreldes mingisuguseid ideelisi erinevusi, 30-ndate aastate alguseks aga saanud Noorsotsialistlikust Liidust Eesti sotsiaaldemokraatia pahempoolne tiib. Sealjuures on püütud väita, et Eesti Noorsotsialistlikus Liidus oli eriti neil aastail juhtivaks ja valitsevaks pahempoolne vool.² Seepärast, kui EKP ja

¹ Nõrkused ja puudused meie töös tulevad kõrvaldada. «Noor Proletaarlane» 1930, nr. 1 (20). Analoogiline seisukoht esitati ka EKNÜ konverentsil 1926. aasta detsembris. (Vt. Eestimaa Kommunistliku Noorsooühingu nõupidamine. «Noor Proletaarlane» 1927, nr. 5.)

² Vt. A. Tolik, Ühisrindede leninliku taktika võit töölisklassi parteides ning ametiühingutes Eestis aastail 1933—1935. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised, vihik 109. Tartu, 1961, lk. 23—53.

EKNÜ Noorsotsialistliku Liidu juhtiva suuna pähepoolsest kõneldes sõna «pahem-poolne» jutumärkidesse asetasi, olevat tarvis need jutumärgid ära võtta.³

Selline käsitlus on nagu aluseks seisukohale, mille järgi kiputakse panema peamine vastutus ka töölisnoorsoo liikumise lõhestatuse eest üksnes Eestimaa Kommunistlikule Parteile ja Eestimaa Kommunistlikule Noorsooühingule, kellele mõningaid tolaeagseid sektantlikke vigu tahetakse näidata peamise takistusena tegevusühtsuse saavutamisel sotsiaaldemokraatliku ja kommunistliku liikumise vahel.⁴

Kui aga analüüsida konkreetseid fakte ja Eesti Noorsotsialistliku Liidu juhtiva suuna tähtsamaid teoreetilisi ja taktikalisi kontseptsioone, siis selgub, et eespool esitatud hinnangud Eesti noorsotsialistliku liikumise kohta kannatavad ilmselt kõik ühe puuduse all: neis ei vaadelda sotsiaaldemokraatlikku noorsooliikumist diferentseeritult, ei arvestata küllaldaselt selles liikumises esinenud sisemist võitlust ja üksteisest erinevate voolude olemasolu.

Mida siis kujutas endast Eesti noorsotsialistlik liikumine ja seda liikumist otseselt juhtiv organisatsioon — Eesti Noorsotsialistlik Liit?

Tüüpilise II Internatsionaali reformistliku sotsiaalreeturite parteina, kes etendas kodanluse agentuuri osa tööliikumises, püüdis ESTP juba 20-ndate aastate algul organiseerida sotsiaaldemokraatlikku noorsooliikumist. Ent sellel ei olnud erilist edu. 1922. aastal ühinesid olemasolevad sotsiaaldemokraatlikud noorsooühingud Tallinnas, Narvas ja Paides EKP ja EKNÜ selgitustöö mõjul EKP legaalse organisatsiooni Eesti Iseseisva Sotsialistliku Töölispartei noorteosakondadega.⁵

Kasutades EKP ja EKNÜ rasket olukorda pärast 1. detsembri relvastatud ülestõusu verist mahasurumist kodanluse poolt, hakkas sotside partei uuesti oma noorsooühinguid organiseerima. 1926. aasta novembris pandi alus Eesti Noorsotsialistlikule Liidule, mis loodi mitte iseseisva organisatsioonina, vaid ESTP sektsioonina. See asjaolu vajutas kahtlemata oma pitseri loodud organisatsiooni kogu järgnevale tegevusele.

ESTP seadis oma eesmärgiks hõida ENL-i kaasabil kodanliku korra vastu meeles-tatud töölis- ja koolinoori eemale revolutsioonilisest klassivõitlusest ja kommunistlikust liikumisest, levitada noorte seas reformistlikke ideid ning kindlustada oma ridade järelkasvu. Et noorsugu ligi meelitada, leppis sotside partei juhtkond sellega, et ENL võttis oma tegevusjuhendiks sotsiaaldemokraatia ühe voolu, nn. austromarksismi teoreetilised ja taktikalised kontseptsioonid. ENL-i liidrid pidasid end austromarksismi silmapaistvama esindaja M. Adleri õpilasteks ja propageerisid seda voolu kui pahempoolset opositsiooni, mis olevat suunatud sotside partei vastu.⁶

Tegelikult piirdus ENL-i juhtiva suuna «opositsioon» sotside partei ladviku vastu sellega, et parempoolseid sotsiaalreeturide võis küll arvustada koostöö pärast kodanlusega, kuid samal ajal tuli iga hinna eest hoiduda nendest lahkulöömisest. See oli austromarksismi üks põhiprintsiipe.⁷

Kui ENL-i väljaannetes kõneldigi sotsialismi saavutamisest revolutsiooni teel ja proletariaadi diktatuurist, siis pandi need lõpuks ikkagi kahtluse alla või eitati hoopis.⁸

³ Sealsamas, lk. 33.

⁴ Ka selline ühekülgne seisukoht esines A. Tolgi nimetatud töös. Oma järgmise uurimuse «Kommunist» töölisklassi ühisrindede elluviimisel ning rahvarindede ettevalmistamisel (1933—1940)», mis ilmus kogumikus «Eesliinil», lk. 150—166 (Tallinn, 1962), püüdis ta oma seisukohta joonealuse enesekriitilise repliigiga pisut parandada, öeldes, et kõnesolevas artiklis on käsitlus jäänud «ühepoolseks». «nimelt ei ole selles EKP tegevust ühisrindede loomisel näidatud kaugeltki rahuldavalt». (Lk. 159.) Selle hinnanguga tuleb nõustuda.

⁵ Kangelasliku võitluse ajalugu. Leningrad, 1929, lk. 99.

⁶ Vt. N. Andresen ja R. Saving, Noorsotsialistlik liikumine. Töölisklassi noorpõlve võitlussiht. Tallinn, 1929, lk. 12 ja 13.

⁷ Vt. Max Adler, Sotsialistlike päevaülesandeid. Tallinn, 1934, lk. 16 ja 17.

⁸ Vt. näiteks R. Abraham, Marxism tegudes. «Rünnak» 1927, nr. 6, lk. 92—93; Orvusto, Sotsialistliku liikumise tee. «Rünnak» 1931, nr. 6, lk. 77; A. Korsen, Nõukogude Liit ja meie. «Rünnak» 1931, nr. 8, lk. 113 ja 114; T. Dan, Ajalooline murang. «Sotsialistlik Võitlus» 1932/33, nr. 6, lk. 155; N. Andresen, Sotsialistliku lahenduse poole. «Sotsialistlik Võitlus» 1933/34, nr. 1 (7), lk. 4; Noore kohus. ENL väljaanne. Tallinn, 1931, lk. 6.

Samal ajal suhtuti ilmse põlgusega proletariaadi diktatuurisse Nõukogude Liidus, võltsiti ja moonutati selle sisu, laimati nõukogude noorsoo kangelaslikku võitlust sotsialismi alusmüüride rajamisel.⁹ Nii kasutas ENL-i juhtiv suund sõnu «revolutsioon» ja «proletariaadi diktatuur» tegelikult vaid revolutsioonilise fraasina.

Kui kõnelda töölisnoorsoo tegevusühtsuse võimalusest ENL-i poolt neil aastail, siis tuleb märkida, et selles küsimuses olid suure tähtsusega liidu juhtiva suuna vaated kommunistlikule noorsooliikumisele ja ühistrindele. Kuni 1933. aastani olid need põhijoontes täielikult eitavad. Nagu sotside partei, nii levitasid ka ENL häälekandjad EKP ja EKNÜ kohta kõige õelamat laimu.¹⁰ Sageli võrdsustati neis rahvusvahelist kommunistlikku liikumist fašismiga. Üldse luges ENL-i juhtkond oma organisatsiooni tähtsamaks ülesandeks võitlust kommunistidega. «Viie aasta kestel, mil Liit on olemas,» öeldakse ENL-i aruandes 1932. aastal Sotsialistlikule Noorsoo-Internatsionaalile, «on olnud tähtsamaks võitlus kommunistidega...»¹¹ Sellistest seisukohtadest lähtudes oli muidugi alusetu lootus, et Noorsotsialistliku Liidu juhtiv suund toetab tegevusühtsust kommunistliku liikumisega.

Tööliikumise ühtsuse küsimuses oli ENL-i juhtkond üldiselt seisukohal, et selle puudumine on proletariaadile kahjulik. Kuni 1933.—1934. aastani aga peeti ühistrinnet võimalikuks üksnes siis, kui kommunistlikud parteid taganevad oma seisukohtadest, liituvad sotsiaaldemokraatliku liikumisega ning asuvad reformismi teele.¹² 1933. aasta lõpul avaldas «Rünnak» ilma omapoolsete kommentaarideta Sotsialistliku Noorsoo-Internatsionaali Täitevkomitee resolutsiooni, milles öeldakse: «Kuigi Sotsialistlik Noorsoo-Internatsionaal ühistrinnet... vaatleb kui pettust, ometi ta kuulutab oma sooja poolehoidu ühtlusele 3. Internatsionaaliga.»¹³ Küsimuse tegelik otsustamine aga jäeti Sotsialistliku Töölis-Internatsionaali hooleks. Kahtlemata ei ergutanud selline kahe otsaga seisukoht ENL-i aktiivi võitlusele ühistrinde eest. Kui sellele lisaks meenutada, et need noorsotsialistid, kes EKP ja EKNÜ-ga siiski koostöösse astusid või avalikult tegevusühtsust toetasid ning otsustavat lahkulöömist sotside parteist nõudsid, ENL-i ridadest välja heideti, siis saab veelgi selgemaks, millised võisid olla väljavaated ühistrinde toetamiseks ENL-i juhtiva suuna poolt.

Ent samal ajal esines Eesti noorsotsialistlikus liikumises pahempoolne vool, mis oma iseloomult ja eesmärkidelt erines nii sotside parteis kui ka Eesti Noorsotsialistlikus Liidus valitsevatest juhtivatest vooludest. Seda voolu esindasid paljud noored töölised, kehvikud, haritlased ja kooliõpilased, kes tundsid sügavat rahulolematust valitseva kapitalistliku korra vastu, kuid Kommunistliku Noorsooühingu sügaval põranda all viibimise tõttu ei olnud temaga veel kontakti ega õiget teed leidnud, ei teadnud, kuidas

Austromarksismi on iseloomustanud «Философическая Энциклопедия» (M., 1960), I kd., lk. 19. Ka siit näeme, et A. Tolgil pole sugugi õigus, kui ta väidab, et «austromarksistid pooldasid marksismi põhiseisukohti, näiteks revolutsioonilist klassivõitlust ja proletariaadi diktatuuri vajalikkust» (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised, vihik 109, 1961, lk. 30.)

⁹ Ajakirjas «Rünnak» ilmunud kirjutistest vt. näit. Ervus, Sotsialismist, kommunismist ja bolševismist (1927, nr. 7); R. S a v i n g, Piik üle traataia idasse (1927, nr. 7); E. T u i m a n, Nõukogude Liit teel sotsialistliku majanduse poole (1931, nr. 8); A. K o r s e n, Nõukogude Liit ja meie (1931, nr. 8); ajakirjas «Sotsialistlik Võitlus» ilmunuist — K. F r e i b e r g, Tänapäeva sotsialism (1932, nr. 1); E. T u i m a n, Nõukogude Liidu probleem (1932, nr. 2). NSV Liidu saavutusi teistest rohkem hindav oli ainult üks ajakirjas «Sotsialistlik Võitlus» ilmunud kirjutis, nimelt Cay Sundströmi artikli «Nõukogude Liidu sfinks» tõlge (1932, nr. 3). Samal ajal ei leia me nende ajakirjade üheski numbris kirjutist, mis oleks paljastanud kodanluse laimu esimese sotsialismimaa aadressil.

¹⁰ Vt. näit. Ervus, Sotsialismist, kommunismist ja bolševismist, lk. 102; K. F r e i b e r g, Riigikaitse- või klassiorganisatsioon. «Rünnak» 1930, nr. 4, lk. 90.

¹¹ «Igapäeva Rünnak» 1932, nr. 7, lk. 3; vt. ka «Igapäeva Rünnak» 1931, nr. 1, lk. 9.

¹² Vt. Noorsotsialistid! «Rünnak» 1929, nr. 5, lk. 138; Orvusto, Internatsionaal. «Rünnak» 1931, nr. 5, lk. 61; I. R e b a n e, Sotsialistliku liikumise suunad. «Sotsialistlik Võitlus» 1932, nr. 3, lk. 64 ja 65.

¹³ Diskussiooniresolutsioon. «Rünnak» 1933, nr. 9/10, lk. 127.

võidelda uue, parema ühiskonna eest, sotsialistlike ideaalide eest. Nad lootsid sotside partei kõrval osa võtta võitlusest töörahva huvide eest. Suur osa neist veendus üsna varsti, et sotside partei poolt aetav koostööpoliitika kodanlusega ei too töörahvale mingeid paremusi ega lähenda sotsialismi võitu, nagu sotsid seletasid. Klassivõitluse praktilised kogemused ja marksismi iseseisev uurimine tegi paljudele noorsotsialistidele selgeks, kui suur on lõhe K. Marxi ja F. Engelsi revolutsioonilise õpetuse ja sotside ninameeste poolt jutlustatava reformistliku «marksismi» vahel. Kõik see tekitas Noorsotsialistlikus Liidus juba üsna peagi opositsiooni sotside partei ja ENL-i juhtiva suuna vastu.

Selle opositsiooni tekkimist soodustasid teatud määral ka üksikud objektiivselt positiivse iseloomuga momendid Noorsotsialistliku Liidu enese tegevuses. Nii oli noortel Noorsotsialistliku Liidu kaudu võimalik legaalselt tutvuda marksismi aabitsatõdedega, eelkõige K. Marxi ja F. Engelsi üksikute töödega. Tähelepanu väärib ka ENL-i väljaannete veergudel tehtud ateistlik propaganda ja võitlus kodanliku natsionalismi mõningate avalduste vastu, samuti kapitalistliku korra pahede esiletoomine ning töölisnoorsoo kurnamise ja kodanliku hariduspoliitika paljastamine. Positiivseks momendiks liidu tegevuses oli ka üsna ulatusliku antimilitaristliku propaganda tegemine ja seoses sellega ENL-i kongressidel tribüüni andmine progressiivsele õpetlasele A. Audovale, kes sihikindlalt tegi kapitalismi- ja sõjavastast propagandat. Enam-vähem järjekindlalt paljastas ENL fašismi eriti 20-ndate aastate lõpul ja 30-ndate esimesel poolel.

Kõik need momendid ENL-i tegevuses löid teatud eeldused selleks, et osa noorsotsialistidest võis omaenda kogemuste ja nendeni ulatava EKP ning EKNÜ selgitustöö mõjul siirduda revolutsioonilise klassivõitluse teele ning seejärel tegevusuhtsusele kommunistliku noorsooliikumisega.

Selles suunas tegid EKNÜ juhtimisel noorsotsialistide hulgas teatud tööd juba Eesti Tööliste Partei noortesektioonid (alates 1926.—1927. aastast) ja EKNÜ legaalne organisatsioon Ülemaaline Töölisnoorsoo Ühing (aastail 1927—1928). Paljud noorsotsialistid Tartus ja Tallinnas asusid revolutsioonilise klassivõitluse teele, pöörasid sotsidele selja ning tulid üle nimetatud organisatsioonidesse. See tekitas sotside partei ja ENL-i juhtides tõsist ärevust. ESTP Keskkomitee nõudis nende noorte väljaheitmist Noorsotsialistlikust Liidust, kes on sotside partei «põhimõtete vastu toiminud või toimivad».¹⁴ Ka ENL-i juhatuse aruandes ENL-i II kongressile 1928. aasta märtsis kurdeti, et noored nihkuvad «sotsialistlikust parteist ikka rohkem ja rohkem eemale ja pööravad lähema tutvuse järel sotsialistlikus liikumises valitseva jõuetusega» liikumisele selja või «asuvad tööliikumise äärmisele pahemale tiivale».¹⁵ Seda, et tekkinud pahempoolse voolu tähtsamaks taotluseks oli otsustav lahkulöömine sotside parteist, kurtis ENL-i juhatuse ka ühes kirjas ESTP Keskkomiteele 1928. aastal. Selles rõhutati, et ENL-i üksikutes ühingutes esineb «püüe eraldada Noorsotsialistlik Liit täiesti parteist, mis püüete vastu Noorsotsialistliku Liidu juhatuse on pidanud võitlema»¹⁶ (siin ja edaspidi minu sõrendus — K. M.).

Otsustav lahkulöömine sotside parteist ning võitlus liidu suunamiseks revolutsioonilise klassivõitluse avarale teele iseloomustas ka Tartus tekkinud pahempoolset gruppi. 1928. aastal esines ENL-i Tartu ühingu esimees A. Stein «Rünnakus» kirjutisega, milles ta teravalt paljastas reformistide, sealhulgas ka austromarksistide olulisemaid väärtuskontseptsioone, kaitses sotsialistliku revolutsiooni ja proletariaadi diktatuuri vajadust ning nõudis ENL-i lahkulöömist sotside parteist ja tema muutmist revolutsioonilise klassivõitluse positsioonidel asuvaks iseseisvaks organisatsiooniks.¹⁷ Reageering Tartu

¹⁴ EKPA (= Eestimaa Kommunistliku Partei Arhiiv), f. 137, nim. 1, s.-ü. 151, l. 12 ja 13.

¹⁵ Eesti Noorsotsialistliku Liidu tegevusest. Kokkuvõte Liidu juhatuse aruandest II-le kongressile. «Rünnak» 1928, nr. 2, lk. 60.

¹⁶ EKPA, f. 137, nim. 1, s.-ü. 135, l. 8. Selles dokumendil on ENL-i juhatuse liikmete N. Andreseni, R. Savingu, K. Freibergi ja M. Mikhelsoni allkiri.

¹⁷ A. Stein, Noorsotsialistlik liikumine revolutsioonilise sotsialismi eelväena. «Rünnak» 1928, nr. 4, lk. 101—103.

pahempoolsete noorsotsialistide väljaastumisele näitas ka teistsuguste voolude olemasolu sotsiaaldemokraatlikus noorsooliikumises. ENL-i juhatuse liige parempoolne sots K. Freiberg vastas A. Steini kirjutisele laimu, ähvarduste ja provokatsiooniliste süüdistustega.¹⁸ «Rünnaku» toimetuse liikmed kuulusid ka liidu juhatusse) nõustus sõnades ettevaatlikult küll A. Steini mõnede seisukohtadega («asetada noorsotsialistlik liikumine revolutsioonilise sotsialismi alusele... kasvatustööks»), kuid kahtles tõsiselt, kas on tarvis sotside parteist lahku löüa.¹⁹ Aga see oligi põhiküsimus. Ja pärast A. Steini lühikest vastust K. Freibergile (A. Stein nõudis oma vastuses taas «sisemist revolutsiooni» — koostöö kodanlusega jätta ja asuda täielise klassivõitluse joonele)²⁰ teatas toimetuse oma märkuses: «Sellega lõpeb see seltsimehelik poleemika.» Ja see oligi kõik! K. Freibergi laimavate avalduste vastu ei soovinud ENL-i juhatuse ülejäänud liikmed aga midagi öelda.

Nii paistis juba siin teravamalt silma ENL-i juhtivat suunda iseloomustav joon: kõhklus, kui jutt oli revolutsioonilistest tegudest, ja ühtsuse kaitsmine parempoolsete sotsiaalreeturitega. See hoiak oli ilmselt tsentristlik. Nagu V. I. Lenin korduvalt on rõhutanud, iseloomustab tsentrismi sotsiaaldemokraatias eelkõige võitlus parempoolsest oportunistist lahkulöömise vastu.

ENL-i juhtiv suund kartis isegi enam-vähem tõsisemaid väljaastumisi sotside partei liidrite reeturliku tegevuse vastu. Kui mõned noorsotsialistid 1928. aastal oma kirjades «Rünnakule» nõudsid ulatuslike aktsioonide alustamist sotside partei koalitsiooni vastu kodanlike parteidega, siis vastas ENL-i häälekandja toimetuse: «Oleks viga, kui Noorsotsialistlik Liit alustaks aktsiooni praeguse koalitsiooni vastu. Liidu ülesanne ei ole aktiivse poliitika mõjutamine, vaid aktiivsete parteimeeste kasvatamine.»²¹

Seevastu läks aga pahempoolne vool Noorsotsialistlikus Liidus just «aktiivse poliitika mõjutamise» teele, kasutades oma võitluses, eriti 1929.—1930. aastal, edukalt näiteks tööliisspordiliikumist. EKNU oli juba varem loonud sidemed Eesti Tööliisspordi Liidu pahempoolsete liikmetega ja tegi 1929. aastal ettevalmistusi kogu selle organisatsiooni ülevõtmiseks sotside käest.²² 1929. aasta suvel oli Tööliisspordi Liidu mõnes osakonnas peaaegu pooled liikmed pahempoolsete mõju all.²³ Eriti aktiivsed olid ses suhtes Tallinna tööliissportlased. Nagu kurdeti ESTP Keskkomitee istungil, keeldunud peaaegu kõik Tööliisspordi Liidu liikmed Tallinnas 1929. aasta 1. mail sotside poolt organiseeritud meelevaldusest osa võtmast.²⁴ Sama aasta suvel otsustasid Tööliisspordi Liidu liikmed eesotsas selle esimehe A. Antsoniga sotside partei keelust hoolimata Nõukogude Liitu võistlusreisile sõita. Seda «kuritegu» arutati korduvalt sotside partei Keskkomitees. Sotsialistlik Spordi-Internatsionaal saatis oma esindaja Tallinna asja uurima ning Eesti Tööliisspordi Liitu ähvardati internatsionaalist välja heita.²⁵ ENL-i juhatuse liige N. Andresen teatas oma kirjas sotside partei Keskkomiteele sel puhul, et juba 1929. aasta kevadest tüürivat Tööliisspordi Liit selles suunas, et «pakkuda teguvõimalusi kommunistlikele poliitikuile», s. o. pahempoolsetele, ja et $\frac{8}{10}$ selle organisatsiooni liikmeist olevat Sotsialistlikust Spordi-Internatsionaalist lahkulöömise poolt. Kirja autor nõudis Keskkomiteelt «abinõude» tarvitusele võtmist.²⁶ Seda ka tehti. A. Antson eemaldati

¹⁸ K. Freiberg, Kas Noorsotsialistlik Liit iseseisvaks? Üks hädaohtlik ja vähekaalutud ettepanek. «Rünnak» 1928, nr. 5, lk. 157—159.

¹⁹ Toimetuse märkus. «Rünnak» 1928, nr. 4, lk. 103 ja 104.

²⁰ A. Stein, Üks põhjendamatu kallaletung. «Rünnak» 1928, nr. 6, lk. 199.

²¹ «Rünnak» 1928, nr. 6, lk. 199. ENL-i kongressil 1931. a. märtsis esitas liidu juhatuse resolutsiooni «Maailmavaateline distsipliin», milles öeldi, et ENL-i kogu tegevuse ja taktikalised suunad määrab ära üksnes sotside partei ja «noorsotsialistide ülesanne võib olla ainult tulevikus teha selgitustööd taktika muutmiseks». («Rünnak» 1931, nr. 4, lk. 51.)

²² EKPA, f. 24, nim. 1, s.-ü. 523, l. 13.

²³ Sealsamas.

²⁴ EKPA, f. 137, nim. 1, s.-ü. 151, l. 67.

²⁵ Sealsamas, l. 70, 72, 73, 75, 76 ja 80; s.-ü. 161, l. 3.

²⁶ Sealsamas, s.-ü. 161, l. 3.

Töölisspordi Liidu esimehe kohalt ning heideti liidust välja.²⁷ Mitmeid teisigi juhatuse liikmeid ja NSV Liidus käinud töölissportlasi sunniti liidust lahkuma.²⁸

Pahempoolne vool noorsotsialistlikus liikumises tugevnes eriti 30-ndate aastate algul, millal majanduskriis ja fašismi pealetung ning lõpuks Hitleri võimuletulek Saksamaal andis raske löögi reformistide teooriatele kapitalismi «rahulikust sissekasvatamisest» sotsialismi ning põhjustasid revolutsioonilise meeolu kasvu töörahva hulkades. Paljud töölisnoored astusid Noorsotsialistlikku Liitu, tehes seda eelkõige seal esineva pahempoolse voolu pärast. See oli peamiseks põhjuseks, miks ENL-i read neil aastail arvuliselt kasvasid, suurenedes pisut üle 900 liikmelt 1930. aasta aprillis ligi 2000 liikmele 1933. aastal.²⁹ Umbes samast ajast säilinud ENL-i Tallinna ühingu liikmete ankeetidest nähtub, et tema liikmeskonnas oli ligi 60 protsenti töölisnoori.³⁰ See kindlustas pahempoolsele voolule tugeva baasi ning soodustas tema tegevuse aktiveerumist.

1931. aasta septembris asutas grupp pahempoolseid noorsotsialiste eesotsas O. Cheri, I. Enoki, G. Liivakandi ja R. Adamsoniga Tallinnas Lasnamäe töölisrajoonis noorsotsialistliku ühingu «Karl Marx». See organisatsioon kuulus vormiliselt Noorsotsialistlikku Liitu, ent sellesse koondusid peamiselt pahempoolse maailmavaatega noored, kes asusid kommunistliku liikumisega tegevusühitsuse loomise seisukohal.³¹ Juba 1931. aasta suvel, mil tehti veel ettevalmistusi nimetatud ühingu loomiseks, sõlmis EKNÜ Tallinna Komitee selle juhi O. Cheriga sidemed ning andis juhtnööre tegutsemiseks.³² Augusti keskel pöördus O. Cher ise kirjaga Nõukogude Liidus viibivate EKP tegelaste poole, paludes saata eestikeelset kommunistlikku kirjandust.³³ Ühingu peeti referaate marksism-leninismi küsimustes, loeti marksistlikku kirjandust jne. Tema üheks esimeseks suuremaks aktsiooniks oli sotside Töölisspordi Liidu kongressil (novembris 1931) suure osa endiste juhatusliikmete läbikukutamine. Spordiliidu juhatusse valiti huik pahempoolse voolu esindajaid.³⁴

ENL-i juhatusel tekkis üsna pea ühingu «Karl Marx» vastu kahtlus. Vastuaktsiooni alustati sellega, et detsembris 1931 heitis ENL-i juhatus O. Cheri Noorsotsialistlikust Liidust välja. Viimane hakkas tegutsema pahempoolsetes ametiühingutes. Kui tema initsiaaliiv järgmisel aastal Eesti Töölisnoorte Ühingu asutati, tulid paljud ühingu «Karl Marx» liikmed sellesse üle, lüües lahku Noorsotsialistlikust Liidust.³⁵

1931.—1932. aastal kujunes ka Rakvere noorsotsialistlikus ühingus välja pahempoolne grupp eesotsas siinse Õpetajate Seminaril õpilase V. Sooga. Viimase juhtimisel asutati Rakveres koolidevaheline illegaalne õpilasing, kus uuriti marksistlikku kirjandust, korraldati referaate ja jälgiti pidevalt NSV Liidu saavutusi sotsialismi ehitamisel. Selleks vajalikku poliitilist kirjandust muretseti muu hulgas ka NSV Liidus elavate tuttavate kaudu.³⁶ Nagu V. Soo ise hiljem kirjutas, ei rahuldanud teda ja mitmeid teisigi Rakvere noorsotsialiste ENL-i juhtiva suuna viljatud «revolutsioonilised» fraasid. Noored tahtsid osa võtta tõelisest klassivõitlusest. Kui V. Soo 1932. aasta märtsis ENL-i VI kongressil liidu juhatusse valiti, hakkas ta koos teiste pahempoolse voolu esindajatega (A. Hint jt.) võitlema ENL-i austromarksistliku positsiooni vastu, pidades

²⁷ EKPA, f. 1, nim. 1a, s.-ü. 98.

²⁸ EKPA, f. 1, nim. 1a, s.-ü. 2914; f. 25, nim. 2, s.-ü. 1846; ORRKA (= Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehitustöö Riiklik Keskarhiiv), f. 947, nim. 1, s.-ü. 99, l. 37 ja 38.

²⁹ «Rünnak» 1930, nr. 4, lk. 87; A. Toik, Ühisrindede leninliku taktika võit töölisklassi parteides ning ametiühingutes Eestis aastail 1933—1935, lk. 30.

³⁰ EKPA, f. 137, nim. 1, s.-ü. 397, 398, 399, 400 ja 401.

³¹ EKPA, f. 25, nim. 2, s.-ü. 342, l. 28; f. 6495, nim. 1, s.-ü. 265, l. 199, 286 ja 287; s.-ü. 271a, l. 4.

³² EKPA, f. 6495, nim. 1, s.-ü. 265, l. 199 ja 286.

³³ Sealsamas, l. 179.

³⁴ Sealsamas, l. 303.

³⁵ ORRKA, f. 949, nim. 3, s.-ü. 47, l. 17.

³⁶ ORRKA, f. 1108, nim. 4, s.-ü. 322, l. 40—42; RAKA (= Eesti Riiklik Ajaloo Keskarhiiv), f. 2108, nim. 1, s.-ü. 4, l. 19—31; Rakvere Rajoonidevahelise Koduloomuusemi vanema teadusliku töötaja I. Kuslapi käsikirjaline uurimus, autori valduses.

ainuõigeaks revolutsioonilise klassivõitluse teed.³⁷ 1932. aasta suvel lõi V. Sooga sidemed endine poliitvang kommunist R. Mikker. Viimane selgitas talle EKP võitlussihte, mis V. Soo omaks tunnistas.³⁸ Lõõnud lahku Noorsotsialistlikust Liidust, hakkas ta tööle pahempoolsetes ametiühingutes ja töötute hulgas. Temaga tuli kaasa suur osa Rakvere noorsotsialistide ühingu liikmeid.³⁹ Nagu paljud teisedki Noorsotsialistlikust Liidust lahkulõõnud ning kommunistliku liikumisega tegevusuühtsust leida püüdvad noored, langes V. Soogi kodanlike võimude repressioonide ohvriks. Ta heideti Rakvere Õpetajate Seminarist välja, arreteeriti 1933. aasta algul ja mõisteti töötute koosolekul peetud poliitilise kõne ning töölisajalehele revolutsioonilise artikli kirjutamise eest kolmeks aastaks vangi.⁴⁰

Pahempoolse voolu energiline tegevus arenes 30-ndate aastate algul ka Tartus. Juba 1931. aasta kevadel oli EKP loonud sidemed Tartu pahempoolsete noorsotsialistidega, kellele anti juhendeid võitluseks ning siinse noorsotsialistliku ühingu ülevõtmi-seks.⁴¹ Sama aasta suvel kohtusid Tartu pahempoolsete noorsotsialistide esindajad E. Lepik, A. Hint ja A. Piir O. Cheriga. Ühiselt arutati, kuidas laiendada pahempoolset opositsiooni kogu Noorsotsialistliku Liidu ulatuses ning kuidas ENL-i pahempoolsete kätte üle võtta. Kõigepealt otsustati alustada Tartu ühinguga. Leiti, et kuna Tartus on pahempoolsetel kindel ülekaal, tuleb kutsuda kokku erakorraline koosolek ning valida uus juhatus juba pahempoolse suuna pooldajatest.⁴²

Vastavalt ENL-i kodukorrale oli erakorralise koosoleku kokkukutsumiseks vajalik, et seda nõuaks $\frac{3}{4}$ liikmetest. Nii palju allkirju kogutigi, mis näitas tugeva pahempoolse voolu olemasolu ühingus. Koosolek pidi toimuma septembris. ENL-i juhtkond sattus ärevusse. Liidu juhatuse esimees N. Andresen saatis juhtiva suuna pooldajatele Tar-tusse kirja, milles ta nõudis ühingu «päastmist» «bolševistlike «löögirühmade»» käest.⁴³ Koosoleku ajaks sõitsid Tallinnast kohale ENL-i juhatuse liikmed K. Freiberg ja L. Mets-lang. Viimane teatas E. Lepikule ja teistele pahempoolse suuna esindajatele, et niipea kui koosolek vana juhatuse tagandab, kasutavad nad kaasasolevat ENL-i juhatuse voli-tust Tartu ühingu sulgemiseks ja uue asutamiseks, millesse pahempoolseid enam liikmeks ei võeta. Mitmesuguste võtetega läkski vastastel korda koosolek nurja ajada. Pahempoolse voolu esindajad heideti ENL-ist välja.⁴⁴

Viimased eesotsas E. Lepiku, A. Hinti, A. Steini ja K. Mõissaarega asutasid sama aasta septembris uue organisatsiooni — Tartu Töölise Esperanto- ja Kul-tuuriühingu.⁴⁵ Sellesse koondusid eeskätt revolutsiooniliselt meelestatud noored harit-lased ja töölisnoored, kellest suurem osa oli välja heidetud ENL-ist. ENL-i juhatuse otsusel 27. detsembrist 1931 loeti noorsotsialistid, kes astusid Tartu Töölise Esperanto- ja Kultuuriühingu liikmeks, automaatselt ENL-ist väljaheidetuks.⁴⁶ Seoses sellega sunniti ENL-i Tartu ühingust lahkuma 40 noort.⁴⁷ Nii keeldusid ENL-i juhtiva suuna esi-ndajad, hoolimata tööliklassi ühisrindede vajaduse kohta tehtud suurtest sõnadest, koos-tööst pahempoolse vooluga isegi omaenda ridades.

Pahempoolse voolu kujunemine ENL-i Tartu ühingus ning Tartu Töölise Esperanto- ja Kultuuriühingu asutamine ning tegevus oli tihedalt seotud progressiivse andeka õpetlase, pedagoogi ja ühiskonnategelase A. Audova nimega. Algul oli A. Audova tegutsenud ESTP liikmena, kuid pettus varsti sotside liidrite poolt aetavas kodanlu-

³⁷ EKPA, f. I, nim. 1a, s.-ü. 2416, l. 8.

³⁸ EKPA, f. 6495, nim. 1, s.-ü. 296, l. 11—13.

³⁹ Sealsamas, l. 13.

⁴⁰ EKPA, f. I, nim. 1a, s.-ü. 2416, l. 9.

⁴¹ EKPA, f. 24, nim. 1, s.-ü. 598, l. 15.

⁴² EKPA, f. 25, nim. 2, s.-ü. 1024, l. 9; f. 6495, nim. 1, s.-ü. 271a, l. 4 ja 5.

⁴³ EKPA, f. 25, nim. 1, s.-ü. 25, l. 1. Kirja originaal.

⁴⁴ EKPA, f. 25, nim. 2, s.-ü. 1024, l. 9 ja 10; f. 6495, nim. 1, s.-ü. 271a, l. 5.

⁴⁵ Sealsamas; RAKA, f. 2121, nim. 119, s.-ü. 147, l. 478. Tartu Töölise Esperanto- ja Kultuuriühingu tegevust on üsna põhjalikult valgustanud ajalookandidaat O. Kuuli oma raamatus «Ühise võitluslipu alla» (Tallinn, 1961), lk. 148—154.

⁴⁶ EKPA, f. 25, nim. 1, s.-ü. 25, l. 3.

⁴⁷ RAKA, f. 2121, nim. 119, s.-ü. 147, l. 440.

sega koostöö poliitikas ning jõudis iseseisva uurimistöö tulemusena revolutsioonilise marksismi seisukohtadele.⁴⁸ Omades Tartu noortega tihedaid sidemeid, avaldas A. Audova suurt mõju nende maailmavaate kujunemisele.

1932. aasta sügisel astusid Tööliste Esperanto- ja Kultuuriühingu liikmeks politsei poolt Tallinnast väljasaadetud O. Cher ning endine poliitvang A. Kriisemann, kes oli 1928. aastal olnud Ülemaalse Töölisnoorsoo Ühingu Tartu osakonna esimees.⁴⁹ Nende kaudu loodi vahetu side illegaalse Kommunistliku Parteiga ning hakati tegutsema tema juhtimisel.

Tööliste Esperanto- ja Kultuuriühingul on suuri teeneid, et Tartu noorsotsialistide pahempoolne osa läks kaasa kommunistliku liikumisega. Sageli käisid O. Cher jt. revolutsioonilised noored noorsotsialistide koosolekuil, kus püüdsid oma vaated selgitada ja sotside parteid paljastada.⁵⁰ EKP liikmete E. Vassili ja O. Cheri ülesandel astusid mitmed töölisnoored 1933. aasta algul Tartu noorsotsialistide ühingusse, et siin pahempoolset opositsiooni organiseerida.⁵¹ Üksikud noorsotsialistid võtsid ENL-i juhatuse keelust hoolimata osa Tööliste Esperanto- ja Kultuuriühingu üritustest.⁵² ENL-i Tartu ühingus tekkis uuesti pahempoolne rühm, kellest suur osa aga jälle välja heideti või ise ühingust välja astus.⁵³

Kui Tartu pahempoolsed töölisorganisatsioonid EKP juhtimisel 1933. aastal esitasid sotside ühingutele oma ühisrinde-ettepanekud, lükati need sotside partei poolt tagasi. Sellega seoses toimusid ägedad vaidlused ka Tartu noorsotsialistide ühingus, kuid ENL-i juhatuse keelul ühingul pahempoolsete töölisorganisatsioonidega ühisrindesse astuda.⁵⁴

Tallinnas võitles töölisnoorsoo ühisrinde eest energiliselt Eesti Töölisnoorte Ühingu häälekandja «Võitlusrinne» pühendas ühisrindele mitmeid kirjutisi. Eesti Töölisnoorte Ühingu kujunes ka ise tegelikult ühisrinde organisatsiooniks: tema ridadesse kuulusid kommunistlikud noored kõrvuti endiste noorsotsialistidega ja ta töötas kontaktis noorsotsialistide Tallinna ühingus tegutseva pahempoolse grupiga, kelle eesotsas olid I. Enok ja K. Raesar. 1932. aasta sügisel hakkasid pahempoolsed tegema ettevalmistusi noorsotsialistliku ühingu «Karl Marx» ülevõtmiseks ning tema liitmiseks Eesti Töölisnoorte Ühinguga. See oleks Töölisnoorte Ühingut kui ühisrinde-organisatsiooni veelgi tugevdanud. Ent nagu Tartus, heideti siingi mitmed pahempoolsed noorsotsialistid ENL-ist välja ning ühingu ülevõtmine nurjus. Osa väljaheidetuist astus Töölisnoorte Ühingusse. Ühingu «Karl Marx» aga likvideeriti varsti pärast seda.⁵⁵

Fašismi üldisest pealetungist ja kodanliku ajakirjanduse lakkamatutest rünnakutest ENL-i pidevalt tugevneva pahempoolse tiiva vastu sai kõigile selgeks, et Noorsotsialistlik Liit peagi suletakse. Mitmed Tallinna noorsotsialistide ühingu pahempoolsed liikmed hakkasid ettevalmistusi tegema ühingu põranda alla viimiseks.⁵⁶ Asjasse pühendati ka mõned ENL-i juhatuse liikmed. Need hakkasid kahtlema ning nõudsid, et kui ühingu peaks illegaalselt tegutsema hakkama, siis tuleb põranda alla viia viimne kui üks liige ning rakendada täielikku demokraatiat — valimised, aruanded jne.⁵⁷ Muidugi ei olnud rasketes illegaalses tingimustes võimalik neid nõudeid rakendada, mistõttu ühingu põranda alla viimisest sellisel kujul ei tulnud midagi välja.

Augustis 1933 suletigi mitmete töölisorganisatsioonide hulgas ka Eesti Noorsotsia-

⁴⁸ O. Kuuli, Ühise võitluslipu alla, lk. 148 ja 149; V. Kriinai, Eesrindlik teadlane ja töörahva huvide eest võitleja. «Eesti Kommunist» 1957, nr. 12, lk. 16–21; EKPA, f. 25, nim. 2, s.-ü. 1024, l. 1–24.

⁴⁹ RAKA, f. 2121, nim. 119, s.-ü. 147, l. 1143 ja 1144. 1933. aasta algul võeti O. Cher vastu EKP ridadesse.

⁵⁰ EKPA, f. 25, nim. 2, s.-ü. 1471, l. 1–5; f. 24, nim. 1, s.-ü. 722, l. 86a.

⁵¹ EKPA, f. 25, nim. 2, s.-ü. 844; s.-ü. 1024, l. 17; s.-ü. 1624.

⁵² EKPA, f. 6495, nim. 1, s.-ü. 271a, l. 18.

⁵³ EKPA, f. 25, nim. 2, s.-ü. 844; s.-ü. 1024, l. 17; s.-ü. 1624.

⁵⁴ EKPA, f. 6495, nim. 1, s.-ü. 271a, l. 17 ja 18.

⁵⁵ EKPA, f. 25, nim. 2, s.-ü. 342, l. 28 jj.

⁵⁶ Sealsamas; M. Scheeri mälestused, autori valduses.

⁵⁷ EKPA, f. 25, nim. 2, s.-ü. 342, l. 28 jj.

listlik Liit.⁵⁸ ENL-i juhatus teatas juhtunust Sotsialistliku Noorsoo-Internatsionaali Täitevkomiteele.⁵⁹ Kartes noorsotsialistide eraldumist sotside parteist, arvasid ENL-i liidrid, et sedasama kardab ka partei juhtkond.⁶⁰ ESTP Keskkomitee oli aga teistsugusel seisukohal. Liiga tugevaks oli muutunud Noorsotsialistlikus Liidus pahempoolne opositsioon, mida tsentristmgi ei olnud enam suuteline vaos hoidma. Juba 1931. aasta lõpul rõhutati ESTP VI kongressi aruandes, et Noorsotsialistlikus Liidus tulevat rohkem rõhku panna «poliitilisele distsipliinile, millest ei lubata kaugelgi nii palju kõrvalekaldumisi, kui seda partei on võimaldanud seniajani».⁶¹ Ent iseasi oli sotside partei liidrite subjektiivsed soovid, teine asi aga klassivõitluse objektiivne arenemine. Mingisugused otsused ei suutnud enam peatada pahempoolse voolu kasvu noorsotsialistlikus liikumises.

Sotside partei liidrid otsustasid nüüd head juhust kasutada, et noorsotsialistlikke organisatsioone pahempoolset opositsioonist puhastada ja nad täielikult parempoolsele reformismile allutada. Otsustati likvideerida ENL-i senine statuut, mis oli võimaldanud pahempoolse voolu tekkimist. Suletud ENL-i juhatase nimel saatis N. Andresen sel puhul ESTP Keskkomiteele 13. septembril 1933 protestikirja, nõudes ENL-i taastamist «ilma ühegi sisulise muutuseta».⁶² Tegelikult tähendas see «ilma ühegi sisulise muutuseta» ENL-i jätmist endiselt sotside partei ripatsiks. ENL-i juhtkond ei suutnud teistsugusele lahendusele veel mõeldagi, kartes liidu lahtikiskumist sotside parteist.

Pahempoolsete noorsotsialistide esindajad aga läksid ENL-i juhtivast suunast erinevat teed. Eesotsas Tallinna pahempoolsete noorsotsialistide I. Enoki ja K. Raesaarega astusid nad juba 1933. aasta novembris ühendusse EKP juhtivate tegelastega, paludes neilt näpunäiteid illegaalseks tegevuseks ja kommunistlikku kirjandust.⁶³ Kasutades ära 1933. aasta sügisel Tallinnas asutatud noorsotsialistlikke illegaalseid ringe, mis koondasid peamiselt koolinoori, hakkasid pahempoolsed nende hulgas revolutsioonilist selgitustööd tegema.⁶⁴

Ehkki ENL 1933. aasta oktoobris sai võimudelt uuesti tegutsemisloa, jäi sotside partei juhtkond endiselt oma seisukohtadele kindlaks likvideerida ta sellisel kujul.

Sotside partei liidrite reetlik tegevus tõukas aga nüüd sotside parteist üha enam eemale ka osa ENL-i juhtkonda, kes seni oli kaitsnud «kodurahu». Samal ajal kasvas opositsioon sotside partei parempoolse ladviku vastu üldse. See väljendus ilmekalt 1934. aasta veebruaris ESTP VIII kongressil puhkenud ägedas võitluses. Teravad vastuolud kongressil viisid asja nii kaugele, et parempoolse tiiva lüüasaamise kartusel lõpetas juhataja A. Rei kongressi enneaegu ja osa päevakorrast jäi läbi arutamata.⁶⁵ Kuid sellest kõigest hoolimata ei olnud ENL-i juhtkond ikka veel valmis sotside parteist, parempoolsest oportunistist, otsustavalt lahku lööma.⁶⁶ Ent lõpplahendus pidi tulema. Selleks tarvitses ENL-i juhtidel, kelle tsentristliku suunaga poliitika siiani oli Noorsotsialistlikku Liitu ühendanud sotside parteiga, noorte massides süvenenud pahempoolsete meeleolude survele teha vaid üksainus samm sõnadelt tegude ja võitluse suunas.

1934. aasta märtsis toimus Eestis fašistlik riigipööre. Keelati ära igasugused koosolekud, meeleavaldused, rahvakogunemised jne. See keeld kehtis ka sotside kohta. Ent

⁵⁸ ORRKA, f. 852, nim. 1, s.-ü. 2245, l. 60.

⁵⁹ EKPA, f. 137, nim. 1, s.-ü. 321, l. 3.

⁶⁰ Sealsamas.

⁶¹ Sealsamas, s.-ü. 223, l. 29.

⁶² Sealsamas, s.-ü. 321, l. 4. 22. sept. 1933 pöördus N. Andresen uuesti ESTP Keskkomitee poole, nõudes sammude astumist ENL-i taastamiseks. Oma kirja lõpetas ta sõnadega: «Ma ei suuda uskuda, et Parteil oleks soovitatav ühe liikumise mahamatmine, mille organiseerimiseks ometi on kulunud palju aega, energiat ja isegi raha.» (Sealsamas, s.-ü. 323, l. 22.)

⁶³ EKPA, f. 25, nim. 2, s.-ü. 342, l. 12 ja 13.

⁶⁴ ORRKA, f. 1108, nim. 3, s.-ü. 517, l. 255—258.

⁶⁵ Ülevaade Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost, II osa. (Aastad 1920—1940.) Toim. A. Panksejev, M. Pesti. Tallinn, 1963, lk. 249.

⁶⁶ ENL-i juhatase esimees N. Andresen ütles kongressil oma lõppsõnas: «Näha parteid nagu ta on ja teda siiski armastada, see on kangelas töö. Kellelgi ei tule mõttesse kõigutada partei aluseid.» (EKPA, f. 137, nim. 1, s.-ü. 346, l. 34. ESTP VIII kongressi protokoll.)

koos mõnede seni tsentralistlikku suunda pooldanutega otsustasid pahempoolsed noorsotsialistid siiski I. maid tähistada. See oli juba revolutsiooniline tegu. Ööl vastu I. maid kleepis grupp noorsotsialiste (I. Enok, H. Raesaar, A. Masing, J. Veebermann jt.) Tallinnas majaseinte plakadid, millele oli kirjutatud: «Maha sõjaseaduslik kord!», «Maha kodanluse diktatuur — võim töörahva kätte!», «Nõuame sõna-, koosolekute- ja mõttevabadust!» jne.⁶⁷ Järgmisel päeval, 1. mail, korraldasid noorsotsialistid Lükati metsas salajase maimiitingu. Sellest võttis osa kokku umbes 45 noort, nende hulgas ka ENL-i juhatuse liikmeid eesotsas N. Andreseniga.⁶⁸ Miitingul levitati ENL-i juhatuse I. mai üleskutset, millel oli juba üsna revolutsiooniline värving,⁶⁹ lauldi «Internatsionaali», kõnega esines N. Andresen.⁷⁰

Mõni päev hiljem oli politseil noorsotsialistide salajase miitingu üksikasjad teada. Miitingust osavõtnuid kuulati kaitsepolitseis üle, korraldati läbiotsimisi, N. Andresenit, A. Jaanust jt. aktiivsemaid osavõtjaid karistati kaitsevägeude ülemjuhataja otsuse alusel suure rahatravivaga või selle mittemaksmisel kuni 3-kuulise vangistusega.⁷¹

Nüüd, mil Eesti Noorsotsialistlik Liit oli üle astunud temale sotside partei poolt ettenähtud funktsioonidest ja asunud sõnade juurest tegude juurde, ei olud sotside parteil sellist sektsiooni enam vaja; ta ei vastanud enam «sotsiaalsele tellimusele». 17. mail 1934 otsustas ESTP Keskkomitee «likvideerida parteis pahempoolseid seisukohti kandvad ühingud», nende hulgas ka Eesti Noorsotsialistliku Liidu.⁷² Samal päeval heitis sotside partei «kõrgem kohus» ENL-i juhatuse esimehe N. Andreseni ESTP-st «jäädavalt» välja.⁷³

Nii lõpetas Eesti Noorsotsialistlik Liit oma olemasolu senise patrooni — sotside partei — käe läbi. See akt väljendas aga ka sotside partei enda pankrotti: ta kaotas oma kasvubaasi.

Eesti Noorsotsialistliku Liidu kogu ajalugu näitas selgesti, et tsentristlikul poliitikal ei saanud olla kindlat ja püsivat pinda noorsoo hulgas, kes tahtis võidelda rahva parema tuleviku eest. Juba ENL-i esimene sulgemine 1933. aastal andis tsentristlikule poliitikale surmava hoobi, ta kaotas peamise osa oma baasist — ebakindlad elemendid Noorsotsialistlikus Liidus —, kellele ta tugines. Need pöörasid kogu liikumisele kiiruga selja ja neid ei suudetud ka pärast tegutsemisloa saamist enam koguda.⁷⁴ Võitlusele jäid truuks üksnes pahempoolsed noorsotsialistid, kes ainukestena Noorsotsialistlikus Liidus otsisid ja leidsid õige tee, mis viis töölisnoorsoo ühisele revolutsioonilisele klassivõitlusele. Selle suunaga liitusid lõpuks ka mõned liidus juhtivat osa etendanud tsentristliku voolu esindajad, kelle senist võitlust ühtsuse eest sotsiaalreeturitega pidi tabama ja tabaski lüüasaamine. Otsustav lõhenemine tähistas tegelikult pahempoolse suuna võitu Eesti noorsotsialistlikus liikumises. See oli samuti tähtsaks eelduseks proletarise noorsoo ühisrindede väljakujunemisel, sest «ainult lahkulöömisega nendest ja nende taolistest inimestest (s. o. parempoolsetest oportunistidest — M. K.) saab teoks revolutsioonilise proletariaadi *internatsionaalne ühtsus* kodanluse vastu, tema kukutamiseks».⁷⁵

*

Eeltoodust selgub, et noorsotsialistlikku liikumist Eestis ei saa käsitletaval perioodil vaadata kui ühtset parempoolset või ühtset pahempoolset voolu eesti sotsiaaldemokraa-

⁶⁷ ORRKA, f. 949, nim. 1, s.-ü. 109, l. 303.

⁶⁸ ORRKA, f. 852, nim. 1, s.-ü. 2133, l. 1 jj.

⁶⁹ Sealsamas. Ka 24. veebruaril 1934 avaldatud ENL-i juhatuse üleskutses «Austria revolutsiooni puhul» öeldakse, et «kapalistliku kriisi reformistliku poliitika võimaluste lõppedes jääb üle ainult revolutsiooniline võitlus». (EKPA, f. 137, nim. 1, s.-ü. 388, l. 2.)

⁷⁰ ORRKA, f. 852, nim. 1, s.-ü. 2133, l. 8.

⁷¹ Sealsamas, l. 1.

⁷² Sealsamas, s.-ü. 2134, l. 4.

⁷³ Sealsamas, l. 3.

⁷⁴ EKPA, f. 25, nim. 2, s.-ü. 342, l. 17; f. 137, nim. 1, s.-ü. 386, l. 13.

⁷⁵ V. I. Lenin, Kiri Saksa ja Prantsuse töölistele. Seoses vaidlustega Kommunistliku Internatsionaali teise kongressi üle. Teosed, 31. kd., lk. 250 ja 251.

tias. Noorsotsialistlikus liikumises esines Eesti Noorsotsialistliku Liidu eksisteerimise kestel (1926—1934) kolm põhilist voolu: parempoolne, pahempoolne ja tsentrism; viimane neist oli Eesti Noorsotsialistliku Liidu juhtivaks, tema palet määravaks ja valitsevaks suunaks.

Parempoolne, oportunistlik vool — töölisliikumises tegutsevad kodanluse agendid —, mis oli juhtivaks ja valitsevaks sotside parteis, püüdis oma esindajate ja poolehoidjate kaudu Noorsotsialistlikus Liidus hoolega hoida seda organisatsiooni sattumust pahempoolsete mõju alla, puhastada ta pahempoolsetest elementidest ning juhtida kogu noorsotsialistlik liikumine kodanlusega koostöö teele.

Nende vastu tegutses pahempoolne vool noorsotsialistlikus liikumises, mida ENL-i liidrid nimetasid kord «bolševistlikuks löögirühmaks», kord «provokatsioonilisteks rakukesteks», kord «kommunistlikeks gruppideks»⁷⁶ jne. Selle voolu kandjateks olid noored, kes tahtsid siiralt võidelda kapitalistliku korra vastu, sotsialistlike ideaalide eest. Need noored ei jäänud peatuma austromarksistide õpetusel, vaid läksid siit revolutsioonilise marksismi teooria omandamisel iseseisvalt edasi ja jõudsid võitluse käigus revolutsioonilise klassivõitluse positsioonidele. Selle voolu iseloomustavaks jooneks oli otsene võitlus parempoolsete sotsiaalreeturite reformistliku poliitika vastu ja nendest otsustava, avaliku lahkulöömise eest, et suunata ENL revolutsioonilise klassivõitluse avarale teele. Pahempoolsed noorsotsialistid ei tunnistanud tegevusühtsuse loomise vajadust kommunistliku liikumisega mitte sõnades, vaid tegudes. Selle eest heideti neid hulgaliselt Noorsotsialistlikust Liidust välja. Enamik pahempoolseist noorsotsialistidest astus juba 20-ndate aastate teisel ja 30-ndate aastate esimesel poolel raskesse revolutsioonilisse võitluse ühises rindes kommunistliku noorsooliikumisega. Nad liitusid sellega julgelt juba reaktsiooni kõige julmematel aastatel, hoolimata sellest, et neil tuli selle eest kannatada vanglapiinu, jälitamist ja tagakiusamist, nagu see sai osaks kommunistidele ja kommunistlikele noortele.

Kuigi EKP ja EKNÜ oma otsustes ja väljaannetes kõnesolevail aastail pahempoolset voolu noorsotsialistlikus liikumises otseselt ei eristanud, võisime eespool näha, kuidas nad praktilise võitluse käigus löid selle voolu esindajatega sidemeid, õpetasid neid ning suunasid kõige tähtsamale, otsustavale lahkulöömisele oportunistmist, reformismist.

Nende kahe voolu vahepeal seisis Eesti Noorsotsialistliku Liidu liidrite ja juhtiva aktiivi enamik, samuti osa liikmeskonnast, kes valitses tegelikult Noorsotsialistliku Liidu juhatust ja tema häälekandjaid, kes andis kogu organisatsioonile oma näo ja tooni. See juhtiv vool moodustas omamoodi puhvri sotside parteis valitseva parempoolse oportunisti ja ENL-i selle osa lihtliikmete ja aktiivi vahel, kes soovisid võidelda sotsialistlike ideaalide eest. Noorsotsialistlikus liikumises esitas ta ilmselt tsentrismi, s. o. sõnades kõneldi küll revolutsioonist ja sotsialismist, tegudega aga takistati nende eesmärkide saavutamist; sõnades heideti sotside partei liidritele küll ette koostööd kodanlusega, tegudes aga võideldi ühtsuse eest nendega. Ühtsus kodanluse agentidega töölisliikumises oli nii tööliklassile kui ka töölisnoorsooliikumisele kahjulik. Ükskõik kui «headest kavatsustest» see võitlus ühtsuse eest parempoolse oportunistiga ka tingitud oli, tähendas see ikkagi tööliklassi allutamist sotsiaalreeturitele ning selle kaudu kodanlusele. Kaitstes ühtsust sotsiaalreeturitega ning võideldes nende vastu, kes pooldasid lahkulöömist oportunistmist, takistas tsentristlik vool omalt poolt töölisnoorsooliikumisele paratamatult vajalikku tegevusühtsust.

Iseloomustades tsentrismi, kirjutas V. I. Lenin — ja see on ilmselt maksev ka ENL-i juhtiva suuna kohta —, et tsentristid on «kõhklevad inimesed, kes... sõrgivad oportunistide sabas ja tekitavad proletariaadile kõige rohkem kahju silmakirjalike katsetega peaaegu teaduslikult ja marksistlikult (ärge tehke nalja!) õigustada oportunisti. Osa neist, kes on hukkumas selles kolmandas voolus, võib päästa ja tagasi tuua sotsialismi juurde, aga mitte teisiti kui poliitika abil, mis on suunatud kõige otsusta-

⁷⁶ Vt. EKPA, f. 25, nim. 1, s.-ü. 25, l. 1; «Igapäeva Rännak» 1931, nr. 3, lk. 6; 1933, nr. 1, lk. 11.

vamale lõhenemisele ja lahkulöömisele esimesest voolust,»⁷⁷ s. o. parempoolsest oportunist, reformismist.

Ent just lahkulöömine oli see, mida tsentrism vool Eesti noorsotsialistlikus liikumises kõige enam kartis. Tsentrismi ohtlikkus aga selles seisnebki, rõhutas V. I. Lenin, et ta «püüab agaralt lepitada proletariaati «kodanliku töölisparteiga», kaitsta proletariaadi ja selle partei ühtsust ning tõsta niiviisi selle partei autoriteeti».⁷⁸

Tsentrismi osast Noorsotsialistlikus Liidus (seda muidugi otseselt tsentristlikuks nimetamata) kirjutas üsna avameelselt «Sotsialistlik Võitlus» 1932. aastal, nimetades liidus valitsevat juhtivat suunda «vasemsotsialistlikuks»: «Just vasemsotsialistid on olnud need, kes osa töölisklassi, samuti kui noorpõlve suure osa on hoidnud (sotside — K. M.) parteis, kes selle (s. o. sotside partei — K. M.) taktika tõttu kergesti võinuks kalduda mujale.»⁷⁹ Ja see ongi tüüpiline tsentristlik poliitika. Meelitada noori «revolutsiooniliste» fraasidega oma organisatsiooni ning hoida neid sotside partei küljes, «rahustada» tõrjumat pahempoolset revolutsioonilist meeleolu Noorsotsialistlikus Liidus ja hoida organisatsiooni maksu mis maksab ühtsena (tegelikult reformismi huvides) — selline oli valitseva tsentristliku voolu «sotsiaalne tellimus» Eesti Noorsotsialistlikus Liidus.

Siinkohal olgu aga tähendatud, et suur osa selle voolu kandjaist Eesti Noorsotsialistliku Liidu juhtivas aktiivis osutusid arenemisvõimelisteks. Seoses fašismi võimutsemisega ja sotsiaaldemokraatia lüüasaamisega 30-ndate aastate keskel ja teisel poolel hakkas osa ENL-i liidritest lähenema pahempoolsele revolutsioonilisele voolule ning astus koos temaga võitlusse töölisklassi ühisrindede eest. Osa neist liitus lõpuks Kommunistliku Parteiaga. Kõige selle eelduseks oli aga lahkulöömine parempoolsest oportunistist.

Kuna tsentristlik oli ENL-i praktilises poliitikas valitsev ja juhtiv suund ning liidu väljaannetes esinesid peamiselt tema seisukohad, oli EKP ja EKNÜ ideoloogiline võitlus Noorsotsialistliku Liidu vastu ning tema adressil tehtud kriitika sisuliselt suunatud just tsentristliku voolu vastu, keda nimetati «pahempoolseteks sotsideks» jutumärkides. EKP ja EKNÜ viga seisnes selles, et nad oma otsustes ja väljaannetes omistasid Noorsotsialistlikus Liidus juhtivat osa etendanud suuna vaated kogu organisatsiooni liikmeskonnale, et seda suunda loeti fašismivastase võitluse otsustaval perioodil ekslikult pealöögi objektiks ning et ka noorsotsialiste nimetati põhjendamatult sotsiaal-fašistideks.

Kommunistliku noorsooliikumise ajaloo seisukohalt on kõige tähtsam noorsotsialistliku liikumise pahempoolne vool. See kujutas endast tegelikult Eesti proletarise noorsoo revolutsioonilise liikumise üht osa, kuigi ta ei esinenud kaugeltki mitte alati ühesuguse tugevusega ja mõnel pahempoolsel esines veel mõnda aega reformistliku ideoloogia sadestusi. Pahempoolsetest noorsotsialistidest said Kommunistliku Partei abilised töörahva noorsoo revolutsioonilisteks klassilahinguteks ettevalmistamisel ja organiseerimisel. Pahempoolse suuna olemasolu Noorsotsialistlikus Liidus lõi kõige kindlamad eeldused töölisnoorsoo ühisrindeks võitluses kodanliku korra ning fašismi vastu 30-ndate aastate teisel poolel ja oli üheks tugipunktiks, millele rajanes EKP ja EKNÜ ühisrindede taktika.

Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Ajaloos Instituut

Saabus toimetusse
2. VI 1965

⁷⁷ V. I. Lenin, Elutu šovinism ja elav sotsialism (kuidas taastada internatsionaali?). Teosed, 21. kd., lk. 80.

⁷⁸ V. I. Lenin, Imperialism ja sotsialismi lõhenemine. Teosed, 23. kd., lk. 106.

⁷⁹ I. Rebane, Sotsialistliku liikumise suund. «Sotsialistlik Võitlus» 1932, nr. 3, lk. 65.

K. MARTINSON

О ХАРАКТЕРЕ И ТЕЧЕНИЯХ ДВИЖЕНИЯ МОЛОДЫХ СОЦИАЛИСТОВ В ЭСТОНИИ В 1926—1934 ГОДАХ

Резюме

В период буржуазной диктатуры, особенно во второй половине 20-х и первой половине 30-х годов, в борьбе за создание единого фронта рабочего класса весьма большое значение имело и достижение единства действий между коммунистическим и социал-демократическим движениями молодежи. Особенно острый характер приняла эта проблема в 1926 г. после создания Союза молодых социалистов Эстонии (СМСЭ), представляющего собой секцию меньшевистской Эстонской социалистической рабочей партии (ЭСРП).

Хотя КПЭ и КСМЭ в ходе практической борьбы установили связи с частью молодых социалистов и привлекли их к совместной борьбе, они в своих решениях и изданиях рассматривали движение социал-демократической молодежи не дифференцированно, не делая различия между правыми социал-демократами, лидерами СМСЭ и рядовыми членами этой организации.

Если лидеры СМСЭ рассматривали свою организацию как единое левое течение в эстонской социал-демократии, то КПЭ и КСМЭ ставили эту левизну в кавычки и поэтому считали молодых социалистов особенно опасными врагами. Такая трактовка, безусловно, задерживала создание единого фронта рабочей молодежи.

В связи со сказанным, уместно поставить вопрос, были ли в самом движении социал-демократической молодежи предпосылки для достижения единства действий, имелись ли здесь силы, которые КПЭ и КСМЭ могли привлечь к борьбе за создание единого фронта.

При анализе этой проблемы необходимо учесть существование различных течений в движении социал-демократической молодежи.

Правые социал-демократы, занимавшие руководящие позиции в ЭСРП, старались направить движение молодых социалистов на сотрудничество с буржуазией. Лидеры СМСЭ же пытались показать, будто их организация находится в оппозиции к правым социал-демократам. В действительности наиболее характерной чертой руководящего направления СМСЭ была революционная фразеология, в то время как на деле большинство его лидеров и активистов боролось за единство с партией социал-демократов и запрещало своим членам решительно выступать против нее. Молодых социалистов, которые тем не менее вступали в борьбу за отделение от партии социал-демократов, руководители СМСЭ исключали из организации. Выступая на словах за необходимость единства в рабочем движении, руководящее направление Союза молодых социалистов Эстонии в то же время отрицало возможность достижения единства действий с коммунистической молодежью.

В теоретических и тактических вопросах руководящее направление СМСЭ руководствовалось так наз. австромарксистскими воззрениями. В то же время его издания принимали участие в развернутой партией социалистов клеветнической кампании против КПЭ, КСМЭ и Советского Союза. По существу оно играло роль буфера между правой верхушкой партии социал-демократов и молодежью, которая, присоединяясь к социал-демократическому движению, стремилась честно бороться против буржуазной диктатуры.

Вместе с тем в первые же годы деятельности СМСЭ (1927—1928) сформировалось его левое революционное течение. Характерной чертой этого течения была упорная борьба за разрыв с правыми социал-предателями, за направление движения социал-демократической молодежи на путь революционной классовой борьбы, за поддержание единства действий с движением коммунистической молодежи в конкретных делах.

Так, активисты молодежной секции Эстонской рабочей партии (начиная с 1926 г.), руководимые комсомольцами, проделали большую работу по привлечению левых молодых социалистов. В результате этого в Таллине и Тарту возникли энергичные группы левых. Активисты последних успешно использовали, особенно в 1929—1930 гг. рабочее спортивное движение для привлечения молодежи к борьбе. Большое значение имели, в частности, поездки рабочих спортсменов на соревнования в Советский Союз, организованные левыми молодыми социалистами.

Особенно усилилось левое течение в молодежном социал-демократическом движении в начале 30-х годов. В сентябре 1931 г. группа левых молодых социалистов (О. Шер, И. Энок, Г. Лийвакант, Р. Адамсон и др.) основали в рабочем районе Ласнамяэ (Таллин) Объединение молодых социалистов имени Карла Маркса. Таллинский комитет КСМЭ установил связи с руководителями этого объединения и направлял их деятельность. В 1931—1932 гг. в Раквереской организации молодых социалистов также возникла группа левых во главе с В. Соо, установившая связи с местными коммунистами. Энергичная деятельность левого течения развивалась в начале 30-х

годов в Тарту. И здесь подпольная организация КПЭ установила связи с левыми молодыми социалистами.

Летом 1931 г. группа левых молодых социалистов Таллина и Тарту (О. Шер, Е. Леппик, А. Хинт, А. Пийр) организовала совещание, на котором обсуждался вопрос усиления борьбы левой оппозиции в рядах СМСЭ, а также передачи последнего под руководством левого направления. Прежде всего была предпринята попытка завоевать Тартускую организацию. Однако руководству СМСЭ удалось провалить это мероприятие и исключить левых из Союза. Тогда последние основали в Тарту Рабочее общество эсперанто и культуры, которое вскоре превратилось в сильную организацию единого фронта, руководимую с осени 1932 г. коммунистами.

В Таллине левые делали попытки присоединить Объединение им. Карла Маркса к легальному Союзу рабочей молодежи Эстонии. Однако руководство СМСЭ и здесь исключило сторонников левого направления, в результате чего намеченные мероприятия не удалась.

В связи с постоянным ростом левых настроений в СМСЭ, буржуазные власти в августе 1933 г. закрыли Союз. Осенью его деятельность снова была разрешена, однако в связи с общим ростом левой оппозиции, особенно после фашистского переворота, руководство социал-демократической партии в мае 1934 г. приняло решение об окончательном закрытии СМСЭ. Одной из причин этого было то обстоятельство, что некоторые руководящие активисты СМСЭ, до тех пор боровшиеся за единство с правыми социал-предателями, стали теперь, под влиянием левого направления, постепенно сближаться со сторонниками настоящей классовой борьбы. На деле это означало поражение центристского направления и победу левых и привело к решительному расколу с правым оппортунизмом. Это же послужило важной предпосылкой для последующего образования единого фронта пролетарской молодежи.

Из вышеизложенного следует, что социал-демократическое молодежное движение в Эстонии описываемого периода нельзя рассматривать как единое правое или единое левое течение в эстонской социал-демократии.

В социал-демократическом движении молодежи весьма четко различаются три основных течения: правое, левое и центристское, последнее из которых было в СМСЭ руководящим, определяя его облик. Поэтому идеологическая борьба КПЭ и КСМЭ против СМСЭ, а также их критика в адрес последнего по существу была направлена именно против центристского течения. Ошибка КПЭ и КСМЭ состояла в том, что они в своих решениях и изданиях приписывали взгляды руководящего течения всем членам организации и в том, что в решающий период борьбы против фашизма считали это течение объектом главного удара.

С позиций коммунистического движения молодежи наибольшее значение имело левое течение молодых социалистов, которое по существу представляло собой часть революционного движения пролетарской молодежи Эстонии. Из левых молодых социал-демократов вышел целый ряд активных помощников Коммунистической партии в подготовке и организации революционной классовой борьбы.

Существование левого течения в СМСЭ в 30-е годы создало благоприятные предпосылки для сплочения всей рабочей молодежи и послужило одной из точек опоры, на которой основывалась осуществленная КПЭ и КСМЭ в последующие годы тактика единого фронта.

*Институт истории
Академии наук Эстонской ССР*

Поступила в редакцию
8/VI 1965

K. MARTINSON

DER CHARAKTER UND DIE STRÖMUNGEN DER JUNGSOZIALISTISCHEN BEWEGUNG IN ESTLAND IN 1926—1934

Zusammenfassung

In der Periode der Bourgeoisdiktatur, besonders in der zweiten Hälfte der zwanziger und der ersten Hälfte der dreissiger Jahre war es für den Kampf um die Einheitsfront der Arbeiterklasse sehr wichtig, die Aktionseinheit zwischen der kommunistischen und der sozialdemokratischen Jugendbewegung zu schaffen. Besonders scharf wurde das Problem nach 1926 gestellt, als der Verband der Jungsozialisten Estlands (VJSE), eine Sektion der menschwistischen Estnischen Sozialistischen Arbeiterpartei (ESAP) gegründet wurde.

Obgleich die KPE und der KJVE im wirklichen Verlauf des Kampfes einen Teil der Jungsozialisten zur gemeinsamen Tätigkeit geworben hatte, wurde die jungsozia-

listische Bewegung in den Resolutionen und Veröffentlichungen der kommunistischen Organisationen undifferenziert behandelt: man machte keinen Unterschied zwischen den rechten Sozialdemokraten, den Leitern des VJSE und seinen gewöhnlichen Mitgliedern.

Betrachteten die Leiter der VJSE ihre Organisation als eine einheitliche linke Strömung der estnischen Sozialdemokratie, so setzten die KPE und der KJVE diese Linkheit in Anführungszeichen, sie hielten die Jungsozialisten für besonders gefährliche Feinde. Eine derartige Einstellung hemmte zweifelsohne die Bildung einer Einheitsfront der Arbeiterjugend.

In Verbindung mit dem Obengesagten entsteht die Frage, ob es in der Bewegung der sozialdemokratischen Jugend selbst Voraussetzungen einer einheitlichen Handlungsweise gab, d. h. ob hier Kräfte vorhanden waren, welche die KPE und der KJVE fürs Zustandekommen einer Einheitsfront hätte verwerten können?

Die Analyse dieses Problems erfordert die Berücksichtigung verschiedener Strömungen in der Bewegung der sozialdemokratischen Jugend.

Sozialdemokraten der Rechte, die in der ESAP die leitenden Positionen innehatten, suchten eine Zusammenarbeit der Jungsozialisten mit der Bourgeoisie zu bewirken. Die Leiter des VJSE hingegen taten, als wäre ihre Organisation den Sozialdemokraten der Rechte gegenüber oppositionell gestimmt. Die revolutionäre Phraseologie war für die offiziell massgebende Richtung des VJSE charakteristisch, während die Mehrheit ihrer Leiter und Aktivisten tatsächlich die Einheit mit der sozialdemokratischen Partei anstrebte und es den schlichten Mitgliedern verbot, gegen dieselbe energisch aufzutreten. Jungsozialisten, die trotzdem die Trennung von den Sozialdemokraten forderten, wurden aus dem VJSE ausgeschlossen. Die Leiter des VJSE redeten zwar über die Nötwendigkeit, die Einheit der Arbeiterbewegung zu erlangen, lehnten aber tatsächlich eine Verständigung mit den Jungkommunisten ab.

In theoretischen und taktischen Fragen vertrat die leitende Richtung des VJSE die sog. austromarxistischen Standpunkte. Gleichzeitig beteiligte sie sich durch ihre Veröffentlichungen an der von den Sozialisten entfachten verleumderischen Kampagne gegen die KPE, den KJVE und die Sowjetunion. Tatsächlich spielte sie die Rolle eines Zwischengliedes zwischen der rechten Spitze der sozialdemokratischen Partei einerseits und der Jugend andererseits, die sich der sozialdemokratischen Bewegung anschloss und die Bourgeoisdiktatur ehrlich bekämpfen wollte.

In den ersten Jahren der Tätigkeit des VJSE (1927—1928) bildete sich aber auch seine linke, revolutionäre Strömung, deren charakteristische Eigentümlichkeit der hartnäckige Kampf um die Loslösung vom verräterischen rechten Sozialistenflügel war. Diese Strömung wollte die sozialdemokratische Jugend auf den revolutionären Klassenkampf orientieren, auf eine Aktionseinheit mit der kommunistischen Jugend in konkreten Angelegenheiten.

So haben die Aktivisten der Jugendsektion der Estnischen Arbeiterpartei, von Jungkommunisten geleitet, seit 1926 sehr viel getan, um linke Jungsozialisten für die gemeinsame Sache zu gewinnen. Infolge dieser Tätigkeit entstanden in Tallinn und Tartu energische linke Gruppierungen, deren Aktivisten besonders in 1929—1930 die sportliche Betätigung der Arbeiter für die Heranziehung der Jugend zum politischen Kampf ausnutzten. Wichtig waren hier unter anderem die von den linken Jungsozialisten organisierten Fahrten der Arbeitersportler zu Wettkämpfen in die Sowjetunion.

Besonders stark wurde die linke Richtung der sozialdemokratischen Jugendbewegung am Anfang der dreissiger Jahre. Im September 1931 gründete eine Gruppe linker Jungsozialisten (O. Scher, J. Enok, G. Liivakant, R. Adamson u. a.) in der Arbeitersiedlung Lasnamäe (in Tallinn) die Karl Marx-Jungsozialistenvereinigung. Das Tallinner Komitee des KJVE nahm mit deren Leitern Fühlung und lenkte ihre Tätigkeit. 1931—1932 entstand in der Rakvereschen Jungsozialistenorganisation gleichfalls eine linke Gruppierung, von V. Soo geleitet, die mit den örtlichen Kommunisten Fühlung nahm. Auch in Tartu entwickelte sich die linke Richtung am Anfang der dreissiger Jahre überaus energisch. Auch hier trat die illegale Organisation der KPE mit den linken Jungsozialisten in Verbindung.

Im Sommer 1931 hielten einige Jungsozialisten aus Tallinn und Tartu (O. Scher, E. Leppik, A. Hint, A. Piir) eine Beratung; sie untersuchten die Möglichkeiten einer Verschärfung der linken Opposition in den Reihen des VJSE sowie der Übergabe dieser Organisation unter die Leitung der Linken. Vor allem unternahm man den Versuch, die Tartuer Organisation zu übernehmen. Den Leitern der VJSE gelang es aber, dieses Vorhaben zu vereiteln und die Linken aus dem Verband auszuschliessen. Darauf gründeten die letzteren in Tartu die Arbeitergesellschaft für Esperanto und Kultur, die sich rasch zu einer soliden Organisation entwickelte und im Herbst 1932 unter die kommunistische Leitung gelangte.

In Tallinn unternahm die Linken Versuche, die Karl Marx-Vereinigung mit dem legalen Verband der estnischen Arbeiterjugend zu verschmelzen. Doch schloss die Leitung des VJSE auch hier die Anhänger der linken Richtung aus, weswegen die genannten Versuche missglückten.

In Anbetracht der immer stärker werdenden linken Stimmungen im VJSE entschloss sich die Bourgeoisregierung im August 1933, den Verband zu schliessen. Im Herbst wurde seine Tätigkeit zwar wieder erlaubt, doch fassten die Leiter der sozialdemokratischen Partei im Mai 1934 den Beschluss, den VJSE endgültig zu liquidieren. Dieser Schritt war einerseits die Folge eines allgemeinen Anwachsens der linken Opposition, besonders nach dem faschistischen Staatsstreich, andererseits aber war er bedingt durch den Umstand, dass einige regeren Aktivisten des VJSE, die früher die Einheit mit den verräterischen Sozialisten der rechten Richtung anstrebten, sich nunmehr unter dem Einfluss der Linken den Anhängern des wirklichen Klassenkampfes zu nähern begannen. Das bedeutete in der Tat eine Niederlage der zentristischen Richtung und einen Sieg der Linke, der einen vollständigen Bruch mit dem rechten Opportunismus zur Folge hatte und eine wichtige Voraussetzung der Entstehung einer Einheitsfront der proletarischen Jugend bildete.

Aus der obigen Betrachtung geht hervor, dass die sozialdemokratische Jugendbewegung in Estland in der genannten Periode weder eine einheitlich rechte noch eine einheitlich linke Strömung der estnischen Sozialdemokraten darstellte.

In der estnischen sozialdemokratischen Jugendbewegung lassen sich drei Hauptrichtungen sehr deutlich unterscheiden: die rechte, die linke und die zentristische. Die zentristische Richtung bestimmte den allgemeinen Charakter des VJSE. Die Kritik und der ideologische Kampf der KPE und des KJVE gegen den VJSE war also dem Wesen nach gerade gegen die zentristische Strömung gerichtet. Der Fehlschritt der KPE und des KJVE bestand darin, dass sie in ihren Resolutionen und Veröffentlichungen die Ansichten der leitenden Richtung allen Mitgliedern der Organisation zuschrieben und die leitende Richtung in der Periode des entscheidenden Kampfes gegen den Faschismus für ein Objekt intensiver Bekämpfung hielten.

Vom Standpunkt der kommunistischen Jugendbewegung war die linke Strömung der Jungsozialisten am wichtigsten; ihrem Wesen nach war diese Strömung ein Bestandteil der revolutionär-proletarischen Bewegung der estnischen Jugend. Die linken Jungsozialisten gaben der Kommunistischen Partei für die Vorbereitung und Organisation des revolutionären Klassenkampfes eine ganze Reihe aktiver Helfer.

Das Bestehen einer linken Strömung des VJSE in den dreissiger Jahren schuf günstige Vorbedingungen für die Vereinigung der gesamten Arbeiterjugend; es war einer der Punkte, worauf sich die in den darauffolgenden Jahren von der KPE und dem KJVE verwirklichte Taktik der Einheitsfront stützte.

*Institut für Geschichtsforschung
der Akademie der Wissenschaften der Estnischen SSR*

Eingegangen
am 8. Juni 1965

E. TONISSON

LIIVI KÄÄBASKALMISTUD KRIMULDAS

Peale Põhja-Kuramaa elapid liivlased käesoleva aastatuhande algul ka Riia lahe idarannikul, maa-alal, mis kujutas enesest ligikaudu 80—100 km laiust vööndit Daugava alamjooksult kuni eestlaste aladeni põhjas. Liivimaa liivlastest kõnelevad rohked teated varastes kirjalikes ajalooallikates, esijoones Läti Henriku kroonikas, ja arvukalt säilinud arheoloogilised mälestusmärgid, peamiselt linnused ja kalmistud.

Viimastel aastatel on Eesti NSV TA Ajaloo Instituut koostöös Läti NSV TA Ajaloo Instituudiga korraldanud mitmeid ekspeditsioone kunagisele liivi alale Riia rajooni põhjaosas ja Valmiera rajoonis. Nende tulemusena on saadud uusi andmeid liivlaste XI—XIII sajandi kääbaskalmistute kohta ning täpsustatud nende levikuala. Nagu nähtub kaardilt (joon. 1), asetseb enamik teada olevaid liivi kääbastikke Gauja alamjooksu ja tema põhjapoolse lisajõe Brasla piirkonnas. Kõige põhjapoolsemad kääbastikud paiknevad Limbažist 10—15 km kagu pool endises Umurga ja Vainiži vallas. Üks liivi kääbastik asetseb teistest kääbaskalmistutest kaugemal, endises Lenči vallas, Cēsisest umbes 10 km kirde pool. Lõunapoolsemad kääbaskalmistud paiknevad endises Allaži vallas, Siguldast ligikaudu 10—12 km lõunas. Väljaspool põhilist levikuala on vähemalt kaks kääbastikku teada ka Daugava äärest endisest Lielvärde ja Ikšķile vallast,¹ piirkonnast, kust peamiselt tuntakse maa-aluseid kalmistuid.

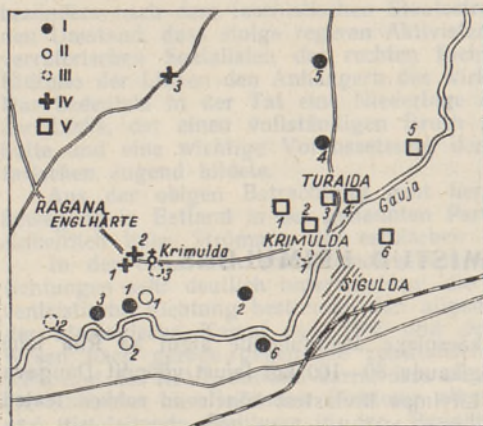
Kõige arvukamalt leidub kääbastikke Sigulda, Turaida ja Krimulda ümbruses.

Joon. 1. Liivi kääbaskalmistute levik XI—XIII sajandil. 1 — Umurga, Eikeni; 2 — Vainiži, Zviedrukalns; 3 — Mazstraupe, Zvejnieki; 4 — Lielstraupe, Pūrica; 5 — Lenči, Bundes; 6 — Biriņi, Stēderi; 7 — Biriņi, Ciekuri; 8 — Turaida, Puteļi; 9 — Turaida, Karatavakalns; 10 — Krimulda, Priedes; 11 — Krimulda, Tāleni; 12 — Krimulda, Liepenes; 13 — Sigulda; 14 — Allaži, Saknites; 15 — Allaži, Kapurgas; 16 — Ikšķile, Kābeles; 17 — Lielvärde, Mazpeči.

¹ Vt. C. Grewing, Über eine heidnische Begräbnisstätte beim Mase-Petsch Gesinde. Sitzungsbericht der Gelehrten Estnischen Gesellschaft (edaspidi: SbGEG) 1874. Dorpat, 1875, lk. 112 jj.; R. Hausmann, Übersicht über die archäologische Forschung in den Ostseeprovinzen im letzten Jahrzehnt. Arbeiten des Ersten Baltischen Historikertages zu Riga 1908. Riga, 1909, lk. 26 jj.

Läti Henriku kroonikast nähtub, et 750 aasta eest moodustas just see piirkond muistse liivi maakonna Toreida südamikü. Siinsamas, Gauja parempoolsel kaldal olid ka Kaupo valdused. Kaupo kodukohana märgib kroonik Cubbeselet, kuhu juba 1205. aastal rajati esimene ristiusu kirik.²

Joon. 2. Muistised Krimulda, Turajda ja Sigulda ümbruses. I — XI—XII sajandi kääbaskalmistud: 1—3 — Krimuldal; 4—5 — Turajdas; 6 — Siguldas; II — oletatavad varasemad kääpad: 1 — Krimulda Täleni kalmistu juures; 2 — Sigulda, Viesulēni; III — ebamäärased iseloomuga kääpataolised kuhelikud: 1 — Krimulda sanatooriumi pargis; 2 — Krimulda, Briduļi; 3 — Krimulda kiriku juures; IV — oletatavad kalmistud Krimuldal: 1 — Veģi; 2 — Rodes; 3 — Stenderi; V — linnamäed: 1 — Krimulda, Suvo-rova kalns, üks arvatav Kaupo linnustest; 2 — Krimulda linnamägi lossivaremetega; 3 — Turajda, Karļa kalns; 4 — Turajda linnamägi lossivaremetega; 5 — Turajda, Viešu kalns; 6 — Sigulda, Libu kalns, muistne Sattesele.

Samal ajal kaevati kahes kalmistus läbi 13 kääbast.⁴ Lisaks uutele andmetele on läbi vaadatud kõik varasemad teated Krimuldal kääbastikest, samuti leiutamaterjal ja need võimalust mööda seostatud konkreetsete kalmistute ning kääbastega. Kõige selle tule-

Sigulda, Turajda ja Krimulda ümbrusest kui tihedast asustuskeskusest annavad tunnistust ka arvukad linnused. Väliste tunnuste, esijoones kaitseehituste iseloomu ja asukoha valiku järgi näib, et need on kääbastega enamasti üheaegsed, pärinedes käesoleva aastatuhande esimestest sajanditest. Juba ainuüksi mitme samaaegse linnuse peaaegu kõrvuti asetsemine osutab ühiskondlike vahekordade komplitseeritusele, nendelesamadele sisemistele vastuoludele, mida võib välja lugeda ka kroonikast. Selle tõttu pakuvad siinsed kääpad ajalooliselt suurt huvi.

Nagu joonisel 2 nähtub, on Gauja Sigulda-poolsel kaldal olnud vähemalt üks kääbastik, Turajdas kaks ja Krimuldal kolm kalmistut.³ Kääbastes leiduva rohke esemelise materjali tõttu oli juba möödunud sajandi lõpuks enamik nendest läbi otsitud. Kirjanduses avaldatud napisõnalistes teadetes ja avaldamata aruannetes leidub kääbastehituse, matmisviisi ja leiutingimuste kohta aga üsna vähe ja puudulikke tähelepanekuid. Varasemates kirjutistes ei ole pahatihti vahet tehtud isegi eri kalmistute vahel.

Sigulda ja Turajda kääbaskalmistud on täielikult hävinud. Säilinud on Krimuldal kalmistud, ehkki tublisti lõhutuina. 1959., 1960. ja 1962. aastal inspekteeriti kõiki siinseid kääbastikke, tehti kindlaks nende täpne asukoht ja suurus.

² Nagu arvas A. Bielenstein, nimetati Cubbeseleks algselt teatud laiemat piirkonda. Hiljem kandus nimi üle esijoones kirikule ja selle lähemale ümbrusele. Krimulda nimi esineb ajalooallikates esmakordselt 1318. a. Aja jooksul tõrjus ta Cubbesele kõrvale ning viimane on säilinud vaid moonutatud kujul (Kipsal, Kizbele) Krimuldal kirikust ligikaudu 1,5 km ida pool asunud omaaegse karjamõisa nimenä. (A. Bielenstein, Die Grenzen des lettischen Volksstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im 13. Jahrhundert. St. Petersburg, 1892, lk. 48 jj.)

³ Varasemas kirjanduses mainitakse Krimuldal Karatavakalnsis veel üht kääbastikku. (Vt. Katalog der Ausstellung zum X archäologischen Kongress in Riga 1896. Riga, 1896 (edaspidi: RK), nr. 558—561.) Viimane aga asetseb tegelikult Turajdas ning on kaardil (joon. 2) märgitud nr-ga 4.

⁴ 1959. ja 1960. a. ekspeditsiooni esialgsete tulemuste kohta vt. vastavalt Я. Я. Граудонис, Э. Ю. Тыниссон, Раскопки ливских курганов в Кримулде. «Советская археология» 1963, № 1, lk. 241 jj.; Э. Тыниссон, Я. Граудонис, Раскопки ливских курганов в Кримулде. «Известия Академии наук Латвийской ССР» 1961, № 10, lk. 37 jj.

musena võib nüüd Krimulda kalmistuid iseloomustada märksa lähemalt, kui seda on tehtud varemalt. See aitab paremini mõista ka teisi samalaadseid liivi kalmistuid.

Krimulda sai muististe leukohana tuntuks juba möödunud sajandi esimesel poolel. Kõnelemata üksikutest varasematest leidudest, milledest mõned olid sattunud muuhulgas juba ka E. Ph. Körberi kogusse,⁵ kaevasid siin esimeste teada olevatena 1838. aastal pastor A. Albanus ja riiginõunik P. O. v. Goetze, järgneval aastal Fr. Kruse ja 1844. aastal kolleegiuminõunik Chr. H. v. Pander.⁶ Milliseid kääbastikke kaevati, pole lähemalt teada ning saadud leiumaterjali saab kasutada ainult esemetüüpide üldiseks iseloomustamiseks.

Suuremad kaevamised toimusid Krimuldas 1870-ndail aastail. C. v. Sievers kaevas siin 1873. aastal läbi 23 ja L. v. Freytag-Loringhoven 1874. ning 1876. aastal veel kuus kääbast.⁷ Nende kaevamiste tulemustest kirjutas mõnes oma artiklis C. Grewingk, avaldamata aga täielikumalt ülevaadet.⁸ Varasemate uurijatega võrreldes pööras ta mõningat tähelepanu ka kääbaste ehitusele ja matmisviisile.

1883. aastal kaevas L. Ulmann⁹ Krimuldas lahti ühe kääpa ja R. Hausmann¹⁰ seitse aastat hiljem viis kääbast. 1894. ja 1895. aastal kaevas Krimuldas R. Jaksch, kes esimesena mõnevõrra lähemalt kirjeldas kõigi kolme kääbastiku asukohta.¹¹ 1895. aastal kaevas mõned kääpad läbi üliõpilane A. Wihstutz¹² ja 1911. aastal Fr. Silinš.¹³

1920- ja 30-ndail aastail Krimuldas arheoloogilisi kaevamisi ei toimunud. Küll aga kirjeldas ja plaanistas siniseid kääbastikke 1928. aastal V. Vejiņš. 1933. aastal inspekteeris kääpaid R. Snore ja 1942. aastal P. Stepiņš.¹⁴ Krimulda kääbastikke nimetatakse ka sellal ilmunud kirjanduses.¹⁵

1945. aastal kaevas Krimuldas väiksemas ulatuses A. Karnups. Erinevalt kõigist varasematest, on tema kaevamiste kohta olemas põhjalikum aruanne, mis võimaldab saada täpsemat ettekujutust kääbaste ehitusest ja matmisviisist.¹⁶

*

⁵ ENSV TA Ajaloo Instituudis (edaspidi: AI) 21, 253, 254, 366—368 ja 372.

⁶ Albanuselt, Panderilt ja Goetzelt saadud leiumaterjal säilitatakse Läti NSV Ajaloomuuseumis (edaspidi: VM) Riias 64831 (DM I 1027—1085, 2196 ja 993—1026) all. (Vt. ka RK 539—544 ja «Inland» 1838, lk. 810; 1843, lk. 191; 1844, lk. 125 ja 290.) Fr. Kruse leiumaterjalist säilib väike osa AI 2635:1299, 1301—1303, 1304—1310 ja 1312—1316. Ülejäänud leiud viis Kruse Saksamaale. Osa nendest on avaldatud Fr. Kruse, *Necro-livonica oder Alterthümer Liv-, Esth- und Curlands*. Dorpat u. Leipzig, 1842, tahv. 26.

⁷ Leiumaterjal AI 1161, 1170 ja 1222—1226; vt. ka RK 545—552 ja 555. Kuna mõni aasta hiljem saadi mõlemalt veel rida leide (AI 1254, 1255 ja 1352; vt. ka RK 553, 554 ja 556), siis peab arvama, et läbikaevatud kääpaid oli tegelikult rohkem.

⁸ SbGEG 1874, lk. 159—170; SbGEG 1875, Dorpat, 1876, lk. 46—70 jm. Võimalik, et Grewingk kavatses avaldada taolist ülevaadet. Igatahes on tal Sieversi ja Freytag-Loringhovi kaevamiste aruannet meenutav käsikiri, mis säilitatakse ENSV TA Ajaloo Instituudi arheoloogia ja etnograafia sektori arhiivis.

⁹ SbGEG 1883, lk. 100—102. Leiud AI 1537.

¹⁰ Lisaks mõnedele lühiteadetele kirjanduses on R. Hausmanni kaevamistest olemas käsikirjaline aruanne ENSV TA Ajaloo Instituudi arheoloogia ja etnograafia sektori arhiivis. Leiud AI 1973—1976; vt. ka RK 562 ja 563.

¹¹ Sitzungsbericht der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands zu Riga (edaspidi: Sb. Riga) 1894, Riga, 1895, lk. 105—109, Sb. Riga 1895, Riga, 1896, lk. 118—121. Leiud VM 64831 (DM I 1444, 1476 ja 1477—1479); vt. ka RK 564—567.

¹² SbGEG 1895, lk. 82 ja 83. Leiud AI 1923—1933; vt. ka RK 557.

¹³ Lähemad teated nendest kaevamistest puuduvad. Leiumaterjal VM 55853. Läti NSV Ajaloomuuseumis on veel mitu Krimuldast pärinevat esemete rühma (VM 58749, 58751 ja 64831), millede leiutingimustest pole andmeid.

¹⁴ Andmed Läti NSV Ajaloomuuseumi arheoloogia osakonna arhiivis.

¹⁵ H. Riekstiņš, *Latvijas arhαιoloģijas kartes*. Latviešu aizvēstures materiāli I. Rīga, 1930, lk. 11—13; E. Snore, *Libji*. Latviešu konversācijas vārdnīca XII. Rīgā, 1935, lk. 23285 ja 23286.

¹⁶ Kaevamisaruanne Läti NSV Ajaloomuuseumi arheoloogia osakonna arhiivis. Leiud VM 63890—63892.

Esimene kääbaskalmistutest asetseb (joon. 2: I, 1) Krimulda kirikust umbes 1,5 km lõuna pool Gauja kõrgel põhjakaldal otse jõe ääres metsas. Selles kalmistus, mis on tuntud endise Täleni, samuti Plätaisi talu nime järgi, on kokku 53 kuhjatist. Enamik neist on suhteliselt lamedad — läbimõõt 6—8 ja kõrgus 0,8—1 m ümber.

Kõik kääpad, välja arvatud mõni üksik väiksem kuhjatis, on läbi otsitud, millest tunnistavad juba rohtunud ja osalt võsastunud lohud kääbaste keskosas. Ent lähemaid andmeid on ainult 13 kääpa kohta.¹⁷

Kääpad on kuhjatud liivast, mida siin-seal säilinud kraavitaoliste süvendite järgi otsustades on võetud vahetult nende ümbrusest. Kääbaste all on tavaliselt säilinud vana kamarakiht valkjashalli tuhaja liiva näol, mida Sievers ja Grewing pidasid tuhakihiks. Paistab, et kääpaalust maapinda on nähtavasti ainult kergelt puhastatud ja tasandatud. Kuigi vanad leiuteated on üsna ebatäpsed, näib siiski, et kõigi kääbaste all on olnud põhja-lõunasuunalisel puutumata maapinda kaevatud hauad. Otsustades A. Karnupsi andmete järgi aastast 1945, on osa neist haudadest olnud suhteliselt sügavad, üle 0,5 m. Kuigi luustikud olid enamikus täiesti hävinenud, võib siiski arvata, et selles kalmistus on tegemist peamiselt ainult laibamatustega. Ainult ühest kääpast (6) leitud põlenud luukillud lubavad oletada põletusmatust.

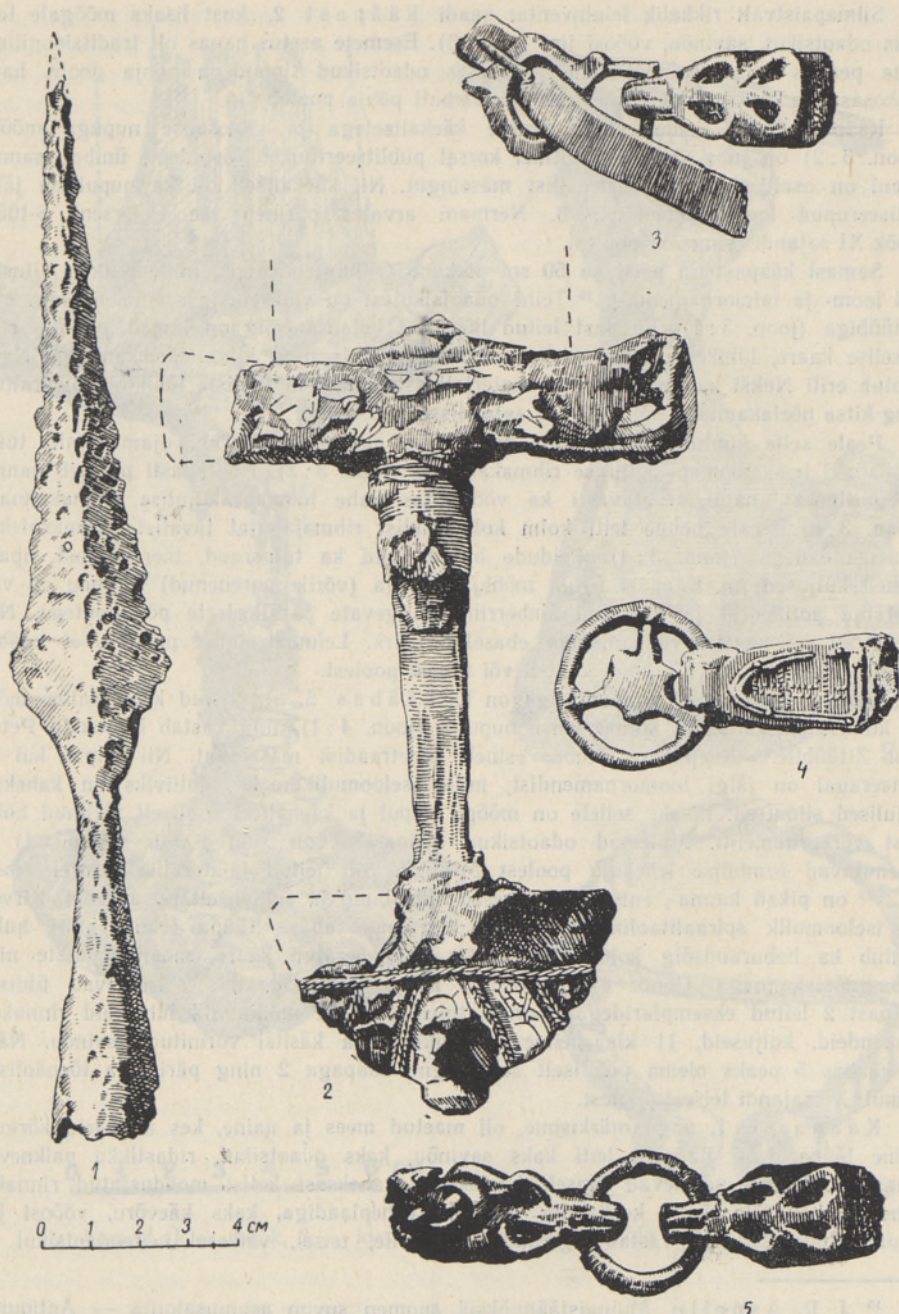
Leiumaterjali järgi otsustades oli kuue kääpa alla maetud mees ja ainult ühe (kääbas 6) alla naine või laps. Kahes kääpas (1, 13) oli ilmselt tegemist paarismatusega: esimesse oli maetud mees ja naine, teise kaks meest. Oletamisi võib arvata, et mehe ja naise paarismatusega oli tegemist ka kääpas 5. Esemed olid surnute juures nii, nagu neid eluajal kanti. Nende asetusest paistab, et surnud olid maetud peaga põhjakaarde, nagu see liivlastel tavaliselt kombeks oli, kusjuures savinõu aetses enamasti peatsis. Taoline esemete asetuse iseloomulik ka teistele liivi kalmistutele.

Kääbastikust saadi suur ja mitmekesine leiumaterjal. Ent selle jagunemine eri kääbaste vahel on üsna ebahütlane. Mõne rikkalikuma leiuinventariga kääpa (näit. 2 ja 5) kõrval oli mitu hauda suhteliselt väheste leidudega. Kalmistu leiumaterjali hulgas on mitmeid hinnalisi esemeid, nagu mõõku, hõbedaga ilustatud odaotsikuid jm. Leidude järgi saab teatud pildi nii eri kääbaste kui ka kogu kalmistu vanusest.

Üheks vanimaks kalmistus näib olevat kääbas 6, mis C. Grewingki sõnade järgi oli väiksemaid kuhjatisi. Leiuinventarist vääriavad kõigepealt märkimist kaks väikest kitsast käevõru, mille otsad lõpevad stiliseeritud loomapeakujutisega. Seda tüüpi käevõrud olid laialt kasutusel läti hõimudel, liivi alal on nad üsna võõrad. Nukši ja teiste latgaliste kalmistute materjalide põhjal näib, et need olid kasutusel peamiselt XI sajandil. Kääpast leiti ka pronkskannaga varustatud ning ripatsina kantud samaniidi brakteaat ajavahemikust 912—961. Peale selle oli leiumaterjali hulgas sulanud klaas-helmeid, 75 sm pikkune rinnakee, paar spiraalsõrmust, spiraalitorusid, rihmakeel, pronksist lihtne õmblusnõel ja mitu väikest pronksesemete katkendit, mis nagu helmedki kannavad põlemisjälgi. Näib, et erinevalt tavalistest liivlaste matmiskommetest on osa hauainventarist katki murtud ja koos surnuga tules olnud. Kääpast saadud leidude hulgas puuduvad tüüpilisemad XI ja XII sajandisse kuuluvad liivi esemed. Kõigest sellest paistab, et kääbas 6 on rajatud 1000. aasta paiku või hiljemalt XI sajandi algul. Suhteliselt varasemale ajale osutab ka kääpast leitud püstja keha ja sissepoole pöörduva võrikuga käsitsi vormitud savinõu.

Võimalik, et suhteliselt varasemasse aega kuulub ka kääbas 11. Seegi on olnud madal, vaid 0,5—0,7 m kõrge. Erinevalt kõigist teistest olevat selle kääpa jalamit ümbritsenud raudkividest ring. Erinevuseks oli ka savinõu (see oli purunenud kildudeks) ja odaotsikute asetsemine haua edelaosas, millest paistab, et surnu oli maetud vastupidiselt liivlaste juures tavaliselt esinenud suunale. Hauainventari hulka kuulub veel väike raudeseme katkend ja rinnakee tükk. Kahest odaotsikust sarnaneb üks, osalt katkine eksemplar, mille pikkus on olnud ligikaudu 45 sm, täielikult Peterseni

¹⁷ Kääpaid 1—11 kaevas 1873. a. C. v. Sievers (leiumaterjal AI 1161; vt. ka RK 548—552), kääbast 12 — R. Jaksch 1894. a. (leidudeta), kääbast 13 — A. Karnups 1945. a. (VM 63890—63892). 13 kääpast olid kolm (3, 4, 12) leidudeta, kuna ühe (8) leiuinventari kohta pole andmeid.

Joon. 3. 1 — odaotsik, 2 — mõõga käepide, 3 — pannal ja 4, 5 — rihmajagajad Taleni kääpast 2.

G-tüübiga.¹⁸ Teine, väiksem otsik meenutab oma rombja lehe poolest mõnevõrra M-tüüpi. Savinõu tükid pärinevad jämedast materjalist käsitsi tehtud savinõust. Kääpa võib oletamisi dateerida XI sajandi esimesse poole.

¹⁸ J. Petersen, De norske Vikingsverd. Kristiania, 1919, lk. 29 jj.

Silmapaistvalt rikkalik leiuväinvar saadi kääpast 2, kust lisaks mõõgale leiti kaks odaotsikut, savinõu, vööosi jm. (joon. 3). Esemete asetuse haaus oli traditsiooniline: haa peatsis asus savinõu, selle läheduses odaotsikud tippudega põhja poole, haa keskosas aga asetses mõök käepidemega samuti põhja poole.

Kääpast leitud kaheteralist, sirgete käekaitsetega ja viieosalise nupuga mõõka (joon. 3:2) on juba varemalt mitmel korral publitseeritud.¹⁹ Käepideme ümber, samuti nupul on osalt säilinud hõbetaadist mässingut. Nii käekaitsele kui ka nupul on jälgi stiliseerunud loomornamendist. B. Nermani arvates pärineb see Peterseni S-tüüpi mõök XI sajandi esimesest poolest.

Samast kääpast on pärit ka 50 sm pikkune G-tüüpi odaotsik, mille putk on ilustatud loom- ja taimornamendiga.²⁰ Teine odaotsikutest on väiksem ja sarnaneb üldjoontes M-tüübiga (joon. 3:1). Kääpast leitud hõbedast hoburaudsõlg on lameda, paelja ristlõikelise kaare, lühikeste, kaarega samalaiuste rullotste ning kitsa nõelakannaga. Nagu nähtub eriti Nukši kalme dateeritud materjalidest, kuuluvad taoliste lühikeste otsarullide ning kitsa nõelakannaga sõled X—XI sajandisse.²¹

Peale selle kuulub leiuväinvari hulka liivi alale tavaline nn. ojamaa-balti tüüpi vööpannal koos loomapeakujulise rihmakannaga (joon. 3:3). Nähtavasti pärineb pannal mõõgarihmast, nagu arvatavasti ka vööõngas kahe loomapeakujulise rihmakannaga (joon. 3:5). Peale nende leiti kolm kolmeosalist rihmajagajat tavaliste pronksplekist rihmakandadega (joon. 3:4). Leidude hulgas olid ka tulusraud, merevaigust ripats, mõned kuljused jm. Kääpast leitud mõhkja kehaga (võrik murenenud) savinõu on valmistatud potikedral ja ilustatud ümberringi kulgevate paralleelsete põikjoontega. Nõu põhja all on meistri või omaniku ebaselge märk. Leiumaterjalist paistab, et kääbas pärineb tõenäoliselt XI sajandi keskelt või teisest poolest.

Üsna samasuguse leiuväinvariga on kääbas 5. Siit leitud kaheteraline mõök on kumera käekaitse ja kolmeosalise nupuga (joon. 4:1) ning vastab ligikaudu Peterseni Z-tüübile.²² Käepideme ümber esineb hõbetaadist mässingut. Nii nupul kui ka kaitseraual on jälgi loomornamendist, mille iseloomulikumaks motiiviks on kaheksakujulised silmused. Lisaks sellele on mõõga nupul ja käekaitsele osaliselt säilinud hõbedast võrkornamenti. Mõlemad odaotsikud kääpast 5 on suured (45 sm pikad) ja meenutavad rombiline lehekuju poolest M-tüüpi. Siit leitud laiateralisel kirvel (joon. 4:2)²³ on pikad kannad, ent üsna väikešed silmalapid ja suhteliselt kitsas kael. Kirvele on iseloomulik spiraalitaoline lõuanupp ning auk labas. Kääpa leiuväinvari hulka kuulub ka hoburaudsõlg kolmest pronkstraadist keeratud kaare, moonnuppote ning kitsa nõelakannaga (joon. 4:3), samuti mõned vööosad, mis sarnanevad üldiselt kääpast 2 leitud eksemplaridega. Samuti tuleb märkida mõningaid lühemaid rinnakeekatkendeid, kuljuseid, 11 klaashelme, karukihva ja käsitsi vormitud savinõu. Näib, et kääbas 5 peaks olema põhiliselt samaaegne kääpaga 2 ning pärinema tõenäoliselt samuti XI sajandi teisest poolest.

Kääpasse 1, nagu märkisime, oli maetud mees ja naine, kes asetsesid kõrvuti, naine lääne pool. Kääpast leiti kaks savinõu, kaks odaotsikut, ridastikku paiknevad klaashelmed, mis pärinevad ilmselt kaelakeest, kaheksast ketist moodustatud rinnakee kahe kilpkonnasõle, kahe keekandja ja kahe vaheplaadiga, kaks käevõru, vööosi jm. Suurem odaotsikutest vastab ligikaudu G-tüübile, teisel, väikesel heiteodaotsikul on

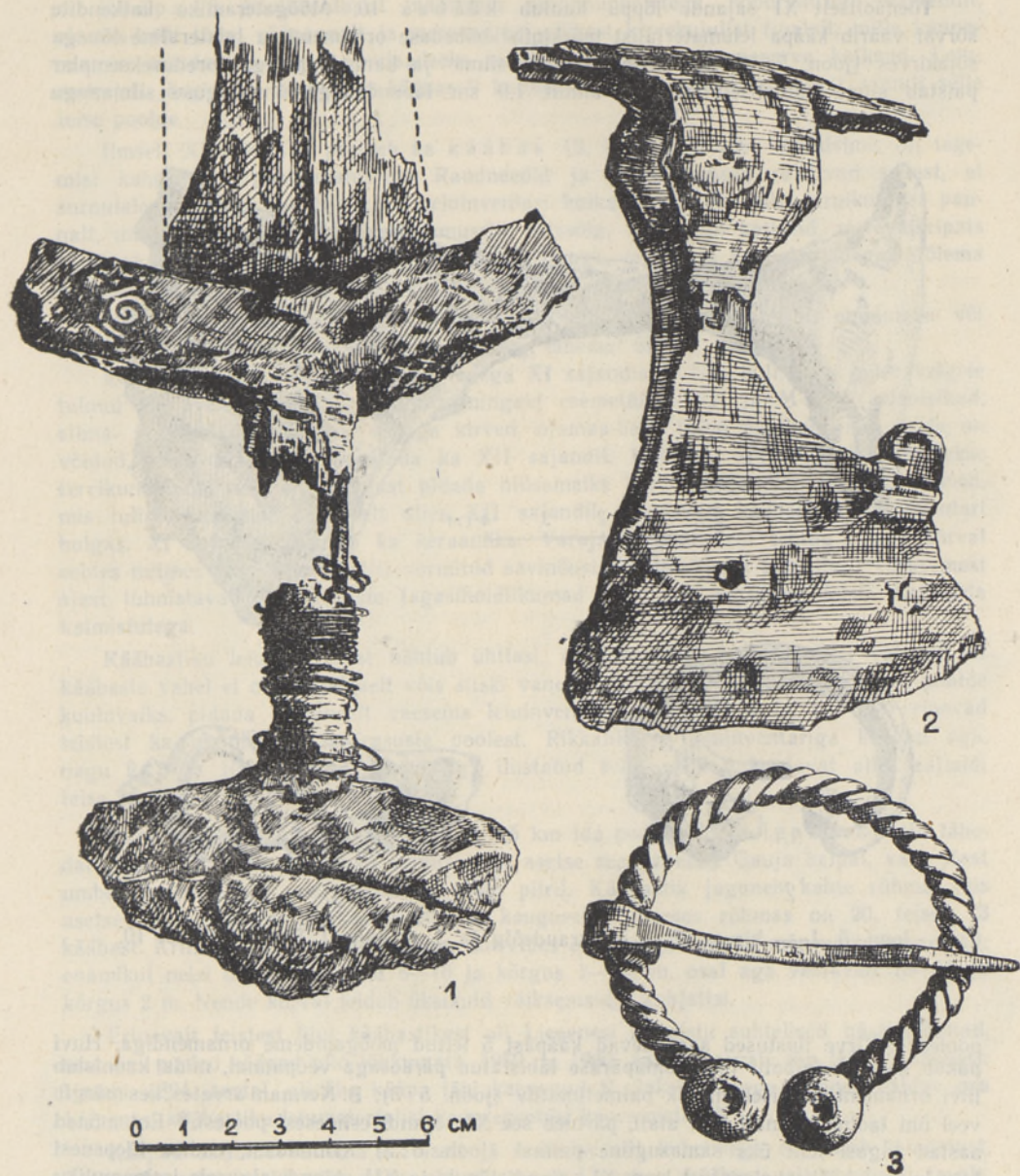
¹⁹ J. R. Aspelin, Muinaisjäänöksiä suomen suvun asumusaloilta — Antiquités du Nord Finno-Ougrien. Helsinki, 1877—1884 (edaspidi: Aspelin), nr. 2004; B. Nerman, Die Verbindungen zwischen Skandinavien und dem Ostbaltikum in der jüngeren Eisenzeit. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, del 40:1. Stockholm, 1929, lk. 74 jj. ja joon. 63.

²⁰ Aspelin, nr. 2010; RK 23:8; B. Nerman, Die Verbindungen zwischen Skandinavien und dem Ostbaltikum in der jüngeren Eisenzeit, joon. 102, lk. 104.

²¹ Нукшинский могильник. Материалы и исследования по археологии Латвийской ССР, I. Рига, 1957, tahv. VII ja tab. lk. 56 jj.

²² B. Nerman, Die Verbindungen zwischen Skandinavien und dem Ostbaltikum in der jüngeren Eisenzeit, joon. 80.

²³ Aspelin, nr. 2007.

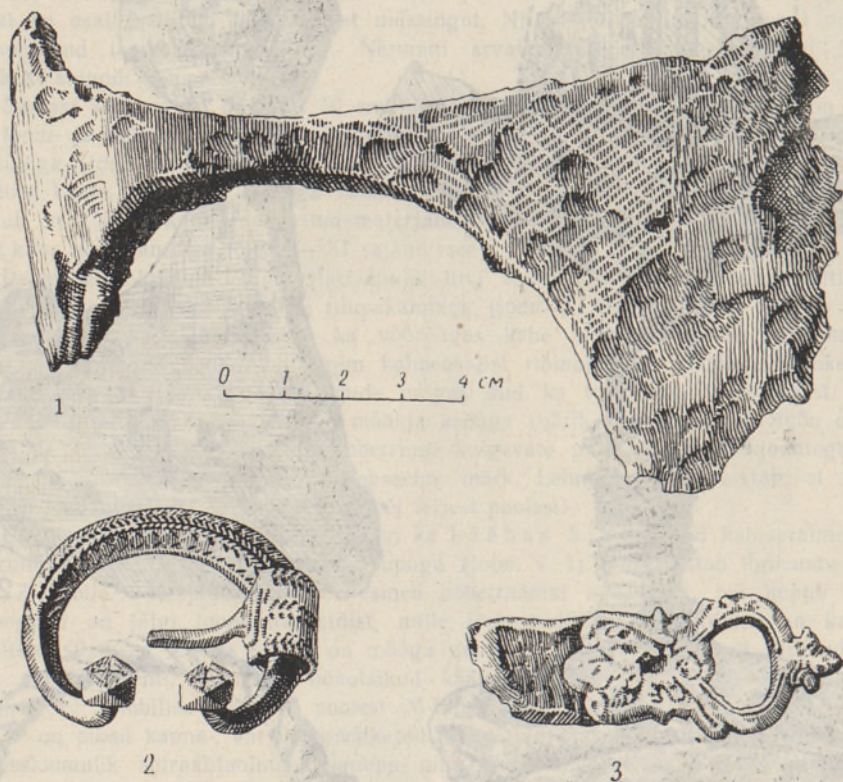

Joon. 4. 1 — mõök, 2 — kirves ja 3 — hoburaudsõlg Täleni kääpast 5.

lühike kitsas leht ja suhteliselt tugev putk, mille läbimõõt ületab lehe laius. Käevõrud on kitsad, õhukesed, tugevasti oõneskumera ristlõikega, kitsenevate otstega ja tembeldatud ornamendiga (vt. joon. 9:1), nagu neid on leitud teistestki liivi kalmistuist. Kaks samalaadset käevõru on teada ka Eestist, nimelt Painvere aardeleiust, mis müntide järgi otsustades pärineb tõenäoliselt XII sajandi esimesest poolest.²⁴ Leiumaterjali alusel võib sellegi kääpa dateerida nähtavasti XI sajandi teise poole.

²⁴ E. Tõnisson, Eesti aardeleidud 9.—13. sajandist. Muistsed kalmed ja aarded. Arheoloogiline kogumik II. Tallinn, 1962, lk. 204 ja joon. 27:4.

Tõenäoliselt XI sajandi lõpu kuulub kääbas 10. Mõogateramiku katkendite kõrval väärib kääpa leiumaterjalist märkimist hõbedase ornamendiga laiateraline lõuaga sõjakirves (joon. 5:1). See kitsa kaelaga, silma- ja kannalappidega toreduseksplar paistab silma suhteliselt väikese, ainult 1,9 sm läbimõõduga ümmarguse silmaaugu

Joon. 5. 1 — kirves, 2 — hoburaudsõlg ja 3 — pannal Täleni kääpast 10.

poolest.²⁵ Kirve ilustused sarnanevad kääpast 5 leitud mõogapideme ornamendiga. Huvi pakub ka ojamaa-balti tüüpi omapärase läbistatud päraosaga vööpannal, mida kaunistab liivi ornamentikale iseloomulik palmetimotiiv (joon. 5:3). B. Nermani arvates, kes märgib veel üht taolist pannalt liivi alalt, pärineb see XI sajandi esimesest poolest.²⁶ Ent mõned aastad tagasi leiti üks samasugune pannal (joon. 6:2) Krimuldast, endise Liepenesi talu juurest kääbaskalmistust koos XI sajandi lõpule ja XII sajandi algusele iseloomuliku hauainventariga. Kääpast 10 leitud hõbedast hoburaudsõlg (joon. 5:2) on rombiline kaare ning fasseteeritud nuppotstega. Taolised sõled on iseloomulikud eriti XII sajandile, ent nähtavasti tuleb neid ette ka juba XI sajandi lõpupoole, muuhulgas ka Krimuldast. Leiumaterjali järgi otsustades pärineb kääbas 10 tõenäoliselt XI sajandi lõpust.

²⁵ Aspelin, nr. 2008, RK, tahv. 22:20. Kirvest on lähemalt kirjeldanud P. Paulsen, dateerides selle koos ülejäänud hauainventariga XI sajandi teise poole. (P. Paulsen, Axt und Kreuz in Nord- und Osteuropa. Bonn, 1956, lk. 153 jj. ja joon. 81.) Paulsen kõrvutab seda Krimulda kirvest õigusega ühe samasuguse toreduseksplariiga Turaida Puteji kalmistust. Samal ajal märgib ta, et Krimulda kirvel puuduvat silmalapid; viimased on siiski olemas, ehkki nad on üsna väikesed.

²⁶ B. Nerman, Die Verbindungen zwischen Skandinavien und dem Ostbaltikum in der jüngeren Eisenzeit, lk. 120 jj., vrd. joon. 118.

Kääpa 9 leiuinventarist mainigem moonnuppotstega hoburaudsõle katkendid, ojamaa-balti tüüpi vööpannalt ja merevaigust väikest kirvekujulist ripatsit, mille kannasa on murdunud. Üsna ainulaadseks leiuks on arvatav joomasarve katkend. Leiumaterjal järgi võib arvata, et kääbas 9 kuulub XI sajandisse, tõenäoliselt samuti selle teise poolde.

Ilmselt XI sajandist pärineb ka kääbas 13, kus, nagu juba märkisime, oli tegemist kahe mehe paarismatusega. Raudneedid ja puidujäänused räägivad sellest, et surnutele oli peale asetatud kilp. Leiuinventari hulka kuulub ka kaks pirnukujulist pannalt, mitmeid vöörõngaid, spiraalsõrmuseid, vitssõlg, luukammid katkend, merevaikripats ja lõuaga kirves. Viimane on suhteliselt laia teraga, silma- ja kannalappidega. Mõlematuse juures oli savinõu, neist üks käsitsi, teine potikedral valmistatud.

Mis puutub kääbastesse 3, 4, 7, 8 ja 12, siis ei saa leiumaterjali puudumise või kaotsimineku tõttu nende vanuse kohta midagi lähemat ütelda.

Kõik dateeritud kääpad kuuluvad seega XI sajandisse. Tõsi küll, neist päevavalgele tulnud leiuinventari hulgas esineb mõningaid esemetüüpe (G- ja M-tüüpi odaotsikud, silma- ja kannalappide ning lõuaga kirved, ojamaa-balti tüüpi pandlad jm.), mida on võidud, nagu arvatakse, kasutada ka XII sajandil. Kui aga arvestada leiukomplekse tervikuna, pole neid siin põhjust pidada hilisemaiks kui XI sajandist. Sellised esemed, mis tulid kasutusele tavaliselt alles XII sajandil, puuduvad kääbastiku leiuinventari hulgas. XI sajandile osutab ka keraamika. Varajaste potikedral tehtud nõude kõrval esines mitmes kääpas ka käsitsi vormitud savinõusid. Võimalik, et suhteliselt varasemast ajast tunnistavad ka kääbaste tagasihoidlikumad mõõtmed, võrreldes teiste Krimulda kalmistutega.

Kääbastiku leiumaterjalist nähtub ühtlasi, et eriti suuri kronoloogilisi vahesid eri kääbaste vahel ei ole. Esialgselt võis siiski vanemateks, s. o. XI sajandi esimesse poolde kuuluvaiks, pidada suhteliselt vaesema leiuinventariga kääpaid 6 ja 11, mis erinevad teistest ka matmisviisi iseärasuste poolest. Rikkalikuma leiuinventariga kääpad aga, nagu 2, 5 ja 10, kus esines hõbedaga ilustatud relvi, näivad kuuluvat alles sajandi teise poolde.

Teine kääbastik on esimesest umbes 2,5 km ida pool endise Liepenesi talu lähedal (joon. 2: I, 2). Erinevalt eelmisest ei asetse see vahetult Gauja kaldal, vaid jõest umbes 1 km põhja pool metsa ja põllu piiril. Kääbastik jaguneb kahte rühma, mis asetsevad teineteisest ligikaudu 200 m kaugusel. Esimeses rühmas on 20, teises 13 kääbast. Krimulda esimese kalmistuga võrreldes on siinsed kääpad mõnevõrra suuremad: enamikul neist ulatub läbimõõt 8—10 ja kõrgus 1—1,3 m, osal aga vastavalt 10—12 ja kõrgus 2 m. Nende kõrval leidub üksikuid väiksemaidki kuhjatisi.

Erinevalt teistest liivi kääbastikest oli Liepenesi kalmistu suhteliselt hästi säilinud, sest ligi pooled kääpad olid lõhkumata. 1959. ja 1960. aastal kaevati siin läbi 11 kääbast. Varem, 1894. aastal, oli ühe kääpa läbi kaevanud R. Jaksch. Seega pärineb valdav osa Liepenesi kääbastiku leiumaterjalist kaasaegsetest kaevamistest.²⁷

Kääpad sarnanevad oma ehituselt ja matmisviisilt kuhelikega eelmisest kalmistust. Teatavaks erinevuseks näib siiski olevat see, et Liepenesi kääbaste all puudusid tavaliselt jäljed vanast pinnasekihist. Nähtavasti oli see kääpa aluse puhastamisel eemaldatud. Paistab, et kääpa alla kaevatud haud on olnud suhteliselt madal ning praegu on ta mõnel juhul vaevalt märgatav. Haud on siingi olnud põhja-lõunasuunalised. Siingi on ülekaalus laibamatuse. Põletusmatusega oli tegemist ainult 1 rühma kääpas 4 ja II rühma kääpas 12. Ent mõlemad nad erinevad põletusmatusest Täleni kalmistu kääpas 6: esemed olid neis terved, ilma põlemisjälgedeta ning asetsevad hausus täiesti analoogiliselt laibamatustele. Omapäraseks jooneks Liepenesi kalmistus on naise- ja lapsematuste puudumine. Puuduvad ka paarismatused, kui mitte arvestada arvatavat orja kaasmatusi I rühma kääpas 4.

²⁷ Leiumaterjal säilib VM 126629. Jakschi leitud esemed asuvad VM 64831; vt. ka RK 564.

Liepenesi kääbastikus leidis hauainventari poolest erakordselt rikkalikke matuseid. Kõigepealt tuleb sellisena mainida I rühma kuuluvat põletusmatusega kääbast 4, mille leiuinventari hulgas on mõök, kaks odaotsikut, kirves, suhteliselt hästi säilinud võõrihm, hõbedast hoburaudsõlg (joon. 6) jm. Mõök kuulub Peterseni T-tüüpi ja tema ülemisel käekaitsele on jälgi kaheksakujuliste silmustega loomornamendist. Odaotsikutest on suurem kitsa lehega ja meenutab K-tüüpi, teine (joon. 6:1) on väike heiteodaotsik astmeliselt jämeneva rootsuga. Silma- ja kannalappidega ning lõuaga kirves (joon. 6:3) erineb tavalistest seda tüüpi kirvestest suhteliselt massiivsema kaela poolest. Kääpast leitud madalaprotsendilisest hõbedast hoburaudsõlg (joon. 6:4) on lameda õhukese kaarega, millel asetseb pikuti hari, ja nurkadest kergelt faseteeritud õhukeste nuppotstega. Otsustades eriti Eesti aardeleidude järgi, tulid seda tüüpi sõled kasutusele põhiliselt alates XII sajandi teisest poolest. Kõnesolev eksemplar erineb hilisematest oma väiksemate mõõtmete poolest. Taolise kaarega väiksemaid rullotstega sõlgi esineb XI sajandi ja XII sajandi alguse vene aaretel.²⁸ Võõrasdest märgime kahte ojamaa-balti tüüpi pannal, milledest üks (joon. 6:2) on samasuguse läbistatud päraosaga nagu esimese Krimulda kalmistu kääpast 10 saadu. Kääpast leitud suhteliselt madala mõhkja kehaga savinõu on tehtud potikedral. Näib, et leiumaterjali järgi peaks kääbas pärinema kas XI sajandi lõpust või XII algusest.

Veelgi rikkalikuma leiuinventariga oli II rühma kuuluv kääbas 4. Siit leitud mõök on samuti T-tüüpi. Tema käepideme osadel olnud hõbedast ja kullast ilustustest on säilinud ainult väga vähesed jäljed. Koos mõõgaga tuli päevavalgele ligikaudu 20 sm pikkune hõbedast tupeotsik, mille ornamendis muu hulgas esineb liivi esemetele tavaline palmetimotiiv.²⁹ Usna samasugune tupeotsik³⁰ leiti 1896. a. Turaidas tollal Puteji talu maal olnud kalmistu ühest kääpast, mis odaotsiku, kirve, võõsade ja muu järgi otsustades pärineb tõenäoliselt XI sajandi teisest poolest või koguni lõpust. Kolmanda taolise tupeotsiku leidis M. Karger 1939. a. Kiievis ühest Desjatinnaja kirikus asuvast hauast, mille ta kirjalikke allikaid kasutades dateeris XI sajandi lõppu.³¹ G. Korsuhhina kritiseeris Kargerit argumentatsiooni ja dateeris Kiievist avastatud mõõga-tupeotsiku Puteji kalmistu leidudele tuginedes XI sajandi esimesse poole. Tuleb tähendada, et G. Korsuhhina pidas Puteji kääbastikku siiski liiga varajaseks ja dateeris selle põhjendamatuult X—XI sajandisse.³²

Kääpast leitud odaotsikutest sarnaneb suurem üldiselt G-tüübiga; teine on väike sulgja lehega heiteodaotsik. Hõbedast hoburaudsõlg on rombiline kaare ja faseteeritud nuppotstega ning sarnaneb eelmise kalmistu kääpast 10 leitud eksemplariga (vrd. joon. 5:2). Leiumaterjali hulgas väärrib mainimist veel pronkstraadist punutud ja kokkuseotud otstega käevõru, ilma ilustusteta pronkskauss, potikedral valmistatud savinõu, käärid, merevaigust ripats jm. Näib, et seegi kääbas pärineb XI sajandi lõpust või XII algusest.

Eelmistega samaaegne paistab olevat ka II rühma kuuluv kääbas 12. Selle leiuinventari hulgas olev mõök sarnaneb samuti üldjoontes T-tüübiga. Mõõga käepideme ülemisel kaitsele on jälgi stiliseeritud loomornamendist. Odaotsikutest sarnaneb üks mõnevõrra G-tüübiga, teine aga on väike rombiline lehega heiteodaotsik. Peale nende leiti kääpast tavaline ojamaa-balti tüüpi pannal, mõned lihtsad võõrõngad, potikedral tehtud savinõu ja hõbedast hoburaudsõlg. Viimane on pikutihharjalise lameda kaarega ja rullotstega, mis on kaarest mõnevõrra laiema.

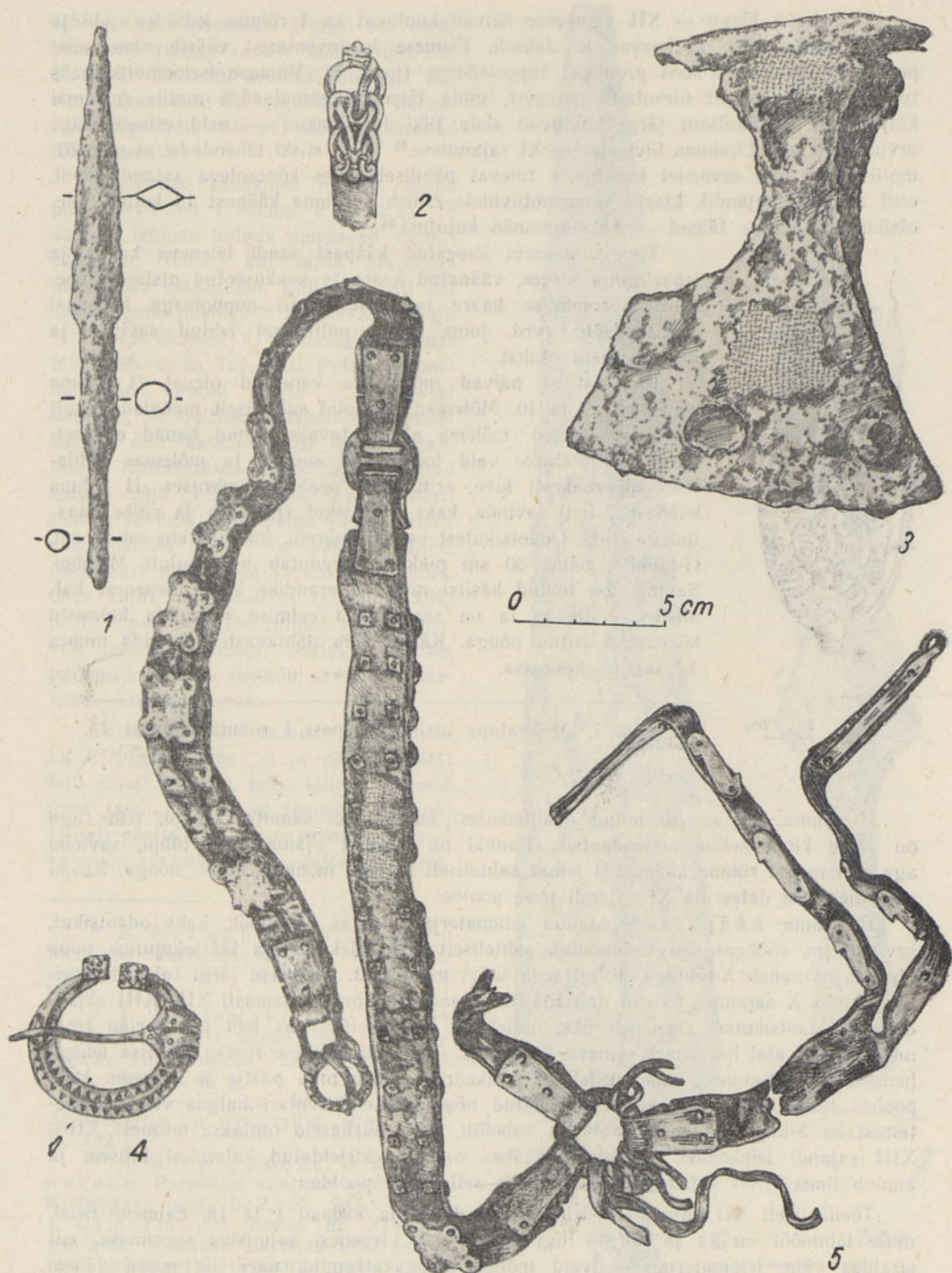
²⁸ Г. Ф. Корзухина, Русские клады. М.-Л., 1954, тах. XXIII : 6, 7.

²⁹ Вt. Э. Тыниссон, Я. Граудонис, Раскопки ливских курганов в Кримулде, жооп. 8, lk. 48.

³⁰ R. Hausmann, Übersicht über die archäologische Forschung in den Ostseeprovinzen im letzten Jahrzehnt. Arbeiten des I. Baltischen Historikertages. Riga, 1908, lk. 24, тах. II.

³¹ М. К. Каргер, Княжеское надгробие в XI веке в Десятинной церкви. Краткие сообщения института истории материальной культуры, вып. IV. 1940, lk. 12 jj., жооп. 4 ja 5.

³² Г. Ф. Корзухина, Из истории древнерусского оружия XI века. Советская археология, XIII. М.-Л., 1950, lk. 83.

Joon. 6. 1 — odaotsik, 2 — pannal, 3 — kirves, 4 — hoburaudsõlg ja 5 — vöö Liepenesi I rühma kääpast 4.

XI sajandi lõppu — XII algusesse näivad kuuluvat ka I rühma kääbas 13 ja kääbas, mida 1894. a. kaevas R. Jaksch. Esimese leiuintervarist väärrib nimetamist poolik möögateramik koos pronksist tupeotsikuga (joon. 7). Viimase iseloomulikumaks tunnuseks on keskelt ülesulatuv palmett, mida täiendab samalaadne motiiv mõlemal küljekeelel. P. Paulseni järgi kuuluvad seda liiki tupeotsikud — neid esineb kõige arvukamalt just Liivimaa liivi alal — XI sajandisse.³³ Tuleb siiski tähendada, et palmetimotiiv näib liivi esemetel kasutusele tulevat põhiliselt alles kõnesoleva sajandi lõpul, eriti aga XII sajandil. Lisaks taimemotiividele esineb I rühma kääpast 13 leitud tupeotsikul omapärane täiend — kaks inimnäo kujutust.³⁴

Teisest, Jakschi kaevatud kääpast saadi laieneva kanna ja labaauguga kirves, väänatud kaare ja kokkuseotud ostega hõbekäevõru, rombiline kaare ja fasseteeritud nuppotsaga hõbedast hoburaudsõlg (vrd. joon. 5:2), potikedral tehtud savinõu ja muud vähem olulist.

Kirjeldatuist näivad mõnevõrra vanemad olevat II rühma kääpad 7 ja 10. Mõlemad nad olid suhteliselt madalad, ainult 0,8—1 m kõrged, mõlema all nähtavale tulnud hauad ei asetsenud põhja-lõuna, vaid loode-kagu suunas ja mõlemas kuhjatises oli rohkesti kive, eriti haua peal ja ümbruses. II rühma kääpast 7 leiti savinõu, kaks odaotsikut (joon. 8) ja väike naastudega rihm. Odaotsikutest vastab suurem, mille pikkus on 51 sm, G-tüübile, teine, 30 sm pikkune meenutab lehe kujult M-tüüpi. Savinõu on tehtud käsitsi ning on erandiks kogu Liepenesi kalmistus. Näib, et ta on sarnanenud eelmise Krimulda kalmistu kääpast 6 leitud nõuga. Kääpa võib nähtavasti dateerida umbes XI sajandi keskossa.

0 1 2 3cm

Joon. 7. Möögatupe otsik Liepenesi I rühma kääpast 13.

II rühma kääpast 10 leitud odaotsikutest kuulub üks samuti G-tüüpi, teine aga on väike kitsaleheline heiteodaotsik. Pannal on tävalist ojamaa-balti tüüpi, savinõu aga sarnaneb I rühma kääpast 4 leitud suhteliselt madala mõhkjakehalise nõuga. Kääpa võib oletamisi dateerida XI sajandi teise poolde.

II rühma kääpast 3 saadud leiumaterjali hulgas on mõök, kaks odaotsikut, savinõu jm. Möögale on iseloomulik suhteliselt pikk käekaitse ja läätsekujuline napp ning ta sarnaneb X-tüübiga. Kuigi seda tüüpi möögad J. Peterseni järgi tulevat tarvitusel juba X sajandil, näivad nad Ida-Baltimaades kuuluvat enamasti XII—XIII sajandisse.³⁵ Odaotsikutest sarnaneb üks, millel on suhteliselt kitsas leht ja kaarjad lehenurgad, liivi alal harvemini esineva K-tüübiga. Teine on lühikese rootsu ja kitsa lehega heiteodaotsik. Savinõu, mis on tehtud potikedral, erineb oma püstja ja sirgema keha poolest teistest Liepenesi kalmistust leitud nõudest. Leiuintervari hulgas väärrib nimetamist ka S-kujuline loomapeaotsaga vahelüli, mille sarnaseid tuntakse mitmest XII—XIII sajandi leiukohast. Kõnesolev kääbas on seni kirjeldatud kalmetest hilisem ja kuulub ilmselt XII sajandisse, tõenäoliselt selle teise poolde.

Tõenäoliselt XII sajandist pärinevad ka I rühma kääpad 1 ja 18. Esimene neist, mille läbimõõt on 14 ja kõrgus ligi 2,5 m, oli Liepenesi kalmistus suurimaks, ent sisaldas vähe leiumaterjali — vaid mõned möögakatkendid, naelu ja muud vähem

³³ P. Paulsen, *Schwertortbänder der Wikingerzeit* Stuttgart, 1953, lk. 98.

³⁴ Э. Тыниссон, Я. Граудонис, *Раскопки ливских курганов в Кримулде*, *журн.* 4, lk. 44.

³⁵ Novgorodis leiti ühe seda tüüpi mööga käekaitseraud XII sajandi lõpust — XIII algusest pärinevas kihis. (Vt. A. Ф. Медведев, *Оружие Новгорода Великого*. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 65. М., 1959, lk. 126, joon. 3:7.)

tähtsat. Huvitavamaks leiuks on väike pronksist ristiga rauast möõgatupeotsik. Kuigi B. Nermani arvates kuuluvad ristiga tupeotsikud XI sajandisse,³⁶ näivad tegelikult olevat iseloomulikumad XII sajandile.

Kalmistust sadakond meetrit lõuna pool asetsevast I rühma kääpast 18 saadud leidude hulgas puuduvad samuti suuremad relvad, kui mitte arvestada mõningaid katkendeid. Küll aga leiti siit samasugune ilustusteta pronkskauss nagu II rühma kääpast 4. Samasugune kauss leiti 1896. a. ka Turaidast Puteji kääbaskalmistust. Poola uurija T. Poklewski kinnitab, et sellised ilustusteta pronkskaussid olid kasutusel XI—XIII sajandini.³⁷ Dateerimise seisukohalt on nad seega üsna väheütlevad. Leiuintentari kuuluv savinõu, mille põhja all on meistri või omaniku märk,³⁸ on püstjaseinaline, peenemast materjalist ja hästi põletatud. Oma kujult meenutab ta II rühma kääpast 3 päevalgele tulnud nõu. Erinevalt leidude asetusest teistes kääbastes paiknes kõnesolev savinõu, samuti pronkskauss haa lõunaosas.

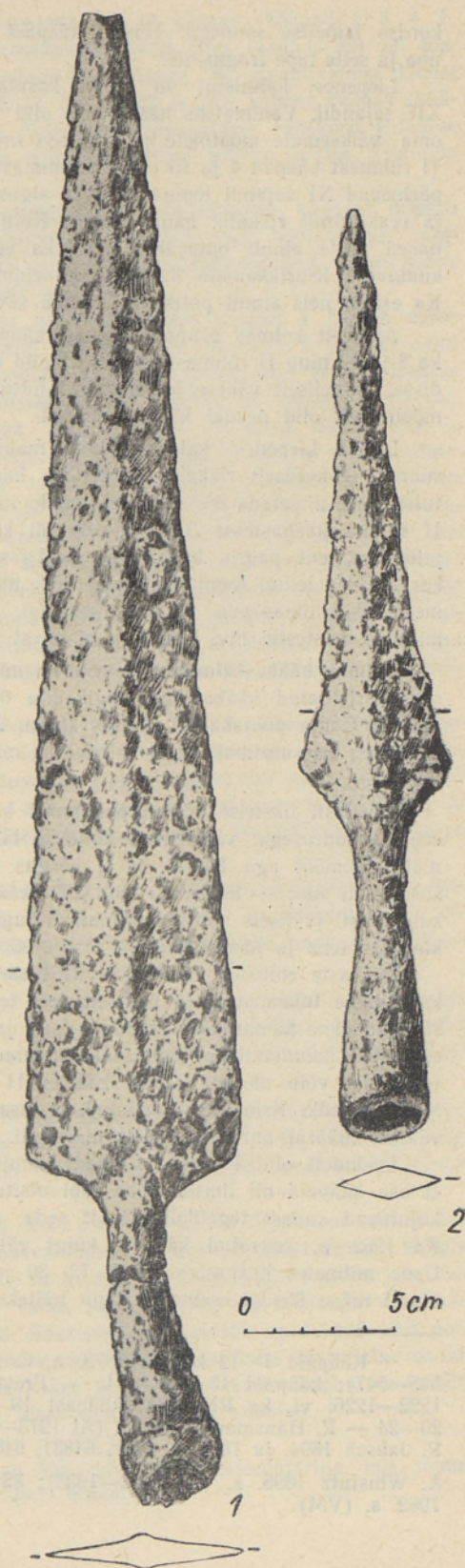
Võimalik, et XII sajandisse kuuluvad ka I rühma kääpad 8 ja 12. Esimesest leiti ainult savinõu, mille killud asetsesid üsna laiali. Selgus, et tegemist on suhteliselt püstja nõuga, mis erinevalt muust kalmistu keraamikast oli ilustatud kolme-

³⁶ B. Nerman, Die Verbindungen zwischen Skandinavien und dem Ostbaltikum in der jüngeren Eisenzeit, lk. 98 jj.

³⁷ T. Poklewski, Misy brązowe z XI, XII i XIII wieku. Acta Archaeologica Universitatis Lodzianis № 9. Łódź, 1961, lk. 41 jj.; vt. ka T. Pävele, Latvijas II.—13. gs. bronzas blodas. Archeoloģija un etnografija. Rīga, 1964, lk. 132.

³⁸ Я. Я. Граудонис, Э. Ю. Тыниссон, Раскопки ливских курганов в Кримулде, жон. 6:2, lk. 247. Vt. ka I. Cimermane, Zimes uz XI—XIII gs. māla traukiem Latvijas PSR teritorijā. Latvijas PSR Vēstures muzeja raksti. Archeoloģija. Rīga, 1962, lk. 101.

Joon. 8. Odaotsikud Liepenesi kalmistu II rühma kääpast 7.

kordse lainelise soonega. Teisest kääpast leiti mõned mõõgateramiku katkendid ning noa ja selle tupe fragmente.

Liepenesi kalmistut on seega kasutatud põhiliselt XI sajandi teisel poolel ja XII sajandil. Vanimateks kääbasteks olid II rühma kuhelikud 7 ja 10, mis erinesid ka oma väiksemate mõõtmete ja haudade orientatsiooni poolest. Arvukam grupp kääpaid (I rühmast kääpad 4 ja 13 ning II rühmast 4 ja 12, samuti R. Jakschi kaevatud kääbas) pärinevad XI sajandi lõpust või XII algusest. Neid iseloomustavad suuremad mõõtmed ja erakordselt rikkalik hauainventar. Kuigi nad leiutamaterjali koosseisult on üsna sarnased mitte ainult omavahel, vaid ka eelmisest kalmistust XI sajandi teise poole kuuluvate leiurikkamate kääbastega, leidus neis siiski mõnevõrra hilisemaid esemeid. Ka esines neis ainult potikedral tehtud savinõusid.

Ajalisel kolmas grupp Liepenesi kääpaid (I rühmast kääpad 1 ja 18 ja oletamisi ka 8 ja 12 ning II rühmast kääbas 3) olid veelgi hilisemad, kuuludes täielikult XII sajandisse. Suhteliselt vähese leiuintentari tõttu on neid aga raske lähemalt dateerida. Oma mõõtmetelt olid needki kääpad suured.

Lisaks Liepenesi kalmistu juba mainitud iseloomulikele joontele, nagu kääbaste suurus, erakordselt rikkalike leidudega hauad ning naise- ja lapsematuste puudumine, tuleb veel nimetada ka seda, et kuude kääpasse (I rühma kääbastesse 1, 4, 13 ning II rühma kääbastesse 3, 7 ja 10) oli koos inimesega maetud koer, tavaliselt haua jalutsisse, ent paaris kääpas ka peatsisse. Bioloogiakandidaat K. Paaveri andmetel, kes määras leitud loomaluud, olid kõik maetud koerad suhteliselt suurekasvulised ning meenutasid tänapäeva saksa lambakoeri. Olgu märgitud, et koeramatused on teada mitmeist teistestki liivi kääbaskalmistutest (näiteks Turaidast ja Biriņist).

Kolmas kääbaskalmistu asetseb Krimulda kirikust umbes 2 km edela pool, esimesena kirjeldatud kääbastikust ligikaudu 0,7 km lääne pool endise Priedese talu lähedal Gauja põhjakaldal metsas (joon. 2:1, 3). Kääbastik, milles võib loendada 270 kuhjatist, on suurimaks liivi kalmistuks mitte ainult Krimuldast, vaid kogu Gauja jõgikonnas.

Tihedasti üksteise kõrval paiknevad kääpad moodustavad kaks rühma ja on üsna erineva suurusega: väiksemate kuhelike läbimõõt on 5—6, kõrgus 0,5 m ümber, suuremate läbimõõt aga 10—11 m ja kõrgus 2—2,5 m. Muide, viimaste osatähtsus ei ole siiski eriti suur — ligikaudu vaid 20% kääbaste üldarvust. Peaaegu täiesti läbikaevatud kalmistust (väliselt võib puutumatuks lugeda ainult umbes 20 kuhjatist) oli võimalik kindlaks teha ja identifitseerida ainult 35 kääbast.³⁹

Kääbaste ehitusel ja matmisviisil sarnaneb Priedese kalmistu eelmistega. 1962. a. kaevamiste tulemustest ja varasematest teadetest nähtub, et kääbaste all on tavaliselt säilinud vana kamarakiht. Haudade kuju ja suund ning esemete asetus on analoogilised eelmistele kalmistutele. Nagu seal, nii domineerib ka siin ülekaalukalt laibamatus. Põletusmatust võib oletada ainult kääpas 11 ja 21, kust leiti mõned põlenud luukillud. Nagu teisedki Krimulda kalmistud, ei sisaldanud ka Priedese kääpad kuigi nimetamisväärsel määral antropoloogilist materjali.

Leidudelt olid Priedese kääpad äärmiselt ebaühtlased. Tuleb nähtavasti arvestada, et osa kääpaid oli ilmselt juba läbi otsitud, vähemalt osaliselt, mistõttu saadud leiud kujutavad endast tegelikult ainult seda, mis eelmistest kaevajatest oli maha jäänud. Ka 1962. a. kaevatud kääpad, kuigi väliselt terved, osutusid tegelikult läbiotsituks. Üsna mitmetes kääbastes (2, 6, 12, 30 ja 31) puudusid leiud täielikult või piirdusid ainult mõne üksiku esemega, nägu näiteks kääpais 11, 16, 21 ja 22.

³⁹ Kääpaid 1—12 kaevas 1873. a. C. v. Sievers (leiutamaterjal AI 1161; vt. ka RK 545—547); kääpaid 13—18 — L. v. Freytag-Loringhoven 1874. ja 1876. a. (AI 1170, 1222—1226; vt. ka RK 555); kääbast 19 — L. Ulmann 1883. a. (AI 1537); kääpaid 20—24 — R. Hausmann 1890. a. (AI 1973—1975; vt. ka RK 562—563); kääpaid 25—31 — R. Jaksch 1894. ja 1895. a. (VM 64831, 64832; vt. ka RK 565—567); kääpaid 32—33 — A. Wihstutz 1895. a. (AI 1923—1933); kääpaid 34—35 — E. Tõnisson, E. Mugurevičs 1962. a. (VM).

Niipalju kui leiumaterjali järgi võib otsustada, oli 11 kääpas (kääpad 1, 3, 4, 5, 10, 11, 13, 19, 28, 32 ja 33) tegemist mehematusega. Neist ühes (kääbas 19) oli tõenäoliselt paarismatus. Mehematust võib oletada ka kääpas 25. Enam-vähem kindel naisematus oli seitsmes kääpas (kääpad 7, 8, 14, 20, 26, 27 ja 34), kolmes kääpas (kääpad 16, 17 ja 35) võib seda vaid oletada. Naise- ja mehematuste vahekord Priedese kääbastikus oleks seega ligikaudu 2:3, mis erineb vastavast suhtest teistes Krimulda kalmistutes.

Leidude suhtelise vähesuse ja nende iseloomu tõttu on Priedese kääpaid märksa raskem dateerida kui teisi kõnesolevaid kalmistuid. Üldiselt võib leiuinventari järgi ajaliselt üksteisest eraldada ainult XI ja XII sajandist pärinevaid kalmeid. Ainult mõne üksiku kääpa vanust võib oletamisi lähemalt piiritleda.

Suhteliselt rikkama leiuinventari poolest paistavad silma kääpad 1 ja 19: mõlemasse neist oli maetud mees ja mõlemast neist leiti mõök. Kääpast 1 saadud mõök on üheteraline, käepideme nupp ja nupupoolne käekaitse puuduvad. Teramikupoolne kaitse on kumer, jämenevate otstega.⁴⁰ Odaotsikud sellest kääpast on mõlemad väikesed, vastavalt 25 ja 14 sm pikad, ent putkega. Suurem neist on kitsa tääkja lehe ja kaarjate nurkadega, väiksem — sulgja lehega. Kääpast leitud kirves on väike, silmalappide, lõua, kitseneva kanna ja ovaalse silmaauguga ning iseloomuliku ettepoole ulatuva labanurgaga. Selliseid kirveid esineb suhteliselt harva Lätis, sealhulgas ka liivi alal, sagedamini aga Eestis, eriti Saaremaal. Leiuinventari hulka kuuluvad veel kaks pannalt (neist üks ojamaa-balti tüüpi, teine ümmarguse esiosaga), mõned lihtsad vöörõngad, madalaprotsendilisest hõbedast sõrmus, millel on laienev esiosa, merevaigust ripats, üksik keekandja, nuga, mõned kühmnaastud jm. Mis puutub keekandjasse, siis sarnaneb see oma kolmnurkse kuju ja läbistatud geomeetrilise ornamendi poolest Täleni kalmistu kääpast 1 saadud eksemplariga. Kääpa võib dateerida XI sajandisse, tõenäoliselt selle teise poolde.

Kääpast 19 avastatud mõöka mainitakse ainult vanades leiuteadetes, teadaolevates muuseumikogudes ta puudub. Siit leiti veel lõua ja laieneva kannaga kirves, ojamaa-balti tüüpi pannal, vöörõngas ja tulusraud. Kuna kääpast tuli päevavalgele kaks merevaigust ripatsit, samuti kaks savinõu, mis on tehtud potikedral, võib arvata, et tegemist oli kahe mehe paarismatusega. Seegi kääbas kuulub tõenäoliselt XI sajandi teise poolde.

Samast sajandist pärinevad ka kääpad 3, 4 ja 13. Esimese leiuinventari hulgas olid merevaigust ripats, pannal, vöörõngas, kirves, noa katkend ja hoburaudsõlg, milledest on säilinud ainult kaks viimast. Sõlg on ristlõikes ümmarguse kaare ja lühikeste rullotstega. Kirvest on teada niipalju, et ta labas oli auk.

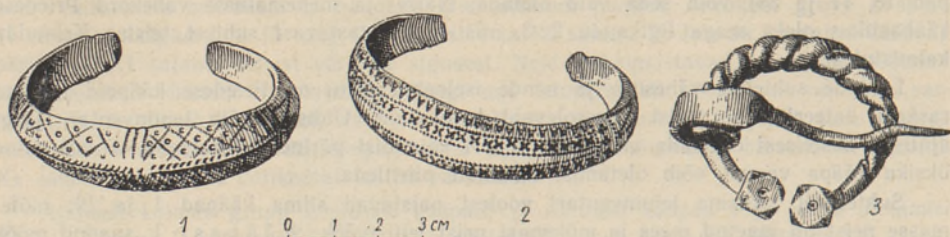
Kääpast 4 leiti 2 odaotsikut, kirves ja potikedral tehtud savinõu. Odaotsikutest meenutab üks (pikkus 23 sm) vastavaid suuremaid G-tüüpi otsikuid, teine (pikkus 17 sm) sarnaneb sama kalmistu kääpast 1 saadud sulgjahelise eksemplariga. Kirves puudub muuseumikogudes.

Kääpast 13 saadud hauainventari hulgas on odaotsik, kirves, kaks katkist nuga, vöörõngas, katkine kahepoolne luukamm ja savinõu. Odaotsik on väike, rootsu ja väga kitsa lehega. Kirvest iseloomustab ettepoole väljaulatuv labanurk, omapäraselt laienev silmaosa ja kahepoolsed kannalapid.

Nähtavasti XI sajandisse kuuluvad ka kääpad 32 ja 33. Esimesest leiti kirves, savinõu ja odaotsik. Kirves on väike, laieneva kanna ja ovaalse silmaauguga. Kõigist teistest Krimulda kirvestest erinevalt ei ole ta lõuaga, vaid ligikaudu kolmnurkse, suhteliselt kitsa labaga. Odaotsik on samuti väike, keskelt jämeneva rootsuga ning sarnaneb Liepenesi kalmistu kääpast 4 leitud eksemplariga. Savinõu on tehtud küll potikedral, ent erineb tavalisest kedrakeraamikast suhteliselt jämedama materjali, madala keha ja püstja võrikuga. Võimalik, et selle kääpa leiuinventari hulka kuulub veel raudrõngas, noa katkend, spiraalтору ja teine, kitsa sulgja lehega odaotsik.

⁴⁰ Võimalik, et mõök üldiselt sarnaneb RK, tahv. 24:4 eksemplariga, mis samuti leiti Krimuldast, ent mille täpne leiukoht pole teada.

Kääpa 33 hauainventar moodustub väikesest lõuaga kirvest, rootsuga odaotsikust, spiraalторust ja katkisest noast. Kirves on laieneva kanna ja ovaalse silmaauguga, odaotsik sarnaneb kääpast 13 leitud kitsalehelise eksemplariga.

Joon. 9. 1 — käevõru Tāleni kääpast 1, 2 — käevõru ja 3 — hoburaudsõlg Priedese kääpast 8.

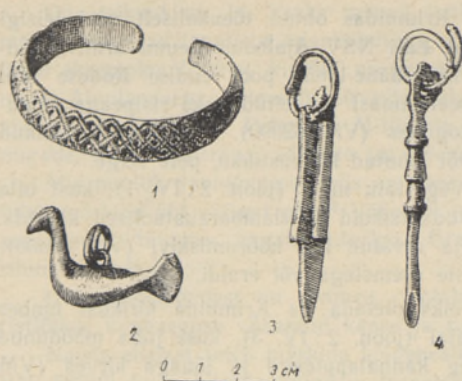
Naisematusena kääpast 8 leitud hoburaudsõlg (joon. 9:3) on fasseteeritud nuppotstega, ent erineb selle sõleliigi tavalistest esindajatest väänamist jälgendava kaare ja kitsa nõelakanna poolest. Kääpa leiumaterjali hulgas on neli ühesugust kitsast õhukest kitsenevate otstega nõguskumerat käevõru (joon. 9:2), mis oma kujult ja ornamendilt sarnanevad Tāleni kalmistu kääpast 1 leitud võrudega. Samast kääpast leiti veel kaks prillspiraalsõrmust, arvatav pronksist kaalukang, spiraalторu ja potikedral tehtud suhteliselt püstjaseinaline savinõu. Kääpa võib dateerida tõenäoliselt XI sajandi teise poole.

Oletamisi võib arvata, et XI sajandisse kuulub ka kääbas 7, kuhu samuti oli maetud naine. Siit leiti 1,15 m pikk kee, noa katkend, merevaigu tükk ja potikedral tehtud savinõu.

XII sajandisse kuuluvatest matustest mainigem kõigepealt suhteliselt rikkalikuma inventariga naisehaua kääbastes 14 ja 20, samuti kääpaid 17 ja 16. Mõlemast esimesest leiti rinnakee koos kahe kilpkonnsoole, kahe keekandja ja ripatsitega jm. Kääpast 14 leitud kilpkonnsooled on ilustatud nuppude ning keskel oleva reljeefse rombi-kujundiga. Keekandjad on trapetsikujulised, läbistatud geomeetrilise muustriga. Kee küljes olid mõned varraslülid pronksist linnukujulise ripatsiga (joon. 10:2), samuti väike pronksist noataoline ripats (joon. 10:3) koos S-kujulise loomapeaotsalise vahelüliga. Ripatsitena olid kee küljes veel kõrvalusikas (joon. 10:4), arvatav kaaluviht, samuti mõned pronksspiraalikeste ning rõngakestega ilustatud riidejäänused.⁴¹ Kääpa hauainventari hulka kuulub ka kitsas lamekumera ristlõikega, keskosas üleni plettmustriga ilustatud käevõru (joon. 10:1). Kuigi oli tegemist naisematusena, leiti hauast ka kirves. Viimane on lõuaga, kanna- ja silmalappidega ning ümmarguse silmaauguga. Peale selle leiti siit väike vööpannal, vöörõngas ja Grewingki andmetel ka mingi sõrmus.

Kääpast 20 leitud sõlgedele on nuppude ja keskse rombi kõrval iseloomulik palmetimotiiv (joon. 11:4). Keekandjad on trapetsikujulised ja läbistatud, ent geomeetriliste kujundite asemel on siingi palmett koos teda raamistava südamekujulise kontuuriga (joon. 11:5). Sellised keekandjad näivad iseloomulikud olevat eriti XII sajandile. Kääpast leiti veel mõned spiraalторud, merevaigust ripats ja peenikestest pronks-traatidest punutis (joon. 11:1), mis kuulus nähtavasti kee külge. Kääpas oli ka savinõu, mis aga teada olevates muuseumikogudes puudub. Eriti vääriwad mainimist viis südamekujulist palmetimotiiviga pronksripatsit, mis moodustasid nähtavasti kaelakee (joon. 11:2, 3). Kääpast 17 leiti mõnede rauatükikeste kõrval samasugune linnukujuline ripats nagu kääpast 14. Kääpast 16 saadi trapetsikujuline võreline keekandja geomeetrilise muustriga ja arvatav noakatkend.

⁴¹ Vt. RK, tahv. 25:5 ja Aspelin, nr. 2033 ja 2035.

Joon. 10. 1 — käevõru, 2 — linnu- ja 3 — noakujuline ripats ning 4 — kõrvalusikas Priedese kääpast 14.

XII sajandisse kuuluvad ilmselt ka kääpad 26, 27, 28 ja 34. Kääpast 26 leiti 2,5 m pikkune kee, kuld- ja hõbefooliumiga klaashelmeid (enamikus tünnikujulised), õhukesest hõbeplekist ümmargune ripats, mis on ilustatud sissepressitud rõngakestega, potikedral tehtud savinõu sik-sak ornamentiga ja laieneva keskosa ga hõbesõrmus.

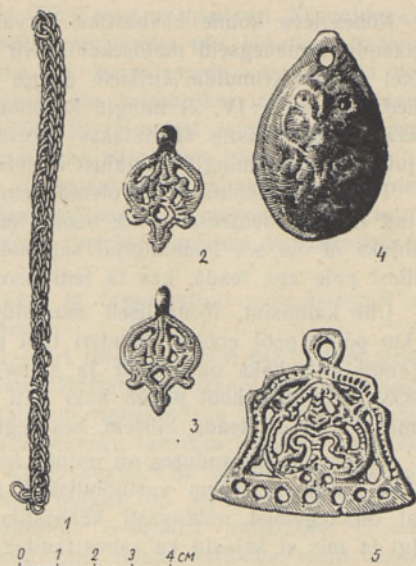
Kääpa 27 leiuvinventar piirdub 26 kuld- ja hõbefooliumiga klaashelme ning pronksrõngakeste ja torukestega ilustatud riidejäänustega. Kääpast 28 saadi lõuaga, silmaja kannalappidega ning ovaalse silmaga kirves ja spiraalitoru nahajäänustega. Kääpast 34 avastati S-kujuline loomapeotsaga vahelüli ning arvukalt kuldfooliumiga klaashelmeid, mis enamikus on silindrilised või tünnikujulised.

Olejäanud Priedese kalmistu kääpaid ei ole leiuvinventari vähesuse või puudumise tõttu võimalik lähemalt dateerida, kuid nähtavasti pole põhjust neid dateeritud kääbastest vanemateks või hilisemateks pidada.

Ligikaudu pooled dateeritud kääbastest pärinevad seega XI sajandist, nähtavasti peamiselt sajandi teisest poolest. Kääpaid, mida kindlasti võiks sajandi esimesse poole dateerida, ei näi kalmistus olevat. Seda kinnitab omalt poolt seegi, et kääbaste leiuvinventari hulgas on ainult potikedral tehtud savinõud. Paistab silma, et XI sajandi kääbastes esinevad valdavas enamikus mehematused. Viimaste hulka kuuluvad ka rikkalikuma hauainventariga kääpad 1 ja 19, kusjuures viimases esines paarismatus, mis kogu kääbastikus on ainuke teada olev. Naisematusega kääpaid on XI sajandi kalmete hulgas ainult kaks, nimelt 7 ja 8. Maetud meeste ja naiste arvuline suhe XI sajandist pärinevatest kääbastest vastab seega nende arvulisele vahekorrale Täleni kalmistus, mis tervikuna näib pärinevat XI sajandist.

XII sajandi kääbaste hulgas on naisematuseid märksa arvukamalt. Sellesse sajandisse kuuluvad muide ka rikkalikuma inventariga kääpad 14 ja 19. Meeste hauad näivad olevat suhteliselt tagasihoidlikuma inventariga.

Võrreldes Täleni ja Liepenesi kalmistu leiuvmaterjali, paistab viimane Priedese kääbastikus silma oma suhtelise tagasihoidlikkusega, eriti mehematuste osas. Mõõgaleidude vähesuse kõrval tuleb näiteks märkida pronksist või hõbedast mõõgatupeotsikute ning suurte G- ja M-tüüpi odaotsikute puudumist. Kirveste hulgas ei esine hõbeilustustega toreduseksemplare. Paistab silma vööosade vähesus, ojamaa-balti tüüpi pandlad on esindatud ainult mõne üksiku eksemplari näol, loomapeakujulised rihmakannad aga puuduvad täielikult.

Joon. 11. 1 — pronksstraatidest punutis, 2, 3 — ripatsid, 4 — kilpkonnõlg ja 5 — keekandja Priedese kääpast 20.

Kõnesoleva kolme kääbastiku kõrval on Krimuldas olnud tõenäoliselt veel teisigi ligikaudu samaaegseid matusekohti. Nii olevat Läti NSV Ajaloomuuseumi arhiivi andmetel olnud Krimulda kirikust umbes 0,5 km lääne-loode pool endise Rodese talu lähedal (joon. 2: IV, 2) mingid kuhelikud. Sealtsamast on leitud kaks ristpeaga rinnanõela, milledest ühte säilitatakse muuseumikogudes (VM 62390). Kas need kuhelikud kujutasid endast mingit maa-alust kalmistut või lõhutud kääbastikku, pole selge.

Teist matusekohta võiks oletada endise Vegi talu maal (joon. 2: IV, 1), kust olla leitud luud ja muinsusesemeid, nende hulgas odaotsikuid ja «lambarauataolised käärid». Kähjuks ei ole see leiumaterjal säilinud, välja arvatud üks hõorumiskivi (VM 59906), millest pole aga teada, kas ta leiti koos teiste esemetega või eraldi.

Üht kalmistut, tõenäoliselt maa-alust, võiks oletada ka Krimulda kirikust umbes 5 km põhja pool endise Stenderi talu maa-alal (joon. 2: IV, 3), kust juba möödunud sajandil leiti kaks odaotsikut ja silma- ning kannalappidega ja lõuaga kirves (VM 64833). Mainitud koht pakub huvi eriti veel selle tõttu, et tema läheduses või koguni samas kohas on teada hilisem, keskaegne kalmistu.

Varasemas kirjanduses on mitmel korral mainitud ka kalmistut omaaegse Enghärte mõisa läheduses. Üsna vastuolulistest ja segastest teadetest võib siiski järeldada, et seal oli tegemist nähtavasti kääbastikuga, millest pole aga säilinud enam mingeid jälgi ja mis ei kajastu ka rahvatraditsioonis.⁴²

Kõigist neist andmetest võib järeldada, et Krimulda ümbruses on kääbaskalmistuid säilinust rohkem olnud. Võib arvata, et samas piirkonnas esines ka maa-aluseid kalmistuid, kuigi pole võimatu, et vähesed vastavad leiud pärinevad juba varem lõhutud kääbastest.

Peale kolme kääbastiku ja teiste mainitud leiukohtade on Krimuldast teada veel mõned kääpataolised kuhelikud. Viis taolist, osalt lõhutud ja varisenud, asetseb Liepenesi kalmistust paar kilomeetrit kirde pool endise Krimulda mõisa, praeguse sanatooriumi juures (joon. 2: III, 1). Leiumaterjali ja vastava rahvatraditsiooni puudumise tõttu ei saa neid kindlateks kalmeteks pidada. Pealegi puuduvad varasemas kirjanduses nende kohta andmed.⁴³

Üks niisugune kääpataoline kuhelik asetseb Priedese kalmistust umbes 1 km lääne pool endise Bridulji talu lähedal (joon. 2: III, 2). Umbes 50 aasta eest olevat seda kaevatud; kas sealjuures midagi leiti, pole teada. Teine selline üksik kuhjatis on endise Krimulda kirikumõisa juures (joon. 2: III, 3). Tuginedes kroonika teatele Kaupo matmisest Krimulda kiriku lähedale, pidas Fr. Kruse seda Kaupo kalmeks. Ent kaevamisel olevat ta siit leidnud ainult tuha- ja söesegust mulda.

Krimuldast pärineb veel suur hulk mitmekesiseid leide,⁴⁴ mille lähem leiukoht on teadmata. Valdavas osas sarnanevad nad eespool kirjeldatud kääbastest saadud muinsusesemetega ning pärinevad ilmselt nendetsamadest kalmistutest. Märkiksime kõigepealt viit mõoka, milledest üks on üheteraline.⁴⁵ Kaheteralistest mõökadest on üks sirgete, suhteliselt massiivsete käekaitsete ja kolmeosalise nupuga T-tüüpi eksemplar, teine on lühikeste pronksist käekaitsete ja kolmeosalise nupuga,⁴⁶ ülejäänud aga pikemate sirgete käekaitsete ja ümmarguse või ümarovaalse nupuga.⁴⁷ Viimati mainitud kolm eksemplari erinevad teistest Krimulda mõökadest, kuuludes tõenäoliselt XII sajandisse. Koos eespool nimetatud mõökadega Täleni, Liepenesi ning Priedese kalmistust on Krimuldast seega ühtekokku teada 13 mõoka ja arvukalt mõögateramiku katkendeid. Mõõgaosadest tuleb märkida üht liivipärast palmelimoitiiviga mõõgatupeotsikut.⁴⁸

⁴² Puudub ka leiumaterjal, kui mitte arvestada üht tekstiilijäänust AI 2635:1319.
⁴³ Esimesena kirjeldas kõnesolevaid kuhelikke R. Snore 1933. a. (Teade Läti NSV Ajaloomuuseumi arheoloogia osakonna arhiivis.)

⁴⁴ Vt. viide 6.

⁴⁵ RK, tahv. 24:5.

⁴⁶ Aspelin, nr. 2003; RK, tahv. 24:2.

⁴⁷ Neist üks RK, tahv. 25:5.

⁴⁸ Aspelin, nr. 2005; RK, tahv. 14:9.

Odaotsikuid on 14, lisaks mõned katkendid. Kõik nad sarnanevad Krimulda kalmetes esinevate tavaliste odaotsikutega. Eriti väärib mainimist üks hõbeilustustega G-tüüpi eksemplar.⁴⁹ 12-st kirvest on enamik silma- ja kannalappide või laieneva kannaga. Ainulaadsena Krimulda kirveste hulgas esineb üks kolmnurkse labaga eksemplar, mis vastab ligikaudu Peterseni M-tüübile (AI 1254:2). Muudest raudesemetest väärib nügade, mõne tulusraua, võtmete jm. kõrval nimetamist silindriline lukk ja käärid.

Mis puutub savinõudesse, siis on need kõik potikedral tehtud. Omapärasemana neist tuleb märkida üht väikest nõu.⁵⁰ Võõosad (pandlad, võõrõngad, rihmakannad ja naastud) sarnanevad tavalise hauainventariga. Eraldi võiks märkida mõnda loomapeakujulist rihmakanda.⁵¹

Hoburaudsõlgedest on mitmed rombilise kaare ja fasseteeritud nuppotstega⁵² või ristlõikes ümmarguse väänatud kaare ja rullotstega.

Naiste ehetest tuleb märkida kõigepealt kaht suurt rinnakeed [VM 64831 (DM 2196), VM 58749] koos kilpkonnsõlgedega, trapetsikujuliste läbistatud keekandjate, vaheplaatide ning mitmesuguste ripatsitega. Koos eespool mainitud rinnakeedega Tälani ja Priedese kalmistust on Krimuldast teada seega ühtekokku 5 peaaegu täielikku rinnakee komplekti. Neile lisanduvad veel kuues rinnakee, mis oli Kruse kogus,⁵³ ja mitmed keekatkendid, kilpkonnsõled, keekandjad ja ripatsid.⁵⁴ Leidude hulgas on ka arvukalt kuld- ja hõbefoolumiga klaashelmeid, merevaigust ripatseid, S-kujulisi vahelülisid⁵⁵, luust kamm⁵⁶ jm. Kruse kogus on muu hulgas olnud kaks münti (araabia münt aastast 935 ja saksa oma ajavahemikust 1002—1024), mida oli kasutatud tõenäoliselt ripatsitena. Samuti tuleb märkida vähemalt seitset õhukest kitsast tugevalt õoneskumerat käevõru, mis sarnanevad Tälani ja Priedese kalmistust leitud eksemplaridega (joon. 10), ja arvukalt sõrmuseid.

Krimuldast saadud leiumaterjali hulgas on ka mitmeid esemetüüpe, mis puuduvad teada olevate kääbaste leiuinventaris. Selliseks on pronksplekiga ülelöödud noatupp,⁵⁷ luunulakujuline keekandja,⁵⁸ eestipärane plettmustriga käevõru,⁵⁹ kaksikkammikujuline pronksripats⁶⁰ ja roosast kiltkivist värtnakeder [VM 64831 (DM I 1032)]. Võõrastena Krimulda kääbaskalmistute leiuinventari hulgas on haagi ja aasaga sulguvad kaela-võrud kaarele lükitud spiraalitorudega.⁶¹

Matmisviis on kõigis kolmes Krimulda kääbaskalmistus olnud põhiliselt ühesugune. Kõigis neis oli valdavas ülekaalus laibamatus, põletusmatust esines ainult üksikutes kääbastes. Maetud oli kääbaste alla kaevatud madalatesse põhja-lõunasuunalistesse haudadesse, peaga põhja. Tavaliselt oli igas kääpas üks surnu, vaid mõnes esines paaris-matus. Põhiliselt ühesugune oli ka leiuinventar ja selle asetus hauas. Ent Krimulda kalmistute kronoloogias, matmiskommetes ja ühiskondlikus klassiiseloos on ka mär-gatavaid omavahelisi erinevusi.

Nii leiumaterjali, kääbaste kuju kui ka matmisviisi teatud iseärasuste järgi tuleb Krimulda kääbastikest vanimaks pidada Tälani kalmistut, kuhu on maetud, nagu nägime, juba XI sajandi algul. Niipalju kui seda võimaldavad otsustada säilinud muinsus-esemed, puuduvad teistes kalmistutes kääpad nii varajases ajast. Sellega seoses on huvitav märkida, et Tälani kalmistust 300—400 m ida-kerde suunas asub neli suurelt

⁴⁹ Aspelin, nr. 2011; RK, tahv. 23:2.

⁵⁰ Aspelin, nr. 2021.

⁵¹ Aspelin, nr. 2015; RK, tahv. 14:12.

⁵² Neist üks hõbedast (RK, tahv. 19:9), kaks sellist nagu RK, tahv. 19:10, üks pahaga (Aspelin, nr. 2030).

⁵³ Fr. Kruse, *Necrolivonica oder Alterthümer Liv-, Esth- und Curlands*, tahv. 26.

⁵⁴ Üks loomakujuline ripats Aspelin, nr. 2016; RK, tahv. 18:10.

⁵⁵ Neist üks Aspelin, nr. 2014.

⁵⁶ Aspelin, nr. 2013; RK, tahv. 21:18.

⁵⁷ Aspelin, nr. 2017.

⁵⁸ RK, tahv. 14:1.

⁵⁹ Aspelin, nr. 2024.

⁶⁰ Vrd. RK, tahv. 11:13.

⁶¹ Neist kaks Aspelin, nr. 2028 ja 2029; vt. ka kaela-võru katkendid Aspelin, nr. 2027.

osalt lõhutud, suhteliselt madalat kiviringidega ümbritsetud lamedat kääbast, mida kirjeldas juba C. Grewingk, pidades neid rahvasuus «bataariindeks» (batarinš) nimetatud kuhelikke ohverdamise ja surnute austamisega seotud kohaks.⁶² Kui A. Karnups 1945. a. ühe neist osaliselt lahti kaevas, tuli sellest nähtavale sõeseid laike ja pronkspleki tükikesi koos villase lõnga jäänustega, mitukümmend õige väikest liiva ja kivi-purruga segatud jämedamad materjalist käsitsi vormitud savinõu kildu ja mingi määramata raudeseeme katkend (VM 63893). Kuigi need vähesed leiud ei võimalda «bataariine» lähemalt dateerida ja ka matmisviisi pole päris selge, tuleb neid ilmselt pidada XI—XII sajandi liivi kääbastest tunduvalt vanemateks. Ka E. Sturmsi arvates esines vanemaid kuhjatisi Krimuldas, samuti Siguldas ja mujal Gauja liivi alal. I. Bähri, R. Jakschi ja teiste kirjeldustele tuginedes peab ta sellisteks kääpaid, kust pole saadud leiumaterjali ja mis seepärast on lähemalt dateerimata. Võrreldes neid vastavate Kuramaa kääbastega, on Gauja-äärsed «tühjad» kääpad E. Sturmsi argumentatsiooni kohaselt tõendiks sellest, et Liivimaa liivlased on pärit Kuramaalt.⁶³ Sellel küsimusel lähemalt peatamata tuleb siiski tähendada, et selliseid «tühje» kääpaid, mida peab silmas E. Sturms, leidub tegelikult igas kääbastikus, kusjuures nende «tühjus» on tihti tingitud sellest, et nad on varem läbi otsitud.

Suurem osa Tāleni kääbastest pärineb XI sajandi teisest poolest. Samasse aega kuuluvad ka vanemad kääpad Liepenesi ja Priedese kalmistus. Kahe uue kalmistu tekkimine senise ühe kõrvale räägib ilmselt nii rahvaarvu kasvust kui ka laiemale maa-alale asumisest. XI sajandi teisest poolest, eriti nähtavasti sajandi lõpust ja osalt XII sajandi algusest, pärinevad arvukad rikkaliku hauainventariga mehematused. Valdav enamik hinnalistest relvadest näib kuuluvat just sellesse aega. XI sajandi keskelt alates kujuneb siin välja kogu see esemete mitmekesisus ja omapära, mis tervikuna on iseloomulik kogu Gauja-liivlaste kultuurile. Ligikaudu samasuguse järelduse võib teha ka Turaida, Sigulda ja teiste Gauja-liivlaste kääbaskalmistute leiumaterjalist. See kõik annab tunnistust tootlike jõudude, sealhulgas eriti kohaliku käsitöö silmapaistvast arengust. Samal ajal kajastab kalmistute materjal alates XI sajandi teisest poolest rikka ülikonna kujunemist.

XII sajandil on jätkunud matmine Liepenesi ja Priedese kalmistusse, kuna Tāleni kääbastiku kasutamine näib olevat lõppenud. Ent ka esimeses kahes väheneb sel ajal rikkaliku hauainventariga mehematuste osatähtsus. Selle põhjuseks on ilmselt muudatused usundis ning matmiskommetes. Võimalik, et tuleb arvestada ka teatavat ristiusu mõju, eriti ülikonna hulgas.⁶⁴ Samal ajal aga on XII sajandist Priedese kalmistus teada rikkalikuma inventariga naisematuseid, mis kõneleb nähtavasti sellest, et naiste matmisel peeti vanadest kommetest visamalt kinni.

Nagu nägime, oli erakordselt rikkaliku hauainventariga mehematuste osatähtsus, võrreldes eriti Priedese kalmistuga, kõige suurem Liepenesi kääbastikus. Naise- ja lapsematuste puudumine annab sellele kalmistule omapärase, puhtsõjameheliku ilme. Ei ole kahtlust, et Liepenesi kääbastik oli teatud ülikonna suguvõsa kalmistuks. Pole võimatu, et see on sama suguvõsa, kellest pärines Kaupo ja kellele kroonika järgi kuulus vähemalt kaks linnust, mis asetsesid kalmistust paar kilomeetrit ida pool. Liepenesi kalmistu oleks seega üheks tõendiks selle suguvõsa erakordsest rikkusest. Ühtlasi kõneleb ta kaugele arenenud ühiskondlikust diferentseerumisest juba XI sajandil. Sellega kaasnesid nähtavasti juba varakult omavahelised vastuolud ja tülid, mis täie teravusega ilmesid XIII sajandi algul. Kroonikast loeme näiteks, et 1206. a. läks Kaupo koos sakslastega oma kaasmaalaste vastu Toreidas ja põletas maha omaenese suguvõsa linnuse.⁶⁵ Korduvalt

⁶² Vt. SbGEG, 1874, lk. 63, 64 ja SbGEG, 1875, lk. 70. Uks analoogiline lame kääbas asetseb Tāleni kääbastikust otse lõuna pool, Gauja lõunakaldal.

⁶³ Vt. E. Sturms, Zur Vorgeschichte der Liven, Eurasia Septentrionalis Antiqua, X. Helsinki, 1936, lk. 40 jj., vt. ka lk. 33 kaart joon. 4.

⁶⁴ Et Toreida liivlaste hulgas oli misjonäre vähemalt juba XII sajandi lõpul, sellest kuuleme Läti Henriku kroonikast. (Vt. Генрих Латвийский, Хроника Ливонии. Введение, перевод и комментарии С. А. Аннинского. М.-Л., 1938, X: 10.)

⁶⁵ Sealsamas.

nimetab kroonik Kaupot ja tema «sõpru» eraldi teistest liivlastest. Osa liivi ülikonna kiire üleminek saksa feodaalide poolele poleks mõeldav ilma kohalike, sisemistest vastuoludest tingitud põhjusteta. Liivi ühiskonna sisemist arenemisprotsessi kajastavätki mõnevõrra ka kõnesolevad kääbaskalmistud.

Priedese kalmistut iseloomustab rikkaliku hauainventariga matuste tunduvalt väiksem osatähtsus ja leiuvinventari teatud tagasihoidlikkus. Ilmselt on siia ülikute kõrval maetud ka muud rahvast. Liepenesi kalmistuga võrreldes on Priedese kääbastikul seega kogukondlikum iseloom, millega on kooskõlas ka kääbaste suur arv. Krimulda kalmistute üksikeisest mõnevõrra erinev klassiiseloome kõneleb ühiskondliku arengu mitmekesisusest ja keerukusest sakslaste sissetungile vahetult eelnenud ajajärgul.

*Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Ajaloos Instituut*

Saabus toimetusse
21. IV 1965

Э. ТЫНИССОН

ЛИВСКИЕ КУРГАНЫЕ МОГИЛЬНИКИ В КРИМУЛДЕ

Резюме

Ливские курганные могильники распространены главным образом в бассейне нижнего течения р. Гауи и ее северного притока Браслы (рис. 1). Известны также два курганных могильника на северном побережье нижнего течения р. Даугавы.¹ Наибольшее количество курганных групп сосредоточено в окрестностях Сигулда-Турайда-Кримулда, в центральной части ливской территории Торейда, упомянутой в Хронике Ливонии Генриха Латвийского. В том же районе известен ряд городищ (рис. 2).

Сигулдаский и турайдаский курганные могильники полностью разрушены. Кримулдские курганные группы также потревожены, но сохранились до наших дней. В 1959, 1960 и 1962 гг. они были исследованы совместной экспедицией Института истории АН Эстонской ССР и Института истории АН Латвийской ССР.⁴

Уже в первой половине XIX в. многие курганы в Кримулде были раскопаны любителями и кладочислателями; найденные предметы частично попали в музейные фонды Тарту и Риги.^{5, 6} В 1870-х годах около 30 курганов было раскопано К. ф. Сиверсом и Л. ф. Фрейтаг-Лоринговым.^{7, 8} В 1890 г. ряд курганов раскопали Р. Гаусманн, Л. Шредер и Г. Лоешке¹⁰, а в 1894—1895 гг. — Р. Якш.¹¹ В 1920—1930-е годы кримулдские курганные группы были описаны латвийскими археологами.^{14, 15} В 1945 г. здесь проводил небольшие раскопки А. Карнупс.¹⁶

Все кримулдские курганы насыпаны из песка. Умершие похоронены в неглубокие могильные ямы, вырытые в материк и ориентированные с севера на юг. Как правило, в каждом кургане было одно погребение, однако встречались и парные. Господствующим было труположение; лишь в немногих курганах обнаружены следы трупосожжений. Антропологический материал сохранился очень плохо. По расположению сопровождающего инвентаря все же можно было установить, что умершие похоронены головой на север. Глиняный сосуд почти всегда находился в северной части могилы, у головы умершего. В насыпях многих курганов встречались камни различной величины.

Первый могильник, состоящий из 53 курганов, расположен примерно в 1,5 км к югу от церкви, в лесу на северном берегу р. Гауи (рис. 2: I, 1). Курганы здесь относительно плоские; их диаметр в среднем 6—8 м, высота 0,8—1 м. Могильник почти полностью раскопан. Более определенные данные имеются о 13 курганах (курганы 1—13 по нашей нумерации).¹⁷ Судя по сопровождающему инвентарю, в шести курганах были мужские погребения, в кургане 1 было парное погребение мужчины и женщины, в кургане 13 — парное погребение двух мужчин. В одном кургане (6) находилось женское или детское погребение, являющееся единственным трупосожжением, известным в могильнике.

Судя по найденному вещественному материалу, все датированные курганы относятся к XI в. Первой половиной XI в. датируются курганы 6 и 11. В кургане 6 (с трупосожжением) были найдены лепной глиняный сосуд, два небольших узких браслета с сильно стилизованными зверинообразными концами, фрагмент на-

грудной цепи, саманидский брактеат (912—961) и др. Особо следует отметить многие небольшие фрагменты бронзовых предметов со следами пребывания в огне. Кажется, что часть могильного инвентаря — в отличие от обычного обряда — была поломана на куски и сожжена вместе с умершим.

В кургане 11 вместе с лепным глиняным сосудом были найдены два наконечника копий, напоминающие типы «G» и «M» по классификации норвежского археолога Я. Петерсена. В данном кургане сосуд находился не в северной, а в южной части могилы.

Из курганов второй половины XI в. богатством инвентаря отличаются 2-й и 5-й. В обоих найдены меч, два наконечника копий, подковообразная фибула и др. (рис. 3, 4). Кажется, тем же временем датируются и курганы 1, 9 и 13. Из могильного инвентаря, найденного в кургане 1 (с парным погребением мужчины и женщины), следует отметить два глиняных сосуда, два наконечника копий, стеклянные бусы от ожерелья, нагрудную цепь с двумя скорлуповидными фибулами, цепедержателями и распределительными бляшками, два браслета (рис. 9:1) и др. В кургане 9 были найдены подковообразная фибула с маковидными концами, поясная пряжка готландско-прибалтийского типа, небольшая топорообразная подвеска из янтаря и др. В кургане 13 (с парным погребением двух мужчин) обнаружены поясные пряжки и кольца, фрагмент костяного гребня, топор с широким лезвием, два глиняных сосуда (гончарный и лепной) и др. Были обнаружены также фрагменты деревянного щита.

Возможно, к концу XI в. относится курган 10, в котором были найдены боевой топор с широким лезвием, украшенный серебром,²⁵ поясная пряжка, серебряная подковообразная фибула (рис. 5) и др.

Второй курганный могильник расположен примерно в 2,5 км к востоку от первого у бывшего хутора Лиепенес (рис. 2:1, 2). Курганы образуют две группы; в первой группе насчитывается 20 насыпей, во второй — 13. Диаметр курганов в среднем 8—10 м, высота 1—1,3 м; у отдельных насыпей диаметр 10—12 м, а высота до 2 м. В 1894 г. один лиепенесский курган вскрыл Р. Якш; в 1959—1960 гг. одиннадцать курганов раскопали Я. Граудонис и Э. Тыниссон.^{4, 27}

В лиепенесских курганах отсутствуют женские и детские погребения. Трупосожжение прослежено лишь в двух курганах. Наиболее древними, датируемыми приблизительно серединой XI в., являются курганы 7 и 10 во второй группе. Могильные ямы в них были ориентированы не с севера на юг, а с северо-запада на юго-восток. В обоих найдены два наконечника копий (рис. 8), глиняный сосуд (в первом лепной, во втором — гончарный) и др.

Пять лиепенесских курганов — 4 и 12 в первой группе, 4 и 12 во второй группе, а также курган, раскопанный Р. Якшом, — выделяются особенно богатым инвентарем. Их можно датировать концом XI — началом XII в. В кургане 4 первой группы (с трупосожжением) были найдены меч типа «Т», два наконечника копий, кожаный пояс, серебряная подковообразная фибула (рис. 6), глиняный сосуд и др. В кургане 4 второй группы обнаружены меч, два наконечника копий, серебряная подковообразная фибула, а также браслет, бронзовое блюдо, ножицы и др. Особо следует отметить найденный вместе с мечом типа «Т» серебряный наконечник ножен.²⁹ Подобные наконечники ножен найдены в 1896 г. в Турайде,³⁰ а в 1939 г. в Киеве.^{31, 32} В кургане 12 второй группы (с трупосожжением) были также найдены меч типа «Т», два наконечника копий, серебряная подковообразная фибула, глиняный сосуд и др. Из находок, обнаруженных в кургане 13 первой группы, следует отметить часть клинка меча вместе с бронзовым наконечником ножен (рис. 7).

Остальные вскрытые лиепенесские курганы относятся к XII в. Из найденного в них могильного инвентаря можно отметить меч типа «Х» и два наконечника копий из кургана 3 второй группы, бронзовое блюдо и глиняный сосуд со знаком мастера или владельца из кургана 18 первой группы, небольшой железный наконечник ножен меча с бронзовым крестиком из кургана 1 первой группы и др.

В шести из лиепенесских курганов (1, 4, 13 первой группы; 3, 7, 10 второй группы) вместе с человеком была похоронена собака. По данным кандидата биологических наук К. Паавера, определившего остеологический материал, собаки были крупной породы, напоминающей современные немецкие овчарки.

Третий кримулдский курганный могильник, состоящий из 270 насыпей, расположен примерно в 2 км к юго-западу от церкви на берегу р. Гауи (рис. 2:1, 3). Диаметры курганов от 5 до 11 м, высота — 0,5—2,5 м. Почти весь могильник раскопан; определенные сведения имеются о 35 исследованных курганах.³⁹

По найденному могильному инвентарю приедские курганы относительно бедны. Некоторые из них оказались совсем пустыми. Возможно, что часть курганов была уже ранее раскопана и найденные предметы являются лишь остатком могильного инвентаря.

Следы трупосожжения вскрыты лишь в двух курганах (11, 21), в остальных — трупоположения. В 12 курганах были похоронены мужчины, в 10 — женщины.

Из курганов, относящихся ко второй половине XI в., богатством инвентаря отличаются 1-й и 19-й. В кургане 1 (мужское погребение) были найдены однолезвийный

меч, два наконечника копий, топор с широким лезвием, поясные пряжки и др. В кургане 19 (парное погребение двух мужчин) находились меч, топор с широким лезвием, поясная пряжка, два глиняных сосуда (гончарные) и др. Второй половиной XI в. датируются и курганы 3, 4, 13, 32, 33 с мужскими погребениями. В их инвентарь входили широколезвийные топоры, наконечники копий, глиняные сосуды и др.

Ко второй половине XI в. относятся также курганы 8 и 7 с женскими погребениями. В кургане 8 найдены подковообразная фибула (рис. 9:3), четыре браслета (рис. 9:2) и др., в кургане 7 — нагрудная цепь, фрагмент ножа, янтарная подвеска и др.

Остальные датированные приедские курганы относятся к XII в. Из них более богатым инвентарем выделяются курганы 14, 20, 16, 17 с женскими погребениями. В курганах 14 и 20 была, например, найдена нагрудная цепь с двумя скорлуповидными фибулами, двумя ажурными цепедержателями и разными подвесками (рис. 10 и 11). В кургане 14 следует отметить еще узкий браслет (рис. 10:1), поясную пряжку и широколезвийный топор. В кургане 20 представляют интерес пять сердцевидных подвесок с мотивом трилистника (рис. 11:2, 3).

Судя по случайным находкам, в окрестностях Кримулды были, очевидно, еще некоторые могильники XI—XII вв., возможно грунтовые (рис. 2:IV). В литературе упоминается также могильник (курганый?) у бывшего имения Энглхарте. Известны и некоторые курганообразные насыпи неопределенного характера (пять в парке Кримулдаского санатория⁴³, одна у бывшего хутора Бридули, примерно в 1 км к западу от приедского могильника, одна у Кримулдаского пастората, недалеко от церкви (рис. 2:III).

Следует отметить также те музейные коллекции из Кримулды, место находки которых определить невозможно. Можно лишь полагать, что они получены главным образом из тех самых курганных могильников. В этих коллекциях 5 мечей⁴⁵⁻⁴⁷, 14 наконечников копий, из которых один тип «G» украшен серебром.⁴⁹ Из 12 широколезвийных топоров один имеет треугольное лезвие и напоминает тип «M»; там же находятся ножницы, огнивы, замки и ключи, глиняные сосуды и др. Из украшений встречаются нагрудные цепи со скорлупообразными фибулами, цепедержателями и разными подвесками, а также подковообразные фибулы⁵², бусы, янтарные подвески и др. Особо следует отметить цепедержатель в виде лунницы⁵⁸, браслет с орнаментом, напоминающим плетенку⁵⁹, ножны⁵⁷, шейные гривны с нанизанными бронзовыми пронизками⁶¹, пряслице из розового шифера и др.

На основе анализа вещевого материала можно сказать, что ливские курганы в Кримулде относятся в основном ко второй половине XI и к XII вв. Лишь в первом могильнике встречались некоторые насыпи, датируемые, по-видимому, уже первой половиной XI в. В связи с этим интересно отметить, что недалеко от курганов этого могильника расположены еще четыре плоские насыпи, которые, очевидно, относятся к еще более древнему времени (рис. 2:II, 1). Они были описаны уже Гревингом⁶², а в 1945 г. одна из них была частично вскрыта А. Карнупсом. Были обнаружены уголь, пепел, небольшие куски бронзовой жести с остатками шерстяной нитки, черепки лепного глиняного сосуда и другие находки, не поддающиеся датировке.

Как известно, латвийский археолог Э. Штурмс полагал, что на территории гауяских ливов курганам XI—XII вв. предшествовали более древние насыпи, характерным признаком которых было отсутствие вещевого материала.⁶³ Сравнивая их с аналогичными насыпями в северной Курземе, Э. Штурмс считал эти курганы одним из доказательств того, что гауяские ливы XI—XII вв. пришли незадолго до того из Курземе. Не останавливаясь подробнее на этом вопросе, следует все же сказать, что такие пустые и недатированные курганы, которые имел в виду Э. Штурмс, встречаются в каждом курганном могильнике. Отсутствие находок в них часто свидетельствует лишь о том, что эти курганы уже были раскопаны раньше.

Курганы, относящиеся ко второй половине XI в., отличаются богатым инвентарем, в частности, оружием. В тот же период возникают новые типы украшений и мотивы орнамента, характерные для культуры гауяских ливов. Все это свидетельствует о значительном развитии производственных сил, а также о выделении богатой знати.

В XII в. продолжают захоронения в лиепенесский и приедский могильники, но число богатых мужских захоронений заметно уменьшается. Очевидно, в это время произошли известные изменения в верованиях, частично, возможно, под влиянием христианства. В то же время богатые инвентарем женские погребения XII в. в приедском могильнике свидетельствуют о некоторой консервативности при захоронениях женщин.

Наибольшее количество богатых мужских погребений в лиепенесском могильнике, который, очевидно, являлся некрополем одного видного рода ливской знати в течение примерно полутора веков. Можно полагать, что именно из этого семейства

происходил и известный представитель ливской знати Каупо. Ливенесский могильник, таким образом, свидетельствует о значительной имущественной и социальной дифференциации гауяских ливов. На этой основе легче понять те внутренние противоречия, которые особенно ярко проявились в начале XIII в., когда часть ливской знати перешла на сторону немецких феодалов.

*Институт истории
Академии наук Эстонской ССР*

Поступила в редакцию
21/IV 1965

E. TONISSON

Die LIVISCHEN HÜGELGRÄBER IN KRIMULDA

Zusammenfassung

Livische Hügelgräber in Livland sind hauptsächlich an der Gauja (Livländische Aa) und an ihrem nördlichen Nebenfluss Brasla verbreitet (Abb. 1). Im Gebiet des Nordufers der Daugava (Düna), das sich als sehr reich an livischen Gräberfeldern erwiesen hat, sind nur zwei Hügelgruppen bekannt.¹

Die meisten Hügelgräber befinden sich in der Umgebung von Sigulda, Turaida und Krimulda (Segewold, Treiden und Kremon) im zentralen Teil der attlivischen Landschaft Toreida. Im selben Gebiet ist eine Reihe von Burgbergen (Abb. 2) bekannt.

Die Gräberfelder von Sigulda und Turaida sind vollkommen zerstört. Auch die Hügelgräber von Krimulda sind geschädigt worden, doch haben sie sich bis auf den heutigen Tag erhalten. In 1959, 1960 und 1962 sind sie von gemeinsamen Expeditionen der Institute für Geschichte der Akademie der Wissenschaften der Estnischen und der Lettischen SSR erforscht worden.⁴

Viele Hügelgräber in Krimulda wurden bereits in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts von Liebhabern und Schatzgräbern durchgewühlt; die gefundenen Gegenstände kamen teilweise in die Museen von Tartu und Riga.^{5,6}

In 1873, 1874, 1876 wurden nahezu 30 Hügelgräber von K. v. Sievers und L. v. Freytag-Loringhoven freigelegt.^{7,8} Im Jahre 1890 wurden die Hügelgräber in Krimulda von R. Hausmann, L. Schroeder und G. Loeschke untersucht.¹⁰ Die Ausgrabungen wurden in 1894—1895 von R. Jaksch fortgesetzt.¹¹ Kleinere Ausgrabungen wurden hier noch im Jahre 1945 von A. Karnups durchgeführt.¹⁶

Die Grabhügel in Krimulda sind aus aufgeschüttetem Sand. In mehreren Hügelaufrichtungen kamen auch Steine verschiedener Grösse vor. Die Toten waren unter den Hügeln in ein wenig in den Boden vertieften, von Norden nach Süden orientierten Grabmulden bestattet. In der Regel befand sich unter jedem Hügel nur eine Bestattung. In einzelnen Gräbern kamen jedoch Doppelbestattungen zum Vorschein. Die Leichen waren meist unverbrannt beigesetzt worden. Nur wenige Hügelgräber enthielten Spuren der Brandbestattung. Die Skelette waren sehr schlecht erhalten. Nach der Lage des Grabinventars konnte man jedoch feststellen, dass die Verstorbenen mit dem Kopf nach Norden bestattet wurden. Das Tongefäss befand sich fast immer im nördlichen Teil des Grabes, bei dem Kopf des Toten.

Das erste Gräberfeld besteht aus 53 Hügeln und liegt im Walde am nördlichen Gauja-Ufer, ungefähr 1,5 km südlich der Kirche von Krimulda (Abb. 2: I, 1). Die Hügel waren verhältnismässig flach, bis zu einem Meter hoch, 6 bis 8 m im Durchmesser.

Von dem beinahe vollkommen durchgewühlten Gräberfeld sind nur für 13 Hügelgräber genauere Angaben vorhanden. (Die Hügel 1—13 nach unserer Numeration¹⁷.) Nach dem Grabinventar zu urteilen, hat man es in sechs Hügelgräbern mit einer männlichen Bestattung zu tun. Im Hügel 1 wurde ein Doppelgrab mit der Bestattung eines Mannes und einer Frau, im Hügel 13 die Bestattung zweier Männer gefunden. Im Hügel 6, welches die einzige Brandbestattung dieses Gräberfeldes enthielt, war eine Frau oder ein Kind beigesetzt worden.

Nach dem Fundmaterial gehören alle Hügelgräber ins 11. Jahrhundert. Die Hügelgräber 6 und 11 werden in die erste Hälfte des 11. Jahrhunderts datiert. Im Hügel 6 (mit Brandgrab) kamen ein handgeformtes Tongefäss, zwei kleine schmale Armringe mit stark stilisierten Tierkopffenden, das Bruchstück eines Brustgehänges, ein samanidischer Brakteat (912—961) und andere Funde zum Vorschein. Besonders nennenswert sind zahlreiche kleinere, teilweise zerschmolzene Fragmente von Bronzegegenständen. Es scheint, dass ein Teil des Grabinventars — im Unterschied zum gewöhnlichen Brauch — zerbrochen und mit dem Toten zusammen verbrannt worden war. Im Grabhügel 11 wurden nebst einem handgeformten Tongefäss zwei Lanzenspitzen gefunden, die Typen «G» und «M» (nach der Klassifizierung des norwegischen Archäologen J. Petersen) repräsentieren. Es ist zu bemerken, dass das Tongefäss in diesem Grabe nicht im nördlichen, sondern im südlichen Teil des Grabes niedergelegt worden war.

Unter den Grabhügeln der zweiten Hälfte des 11. Jahrhunderts weisen Nr. 2 und 5 reicheres Inventar auf. In beiden sind ein Schwert, zwei Lanzen spitzen, eine Hufeisenfibel u. a. (Abb. 3, 4) gefunden worden. In die zweite Hälfte des 11. Jahrhunderts gehören wahrscheinlich auch die Grabhügel 1, 9 und 13. Vom Inventar, das im Hügelgrab 1 (mit gemeinsamer Bestattung eines Mannes und einer Frau) gefunden wurde, erwähnen wir zwei Tongefässe, zwei Lanzen spitzen, einige Glasperlen, ein Brustgehänge mit Schildkrötenfibeln, Kettenträgern und Zwischengliedern, ferner noch zwei Armringe (Abb. 9:1) u. a. Im Hügelgrab 9 wurden eine Hufeisenfibel mit Mohnkopfen, eine Gürtelschnalle, die einen sowohl im Baltikum als auch auf Gotland verbreiteten Typ repräsentiert, ein kleiner axtförmiger Bernsteinanhänger u. a. Gegenstände gefunden. Das Inventar des Grabhügels 13 (mit Doppelgrab zweier Männer) setzte sich aus Gürtelschnallen, Riemenverteilern, Fragmenten eines Knochenkammes und einer Breitaxt zusammen. Zum Grabinventar gehörten auch zwei Tongefässe und einige Reste eines Holzschildes.

Aus dem Ende des 11. Jahrhunderts dürfte wohl auch der Grabhügel 10 stammen. In diesem wurde eine mit Silber geschmückte Prunkaxt²⁵, eine Gürtelschnalle, eine silberne Hufeisenfibel mit fazettierten Würfelkopfen u. a. gefunden (Abb. 5).

Das zweite Gräberfeld liegt ungefähr 2,5 km östlich von der ersten Begräbnisstätte beim ehemaligen Bauernhof Liepenes (Abb. 2:1, 2) und besteht aus zwei Hügelgruppen. Die erste Gruppe zählt 20 Hügel, die zweite 13. Der mittlere Durchmesser der Grabhügel beträgt etwa 8—10 m, die Höhe 1—1,3 m; einzelne Aufschüttungen weisen einen Durchmesser von 10—12 m und eine Höhe von 2 m auf. Im Jahre 1894 wurde ein Hügelgrab bei Liepenes von R. Jaksch freigelegt, in den Jahren 1959—1960 wurden 11 Hügelgräber von J. Graudonis und E. Tõnisson untersucht.^{4,27} Als ein eigenartiger Zug ist zu bemerken, dass in diesem Gräberfeld weder Frauen- noch Kinderbestattungen zum Vorschein gekommen sind. Brandbestattungen finden sich nur in zwei Gräbern. Die ältesten Hügelgräber 7 und 10 der zweiten Gruppe stammen wahrscheinlich aus der Mitte des 11. Jahrhunderts. Die in ihnen freigelegten Grabvertiefungen waren nicht von Norden nach Süden, sondern von Nordwesten nach Südosten orientiert. In beiden Gräbern kamen zwei Lanzen spitzen (Abb. 8), ein Tongefäss (im ersten ein handgeformtes) u. a. Beigaben zum Vorschein.

Fünf Hügelgräber von Liepenes (4 und 12 der ersten Gruppe, 4 und 12 der zweiten Gruppe, ferner das von R. Jaksch freigelegte Hügelgrab) wiesen besonders reiches Grabinventar auf. Sie lassen sich ins Ende des 11. und in den Anfang des 12. Jahrhunderts datieren. Im Hügelgrab 4 der ersten Gruppe — mit Brandbestattung — wurden ein Schwert vom Typus «T» (nach Petersen), zwei Lanzen spitzen, ein Ledergürt, eine silberne Hufeisenfibel (Abb. 6), ein Tongefäss u. a. gefunden, im Hügelgrab 4 der zweiten Gruppe — ein Schwert, zwei Lanzen spitzen, eine silberne Hufeisenfibel, ein Armring, eine Bronzeschale, eine Schere u. a. Gegenstände. Als besonders nennenswert ist ein silbernes Ortband hervorzuheben, das zusammen mit einem Schwert vom Typ «T» gefunden wurde.²⁹ Ein ähnliches Ortband wurde in 1896 in Turaida³⁰ und in 1939 in Kiew gefunden.^{31,32} Im Hügel 12 der zweiten Gruppe (mit Brandgrab) kamen gleichfalls ein Schwert vom «T»-Typ, zwei Lanzen spitzen, eine silberne Hufeisenfibel, ein Tongefäss u. a. zutage. Unter den Funden aus dem Hügelgrab 13 der I. Gruppe muss ein Teil einer Schwertklinge mit bronzenem Ortband der Schwertscheide (Abb. 7) hervorgehoben werden.

Die übrigen blossgelegten Hügelgräber von Liepenes stammen aus dem 12. Jahrhundert. Von dem dort gefundenen Grabinventar ist besonders folgendes zu erwähnen: ein Schwert vom «X»-Typ und zwei Lanzen spitzen aus dem Hügelgrab 3 der zweiten Gruppe; eine Bronzeschale und ein Tongefäss mit dem Zeichen des Meisters oder des Besitzers aus dem Hügelgrab 18 der ersten Gruppe; ein kleines eisernes Ortband mit bronzenem Kreuz aus dem Hügelgrab 1 der ersten Gruppe.

In sechs Hügelgräbern von Liepenes (1, 4, 13 der ersten Gruppe, 3, 7, 10 der zweiten Gruppe) war zusammen mit dem Menschen ein Hund bestattet. Nach den Angaben K. Paaver's, der das entsprechende osteologische Material untersuchte, waren die Hunde von grossem Wuchs und erinnerten an den heutigen deutschen Schäferhund.

Das dritte Gräberfeld von Krimulda, aus 270 Hügeln bestehend, liegt etwa zwei Kilometer südwestlich der Kirche am Gauja-Ufer (Abb. 2:1, 3). Der Durchmesser der Hügelgräber beträgt 5—11 m, die Höhe 0,5—2,5 m. Fast alle Hügel sind früher durchgewühlt worden; genauere Angaben liegen bloss über 35 untersuchte Hügelgräber vor.³⁹

Das Inventar der Hügelgräber von Priedes ist verhältnismässig zurückhaltend. Manche Gräber enthielten überhaupt kein Fundmaterial. Es hat den Anschein, dass die Gräber zum Teil bereits früher durchgewühlt worden waren und die gefundenen Gegenstände nur den Überrest des Grabinventars darstellen.

Spuren der Brandbestattung sind nur in zwei Hügelgräbern (11, 21) gefunden worden; die übrigen enthielten Leichenbestattungen. Dem Fundmaterial nach zu urteilen waren in 12 Hügelgräbern Männer, in 10 Frauen beigesetzt.

Von den Hügelgräbern der zweiten Hälfte des 11. Jahrhunderts zeichnen sich die Hügelgräber 1 und 19 durch das reichere Grabinventar aus. Im Hügelgrabe 1 (mit Männerbestattung) wurden ein einschneidiges Schwert, zwei Lanzenspitzen, eine Breitaxt, eine Gürtelschnalle, zwei Tongefässe u.a. Beigaben gefunden. Das Inventar des Hügelgrabs 19 (mit Doppelgrab zweier Männer) setzte sich aus einem Schwert, einer Breitaxt, einer Gürtelschnalle, zwei Tongefässen und anderen Beigaben zusammen. In die zweite Hälfte des 11. Jahrhunderts werden auch die Hügelgräber 3, 4, 13, 32, 33 (mit Männerbestattung) datiert. Zu ihrem Inventar gehörten Breitäxte, Lanzenspitzen, Tongefässe u.a. Beigaben.

Aus der zweiten Hälfte des 11. Jahrhunderts stammen auch die Hügelgräber 8 und 7 (mit Frauenbestattung). Im Hügelgrab 8 wurden eine Hufeisenfibel (Abb. 9:3), 4 Armringe (Abb. 9:2) u.a. Gegenstände gefunden. Im Hügelgrab 7 kamen ein Brustgehänge, das Fragment eines Messers, ein Bernsteinanhänger u.a. Funde zum Vorschein.

Die übrigen datierten Hügelgräber von Priedes gehören ins 12. Jahrhundert. Von ihnen sind als die an Grabinventar reicheren die Hügelgräber 14, 20, 16 und 17 (mit Frauenbestattung) hervorzuheben. So wurde zum Beispiel in den Hügelgräbern 14 und 20 ein Brustgehänge mit zwei Schildkrötenfibeln, Kettenträgern und verschiedenen Anhängern (Abb. 10, 11) gefunden. Zum Inventar des Hügelgrabs 14 gehören noch ein schmaler Armrings (Abb. 10:1), eine Gürtelschnalle und eine Breitaxt. Im Hügelgrab 20 sind fünf herzförmige Bronzeanhänger mit Palmettverzierung (Abb. 11:2, 3) von Interesse.

Zufälligen Funden nach zu urteilen, befanden sich in der Umgebung von Krimulda noch einige Grabfelder — wahrscheinlich Flachgräber aus dem 11.—12. Jahrhundert (Abb. 2:IV). In der alten Literatur wird auch ein Grabfeld (Hügelgräber?) bei dem ehemaligen Gute Enghärte (Engelhartshof) erwähnt. Auf der Karte sind noch etliche Aufschüttungen von unbestimmtem Charakter bezeichnet (fünf Aufschüttungen im Park des Sanatoriums von Krimulda; eine beim ehemaligen Bauernhof Briduļi, ungefähr 1 km westlich vom Graberfelde von Priedes; eine in der Nähe des ehemaligen Pastorats von Krimulda (Abb. 2:III).

Aus Krimulda stammen noch einige Museensammlungen, deren Fundort nicht näher zu identifizieren ist. Man kann annehmen, dass sie hauptsächlich aus denselben Hügelgräbern gehoben worden sind. Die Sammlungen enthalten unter anderem 5 Schwerter,⁴⁶⁻⁴⁷ 14 Lanzenspitzen, darunter ein Vertreter des Typs «G» mit Silberplattierung.⁴⁹ Von den 12 Breitäxten ist besonders ein Exemplar hervorzuheben, das an den Typ «M» (nach Petersen) erinnert. In diesen Sammlungen befinden sich noch Scheren, Feuerzeuge, Schlösser, Schlüssel, Tongefässe u.a. Unter den Schmucksachen kommen Brustgehänge mit Schildkrötenfibeln, Kettenträgern und verschiedenen Anhängern, wie auch Hufeisenfibeln⁵², Perlen, Bernsteinanhänger und andere Fundstücke vor. Besonders bemerkenswert sind ein halbmondförmiger Kettenträger⁵⁸, ein Armrings mit Bandflechtornament⁵⁹, eine mit Bronzeblech beschlagene Messerscheide⁵⁷, Halsringe mit aufgereihten Bronzespiralen⁶¹ und eine Spinnwirtel aus rosafarbenem Schiefer.

Die Hügelgräber von Krimulda lassen sich also in die zweite Hälfte des 11. Jahrhunderts und ins 12. Jahrhundert datieren. Nur auf dem ersten Graberfelde finden sich einige Grabhügel aus der ersten Hälfte des 11. Jahrhunderts. In diesem Zusammenhang ist es interessant zu bemerken, dass unweit dieses Graberfeldes noch 4 ziemlich flache Grabhügel liegen (Abb. 2:II, 1). Sie wurden schon von Grewingk besprochen⁶², im Jahre 1945 aber wurde ein Grabhügel von Karnups teilweise freigelegt. Es kamen Kohle, Asche, kleine Stücke von Bronzeblech, kleine Scherben eines handgeformten Tongefässes und andere Funde zum Vorschein. Das unbedeutende Inventar lässt sich nicht näher datieren und die Zeitstellung dieser Grabhügel bleibt recht unklar. Aller Wahrscheinlichkeit nach stammen sie aus einer älteren Zeit. Auch E. Sturms nimmt an, dass auf dem livischen Gebiet an der Gauja ältere Grabhügel vorkommen, die sich durchs Fenlen des Fundmaterials von den Hügelgräbern des 11. und 12. Jahrhunderts unterscheiden.⁶³ Er bringt sie mit den fundleeren Grabhügeln in Nord-Kurland in Zusammenhang. Seiner Meinung nach sind diese Grabhügel ein Beweis dessen, dass die im 11.—12. Jahrhundert an der Gauja ansässigen Liven kurz vorher aus Kurland eingewandert waren. Ohne diese Frage näher zu berühren, muss man bemerken, dass von E. Sturms erwähnte undatierte Hügelgräber am Gaujagebiet tatsächlich auf jedem Graberfelde zu finden sind. Das Fehlen der Funde aber deutet oft nur darauf hin, dass diese Hügelgräber schon früher durchgewühlt worden sind.

Die aus der zweiten Hälfte des 11. Jahrhunderts stammenden Hügelgräber zeichnen sich durch reicheres Inventar, besonders durch Waffenfunde aus. Zu dieser Zeit entstehen verschiedene neue Typen von Schmucksachen und Verzierungsmotiven, kennzeichnend für die Kultur der Gauja-Liven. Das alles zeugt von einem Aufschwung des Wirtschaftslebens und von der Absonderung einer reichen Oberschicht.

Im 12. Jahrhundert wurde die Beerdigung der Toten auf den Graberfeldern von Liepenes und Priedes fortgesetzt, doch hat sich die Anzahl der reichen Männerbestattungen merkbar verringert. Es ist wohl anzunehmen, dass zu dieser Zeit gewisse Ver-

änderungen in den Begrabungsitten stattgefunden waren, möglicherweise unter dem Einfluss des Christentums. Gleichzeitig zeugen aber die reichen, ins 12. Jahrhundert datierten Frauengräber auf dem Gräberfeld von Priedes von einem gewissen Konservatismus bei der Beisetzung von Frauen. Wegen der vielen reichen Männerbestattungen ist besonders das Gräberfeld von Liepenes hervorzuheben. Diese Begräbnisstätte wurde aller Wahrscheinlichkeit nach von einer sehr wohlhabenden Familie benutzt. Es ist anzunehmen, dass der bekannte Vertreter der livischen Oberschicht, Kaupo, gerade aus dieser Familie stammte. Die Gräberfelder von Krimulda sprechen also für eine weitgehende materielle und soziale Differenzierung. Von diesem Standpunkt aus wird es leichter, diese inneren Gegensätze zu verstehen, die besonders am Anfang des 13. Jahrhunderts hervortraten, als ein Teil der livischen Oberschicht auf die Seite der deutschen Feudalherren überging.

*Institut für Geschichtsforschung
der Akademie der Wissenschaften der Estnischen SSR*

Eingegangen
am 21. April 1965

L. VIROJA

KRISTJAN RAUA SEISUKOHTI KUNSTIKÜSIMUSTES

Kristjan Raud (1865—1943), kelle sünnist sügisel möödus 100 aastat, on oma väljendusriikka ja monumentaalse kunsti kõrval pärandanud meile hulga kunstiteoreetilisi kirjutisi. Sisaldades Rauda seisukohti kujutava ja rahvakunsti kohta, aitavad nad sügavamalt mõista nii ta loomingut (vt. ka tema teoste reproduktsioone kleebistel) kui ka ajastule omaseid taotlusi ja püüdlusi. Ühtlasi aitavad nad paremini mõista, miks Raud sellise innuga pühendus sajandi alguskümnele vanavara kogumisele ning Eesti Rahva Muuseumi rajamisele. Paralleelselt kujutava kunsti alase loominguga kõnelevad Rauda kirjad ja artiklid temast kui elu sügavuti vaatlevast kunstnikust-tundeinimesest, juurdlevast mõtlejast, uue, edasiviiva eest võitlejast. Ajastu kunstiteoreetiliste mõtteavalduste taustal omab Rauda sõnaline pärand kaaluka, sageli juhtiva koha. Enamik sellest kõlab tänapäevalgi huvipakkavana ja kaasaegsena.

Seni teada olevad kõige varasemad mõtteavaldused kunstist, kui välja arvata juhuslikumat laadi märkused varasemal joonistustel, leiduvad ta kirjades kaksikvend Paulile, milledest enamik on kirjutatud Düsseldorfis (1897—1898) ja Münchenis (1899—1903) õppimise aastail.¹ Kriitiliste märkuste kõrval sealsete kunstioppeasutuste kohta sisaldavad tema kirjad ka seisukohti loomingulise protsessi kitsamast valdkonnast.

Väärtuslikku materjali pakub ka Rauda hilisem kirjavahetus, selle hulgas kirjad K. E. Söödile ajavahemikust 1910—1941.² Viimaseid on teada ligikaudu 60.

Ainestikult mitmekülgsemad on perioodikas ilmunud artiklid.³ Omaette, arvult domineeriva grupi moodustavad nende hulgas kõnede tekstid, üleskutsed ja aruanded, mis enamikus on kirjutatud aastail 1904—1914 seoses rahvakunsti kogumisega. Nad on probleemirikkad ja sügavad ning neis selgitatakse rahvakunsti olemust ja tähtsust.

Kõnesoleval ajal kujunes kultuuri valdkonnas üheks keskseks probleemiks küsimus eesti kunsti edasisest saatusest ning kunsti rahvuslikkusest. On loomulik, et Raud sellegi kohta sõna võttis, oli ta ju sajandi alguskümnele mitte üksnes meie aktiivsemaid rahvakunsti kogumise, vaid ka aktiivsemaid kunstielu organiseerijaid, kunsti ja rahva esteetilise kasvatus eest võitlejaid.

Mõtted eesti kunsti edasisest teest ja kunsti rahvuslikkusest on sel varasel perioodil enamikus avaldatud äsja mainitud rahvakunstialastes artiklites. Seejuures vaadel-

¹ Praegu teada olevad K. Rauda kirjad P. Rauale kuuluvad kunstniku pärijate kogusse. Sellepärast on viidetes mainitute asukoht «pärijate kogu» märkimata jäetud.

² Artikli autorile teada olevad K. Rauda kirjad K. E. Söödile asuvad Fr. R. Kreuzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonnas (edaspidi KM KO).

³ K. Rauda kirjad P. Rauale ja K. E. Söödile on seni K. Rauda käsitlevais kirjutistes peaaegu täielikult kasutamata jäänud, artikleid aga on kasutanud R. Kangro-Pool oma monograafias «Kristjan Raud» (Tallinn, 1961), kus on avaldatud ka K. Rauda viis varasemat artiklit terviklikult.

dakse neid küsimusi peamiselt ühest aspektist, nimelt sellest, millist osa võib ja peaks mängima rahvusliku kunsti taassünnis rahvakunst. Avaramalt ning koondatuna ühe artikli raamesse, lõplikult kristalliseerunult esitas K. Raud mõtted rahvuslikust kunstist 1937. ja 1938. a.⁴

Tähtsamate hulgas, kaudselt ka rahvusliku kunsti arenguteede küsimust riivavana, tuleb märkida kujutava kunsti probleeme puudutavat kirjutist «Vene kunstnikud-modernistid».⁵

Nende ning mitmete teiste artiklite kõrval, mis käsitlevad ka siin mainimata probleeme, annavad teatava ülevaate K. Raua arvamustest kunsti kohta R. Kangro-Pooli üleskirjutused tema ja K. Raua vestlustest.⁶

Et Raua kirjutised on küllaltki probleemirikkad, ei suuda käesolev vaatlus esitada ega kommenteerida kaugeltki kõiki ta mõtteavaldusi. Ka ei pretendeeri artikkel Raua vaadetes esinevate mõningate vastuolude ja kohati avalduva piiratuse lõplikule analüüsile. Materjali rohkuse ja selle liiga linnulennulise tundmise tõttu on käsitluses tagaplaanile jäänud ka tausta, s. o. üldise kunstiteoreetilise mõtte sügavam analüüs. Viimase kirjutamist oleks kergendanud kasvõi kahe-kolme tolle ajajärgu juhtivama kunstniku vaated kui mitte just analüüsiv ja hindav, siis vähemalt tutvustavgi käsitlus. Täni on selliseid aga ilmunud ainult üks, nimelt L. Gensi artikkel J. Koorti seisukohtadest kunsti rahvuslikkuse kohta.⁷ Nii jääb käesolevki artikkel üheks esimeseks sammuks meie varasemate kunstiteoreetiliste mõtete tutvustamisel. Seejuures on püütud Raua seisukohtadest esile tõsta peamist, näidata teda kui omaaegset uue ja rikastava eest võitlejat.

*

Raua artikleid läbib mõte, et kunst pole looduse kopeerimine. «Meie põlgame ... nõnda nimetatud maalida mõistmist, nüüdseid akademiaid.»⁸ Need sõnad on kirjutatud eesti kunsti uute teede otsingute aastatel. Nende juured aga ulatuvad eelmise sajandi lõppu.

Meie perioodikas on tavaks siduda teadlik seljapööramine akademismile ning moodsa kunsti algus Ants Laikmaa lahkumisega Düsseldorfis akadeemiast 1897. a.⁹ Sellise järelduseni viis seni kättesaadaval olnud materjal, välja arvatud kujutava kunsti alane looming, mis annab põhjust siduda seda murrangut veel enam Kristjan Raua nimega, kui üldse sel puhul pidada õigeks mingi kitsapiirilise daatumi kasutamist. Aluse selleks annavad ka Raua veendumused ja seisukohad kirjades vend Paulile aastaist 1897 ja 1898, mis üldsusele seni olid tundmata. Neis avaldab Raud pidevalt nõrdimust Düsseldorfis akadeemia iganenud õppemeetodi ja vanadest akademistlikest kaanonitest kinnipidamise pärast, «rämpsu pärast», mida pole kuskil nii palju kui Düsseldorfis kunsti-hallis.

Juba 1897. aasta detsembris, vaevalt Düsseldorfis saabunud, otsustab Raud siit lahkuda, sest Düsseldorfis «ei õpi ükski kurat maalimist ära»¹⁰. Tõsi, see pole Raua avastus, vaid üldine seisukoht. Ka meie lähemad naabrid, Põhjamaade kunstnikud, olid sellele kunstikeskusele kui vananenule ammu selja pööranud. Kõik see ei kahanda Raua arva-

⁴ K. R a u d, Meie oma kunstist. EKKKÜ Kunsti Album III. Tallinn, 1937, lk. (3–5); K. R a u d, Süvenemisest. Rmt.: Kunstiühing Pallas 1918–1938. Tartu, 1938, lk. 10 ja 11.

⁵ K. R a u d, Vene kunstnikud-modernistid. (W. Matwey ainetel). «Noor-Eesti» 1910/11, nr. 5/6, lk. 471–478.

⁶ Viimased on avaldatud R. Kangro-Pooli monograafias «Kristjan Raud». Et need enamikus kordavad perioodikas avaldatud mõtteid ning on ühepoolsed, intervjueritu poolt kontrollimata, pole neid käesolevas artiklis kasutatud.

⁷ Vt. L. G e n s, Jaan Koort — kunsti rahvuslikkusest. Kunst 1959, nr. 2, lk. 22–34.

⁸ K. R a u d, Vene kunstnikud-modernistid, lk. 476.

⁹ Düsseldorfist lahkus Ants Laikmaa alles 1899. a. (Vt. näit. V. R a a m, Ants Laikmaa loomingu arengujooni. «Looming» 1941, mai-juuni [nr. 5/6], lk. 565.)

¹⁰ K. Raua kiri Düsseldorfist P. Rauale. Rakvere postitempel 21. detsembrist 1897 (vkj.). Nii käesoleva kui ka järgnevad kirjad on tõlkinud kunstniku abikaasa, arvestades K. Rauale omast väljendusviisi.

muse uudsust meie kunsti seisukohalt, kus tollal domineerisid veel möödunud sajandite aegunud esteetilised ideaalid ja maneerid.

Mõni kuu hiljem lisandub sellele, otse nagu Raua oma senistele sõnadele kaalu otsivalt: «Laipmann ei ole siinse akadeemiaga ja eriti siinse maalimisega sugugi rahul, ja see on inimene terve mõtlemise ja selge mõistusega.»¹¹

Eluvõõraks jäänud akademistliku suuna eitamine avaldub ka Paul Rauale järjekindlalt jagatavais noomitustes eemalduda ajastu kunsti-ideaalidest mahajäänud õppejõud Gebhardtist: «Sinu ideaal Gebhardt maalib ju täiesti nagu hollandi väikemeister, on õnn, et tal enam maaliklassi ei ole, et seda igavest pruuni tulevikus enam nii kangesti ei kultiveerita nagu seni.»¹²

Teravamalt kui teistes kirjades avaldub K. Raua protest ühes 1898. aasta kevadest pärinevas: «Sul on võimeid... Nüüd ei ole veel hilja. Pärast seda kui Sa ennast täielikult ja tugevasti Gebhardti savivärvidesse sisse oled töötanud, on see raske ja ehk võimatu ennast lahti päästa. Tänapäeval ollakse ju kaugemal ja just naturalistlik värv on tähtsuse poolest teisel kohal maalimises. Mõtle sellele!»¹³

Ka akademismile omane liiga detailne, emotsionaalsust suretav viimistlemine langeb kriitika alla: «On otsustatud asi, et kunstiteos ei tarvitse väga viimistletud olla, kõrgemaks ja määramamaks on ja jääb siiski — süžee meeleoluga... Viimistlus on ju hea ja see jääb eeliseks, aga ometi teisejärguliseks ja õnnelik kes seda omab, aga see eelis hävitab harilikult NB intensiivselt tundvate isikute juures poeesiat ja värskust, mis on nr. 1 iga teose juures. Pikaajalise läbitöötamise vältel kaob ikka ja igaühel suurem või väiksem doos sellest. Poeesia ja lõhnade aeg kestab nagu õnn ainult viivu. Katsu seda iseendal... Sina sead siin mulle kindlasti Gebhardti vastu. Gebhardt imponeerib oma hingestatud füsiognoomiatega ja teatava loomulikkusega afääris, kuid vahetu, kibeleva elu hõngu otsitakse tema juures asjatult.»¹⁴

Muide, siin on fikseeritud ka ideaal, mille nimel kunstnik keeldub looduse kopeerimisest: kibeleva elu hõng, meeleolu, poeesia, värskus. See on peamine. Selle tõekspidamise elluviimist võib jälgida juba ta Peterburi-aegseis töödes. See arusaam jääb kehtima XX sajandi algul, kui Raud kunsti inspiratsiooniallikana propageerib rahvakunsti kätketud väärtusi, kuid ka hiljem, kui sünnivad ta šedöövrid.

Esitatule analoogilisi mõtteid leidub neis kirjades rohkesti. Tõsi, olles adresseeritud vennale, ei pääse nad esialgu laiemale mõjutama tolleaegseid esteetilisi arusaamu. Sellele vaatamata on nad oma olemuselt mitte ainult Raua isikliku, vaid ka ajastu protestivaimu väljenduseks vana, arengut takistava vastu. Ka esitatud esteetilised ideaalid on tihedasti seotud sajandivahetuse positiivsete kunstitaotlustega Euroopas. Raua osa seisneb esmajoones talle vastuvõetava valiku tegemises ning sellele oma isikliku käekirja ja tundelaadiga konkreetse vormi andmises. Koos Raua sajandilõpu kunstiga, samuti A. Laikmaa seisukohtade ning õpingute järsu katkestamisega Düsseldorfis on Raua seisukohad uue kunsti sünni endeks Eestis.

*

Avaramale võitlejapositionile asub Raud XX sajandi alguskümnendil. Nii ta tegevus ja artiklid kui ka kunst kujuneb just nüüd ajastu protestivaimu, uute ideaalide ja uute otsingute üha teravamaks väljenduseks. See on aeg, kus võitlus rahvusliku kunsti loomise ümber, eriti aga vana ja uue vahel, võttis kohati üsna teravad vormid. Võitluse raskus uue eest ei lange nüüd aga üksnes K. Raua ja A. Laikmaa, vaid sajandi alguskümnendil tekkinud demokraatlikult häälestatud kunstnike-novaatorite grupi õlgadele, kuhu koos mainituga kuulusid N. Triik, J. Koort, K. Mägi ja mitmed teisedki.

¹¹ K. Raua kiri Düsseldorfist P. Rauale. Düsseldorfi postitempel 29. jaanuarist 1898 (ukj.). Juttu on kunstnik Ants Laikmaast, kellega K. Raud 1897. ja 1898. aastal Düsseldorfis tihedasti kokku puutus, nagu reedavad kõnealusel K. Raua kirjad.

¹² K. Raua kiri Düsseldorfist P. Rauale. Rakvere postitempel 21. detsembrist 1897 (vkj.).

¹³ K. Raua kiri Düsseldorfist 11. apr. 1898 (ukj.) P. Rauale.

¹⁴ K. Raua kiri Rakverest 3. det. 1898 (vkj.) P. Rauale.

Vaen vananenu, arengut takistava vastu, oma professionaalse kunsti traditsioonide puudumise, tahe Euroopa ja vene sajandivahetuse kunstitaotlustele, -tasemele ja -meisterlikkusele järele jõuda ning soov luua oma näoga kunsti ühendas vähegi radikaalsemalt mõtlevaid kunstnikke. Erinevused tekkisid alles konkreetsemas küsimustes, nagu: milline see oma kunst peaks välja nägema, milliseid teid mõõda selleni jõuda jm.

Paljude teiste probleemide hulgas kujunes vaieldavaks ka küsimus, millist osa peaks rahvusliku kunsti sünnis mängima rahvakunsti traditsioonid. Just selles küsimuses võttis Raud neil aastail tihti sõna ning just selles küsimuses erinevad ta seisukohad kaas-aegsete omadest. On selge, et Raud ei saanud liituda nendega, kes uute teede otsinguil täielikult ignoreerisid rahvakunsti traditsioonide kasutamise vajadust.¹⁵ Kuid ta ei liitu ka nendega, nagu mõnel puhul on väidetud, kes ainsa inspiratsiooniallikana nägid kitsalt rahvakunsti eeskujusid. Mitte kunagi pole ta kutsunud rahvakunsti elementide kopeerimisele, kujutatava ainestiku piiramisele muistse elu-olu või miljöoga, nagu selles ajuti süüdistas teda J. Koort või nagu seda kaldus kohati tegema A. Promet.¹⁶

Tundub, et neil kordadel, kui K. Raua seisukohti on tõlgendatud liiga ühekülgset, on ta kirjutisi sirvitud pisut pealiskaudset või on kahe silma vahele jäetud mõningad olulised seigad. Millegi pärast ei ole märgatud, et Raud rahvakunsti traditsioonide poole pöördumist propageerides peab erinevalt teistest esialgu (XX saj. alguskümnendil) silmas rohkem käsitööd kui kujutatavat kunsti. Alates 1904. a. «Lindas»¹⁷ toodud artiklist võitleb ju Raud eriti energiliselt käsitöö taseme tõstmise eest. Maitsetuse rappa ja võõraste mõjude alla langenud kodukäsitöö ilme omapärasemaks, kaunimaks ning rahvuslikumaks muutmisel oli rahvakunst tollal täiesti loogiliseks maitse kasvatamise vahendiks.

Raud, kes juba eespool tsiteeritud kirjades Paulile oli avaldanud suurt sümpaatiat rahvaloomingu vastu, juhib küll korduvalt lugejate tähelepanu rahvakunstile, kuid näeb selles kunsti inspiratsiooniallikat kõige laiemas mõttes. Erinevalt teistest kõlab Raua argumentatsioon selles osas lihtsalt ja loogiliselt: «Vanad kaovad. Noored astuvad asemele. Iga põlv pärandab järeltulijatele oma parema: oma tarkuse, teaduse ja osavuse. Õnnelik see rahvas, kel suured vanemad ja suured traditsioonid on. Meil ei ole põhjusi oma eisisasid häbeneda.»¹⁸ Sealjuures rõhutab ta sel varasel ajajärgul, sajandi alguskümnendil, rahvakunsti traditsioonide tähtsust peamiselt loogilise lähtepunktina meie rahvusliku «kujulise (kujutava — L. V.) kunsti alustamisel ja elustamisel».¹⁹

Iseloomulik Raua nende aastate mõttekäigule on ka järgmine lõik: «Iseennast tundma õppida, oma nõrkustest ja võimistest aru saada, on meil tarvis, et parandusi ette võtta. Kui meie kasvada ja edasi ehitada tahame, siis küll ainult — oma põlise hää alusel. Meie endine kultura on meie rahva loodetesse (rahvakunsti, rahva loomingu — L. V.) koondatud. Sääb on ka ühtlasi meie tuleviku tugevuse juured.»²⁰ Nii need kui ka allpool tsiteeritavad väljavõtted tõendavad, et Raud näeb kunsti pidevas arengus olevana, uut vanast väljakasvavana. Ja kuna meil, nagu juba öeldud, XIX sajandi teisel poolel ei suudetud veel luua omi professionaalse kunsti traditsioone, pöördub Raud nende otsinguil esimeses järjekorras paratamatult rahvakunsti poole.

Peamine erinevus Raua ja mitmete teiste vahel, kes propageerisid rahvakunsti kui kaasaegse kunsti lähtekohta, seisnes aga selles, kuidas üks või teine rahvakunsti kui eeskju käsitles, kuivõrd eeskju otsiti rahvakunsti välises küljes, etnograafilises omapäras või rahvale omaseis iluideaalides jne.

Raud käsitab rahvakunsti avaramalt ja sügavamalt kui ükski ta kaasaegseist ja

¹⁵ Vt. L. Gens, Jaan Koort — kunsti rahvuslikkusest, lk. 22—34.

¹⁶ Vt. sealsamas.

¹⁷ K. Raud, Kunst eesti käsitöös. «Linda» 1904, nr. 34, lk. 672—675.

¹⁸ K. Raud, Rahvas. «Postimees» 5. mail 1912.

¹⁹ K. Raud, Eesti kunstist. «Postimees» 15. aug. 1909.

²⁰ K. Raud, Oli ennemuiste nõnda? (Fragment.) Eesti Kultura I, 1911, lk. 355.

pisut teisest aspektist kui paljud teised. Just selle tõttu jõuab ta ka rahvakunsti traditsioonide mõistmisel tööle lähemale kui tema kaasaegsed.

Raud vaatleb rahvakunsti kui loomingulise protsessi tulemust. Ta näeb rahvakunsti esmajoones loomingut, milles kehastub rahva eetiline ja esteetiline maailm, vaimne rikkus ja jõud, fantaasia, ilumeel, maitse ja loomisvõime, ta arusaamad, elu ja saatus. Rahvakunsti sünnitajaks aga on elu, loodus, inimese paratamatu vajadus neile nii või teisiti reageerida.²¹

Selgesti kõneleb sellest Raua artiklites lõik lõigu järel. Laul «tuli sisemise tungina nagu hoog, nagu sala soov, nagu vaikne sund nende üle ja nad pidivad tahes või tahtmata laulma. Elu, töö, mitmesugused juhtumised, rõõm, kartus, kurbtus, lootus, looduse ilu ja p. m. olid nende käskijad neid salmisid ritta seada.»²² Või: «Üks suu laulis tuhandete südamest. See oli jõud, mis kaasa kiskus, vaimustas, lepitask, ühendas, vaigistas.... Muistsete inimeste meeleolu, nende soovid, tunded, mõtted, ihad, lootused leiame siit. Kui omaselt, kui otsimata vabalt ja iseäraliselt, kui otsekohe ja külameheliselt ladusalt ja tüsedalt on see kõik ette toodud....»²³

Eriti kõrgelt hindab Raud vanemat rahvaluulet: «Kõik on siin suurelt nähtud ja tuntud, kõik imposant joontes, genialise käega tõmmatud, nagu Lindu loor (Linnutee — L. V.), mis üle taeva toredasti lehvib.»²⁴

Ja edasi: «Mis on meie rahva luule, ta laulud, muistsed jutud, viisid, vanad sõnad — muud, kui elu tarkuse tunnistused ja igatsused tasakaalu, rütmuse, õnne järele?»²⁵

«Filosofeerijad pead, rahva targad olid neid kokku seadnud. Muinasnimene tabas läbi elu. Suurte uudishimulikkude silmadega vaatas ta oma ümbruse peale. Elu oma sadandete mõistatustega keerles ta ümber.... Ümbritseva looduse arusaamata ja selgitamata nähtused ja avaldused.... tulid talle kõik kui imed ette. Kui mõtleja olevus otsis inimenõ.... seletavaid põhjusi, ja nii sündisid need saladuslised lood täis fantaasiat, mõtterikkust ja iseäralist ilu.»²⁶

«Kõik need esiaja kujud — haldjad, mardused, libahundid, metsavanad ja piigad, veteneitsid, murumemmed, pisuhännad, majavaimud jne. — mis on nad muud kui sümbolid, kui rahva otsimiste, eksimiste, ihade, kokkumiste, rõõmude, lootuste, aimduste personifikatsioonid, meile õpetuseks, selgituseks, äratuseks.»²⁷

Loominguna, kuhu on kätketud rahva fantaasia ja ilutunne, käsitab Raud ka tarbeasjade sündi. «Kui meie esivanemad tarbeasju valmistasivad, viibisid nad sooja südamega töö kallal.... Tarviduse nõude sisse käis ka ästetiline tunne.... Tarbekohase meeldiva välimuse läbi sai asi vast olemise õiguse....»²⁸

Samuti vaatleb Raud muistseid ehteid, kirjamisi ja värve kui rahva algupäraseid kujutava kunsti algkatseid.²⁹

«Nendes on rahva sündinud kunstnikud oma iseäralisi ilumõtteid isemoodi nähtavale toonud. Siin on seesama iseloomuline rahva vaimline ollus ja laad kehaliselt ilmsiks saanud, mis vanal luulel ja laulul on omane.»³⁰ Või: «Kirjad meie endistes

²¹ K. Raua pikemaist ja analüüsirikkaist artiklitest selle kohta vt. Kunst eesti käsitöös, lk. 672—675; Eesti Rahva Museum. Ainelise vanavara korjamisest. «Postimees» 10. juunil 1909; Eesti kunstist; Oli ennemuiste nõnda?, lk. 351—355; Mõni sõna loomisest ja iludusest. Kunstnik K. Raud'i käsitöö-kursusel peetud kõne. «Käsitööleht» 1907, nr. 8, lk. 57—60; Mõtted rahva kunstitööde korjamise puhul (osa Kr. Raua kõnest «Kas kasvame või kaome»). Eesti Rahva Museum 1913. Eesti Rahva Muuseumi väljaanne nr. 8. Tartu, 1914, lk. 3—4; Eesti muinastööst. Kõne pidanud Kristjan Raud Eesti Rahva Muuseumi kõnekoosolekul 8. apr. 1912. a. «Vanemuises». «Eesti Kirjandus» 1912, nr. 6, lk. 225—234.

²² K. Raud, Eesti muinastööst, lk. 226 ja 227.

²³ K. Raud, Oli ennemuiste nõnda?, lk. 352.

²⁴ K. Raud, Eesti Rahva Museum.

²⁵ K. Raud, Mõtted rahva kunstitööde korjamise puhul, lk. 3.

²⁶ K. Raud, Eesti muinastööst, lk. 230 ja 231.

²⁷ K. Raud, Oli ennemuiste nõnda?, lk. 353.

²⁸ Sealsamas, lk. 354.

²⁹ K. Raud, Eesti Rahva Museum.

kinnastes, need haruldased lillekujud ja värvid meie endistes tanudes, need naiv-imeelikud väljalõiked meie istetes, küünlajalgades, joogikannudes, mis on need muud, kui tüsedad rahva murraksõnad, rütmilised Eesti helid!»³¹ jne. jne.

Mida enam Raud rahva aastasadaevanusesse loomingsusse süveneb, seda kõrgemalt hindab ta teda. Pidades silmas kaasaegset loodavat, kuid eriti rahvakunsti, kirjutab ta 1909. aastal: «Kaoks täna Eesti, oleks ta kui rahvas varsti unustatud. Aga ta mineviku kultura, ta kunst jääks. Jääks kui särav sammas kaugele, kaügele hiilgama võorastesse maadesse, tumedasse, tundmata tulevikku. See on see raudvara, mis üle aegade ja inimeste põlvede ulatab, mis mälestusi kannab ja kroonisisid annab, mis inimsust taevastesse tõstab.»³²

Nimetades eesti rahvast väledaks, mõtlejaks, lauljaks rahvaks, kes vikerkaari taevast maha tõi ja enese ümber ehteks mässis, kellel Kalevid kaimudeks olid, väidab Raud, et kõigest sellest elab midagi rahva hinges veel edasi.³³ Sellele edasielavale, sõnades lõpuni väljendamatule otsib Raud talle omaselt väga poeetilisi võrdlusi.

Nagu paljudes Raua artiklites, väljendub neis poeetilistes võrdlusteski tema usk rahva loovate võimete suurusesse, surematusse, nende võimete taassündi ja uuenemisesse. Üheks niisuguseks on võrdlus ta kaasaegsete südameis veel edasi õitsevatest «suurtest müstilistest muinaslilledest», mida vilud tuuled (olud — L. V.) ainult ajutiseks on kinni surunud. Raud on sügavalt veendunud, et rahva loomistahe ja and võib taanduda ainult ajutiseks, ta on veendunud, et see tõuseb ja sünnib taas — nagu fooniks.³⁴ See on üks põhilisi jooni ta veendumustes. Neist veendumustest näib Raud ammutavat ebatavalise visaduse ja jõu, mis iseloomustas ta tegevust vanavara kogumisel ja selles vanavaras peituvate väärtuste propageerimisel. Seesama veendumus näib olevat ka üks Raua enda loomingu jõulisuse ja monumentaalsuse põhjusi. See läbinisti optimistlik ja elujaatav suhtumine lämmatab ka mõningad idealismi kalduvad elemendid, mis ta mõtteavaldustes aeg-ajalt ilmnevad.

Mitte ainult vahetu rahvakunstiga tegelemine, selle olemusse tungimine, vaid ka üldisemad vaatlused näivad kinnitavat Rauale ta veendumuste õigsust rahvakunstist kui inspiratsiooniallikast kaasaja kunsti loomisel.

«Rahva luulest, laulust, rahva muistsetest kujulistest sünnitustest on just kõige lähtsamad ja peenemad hariduslised faktorid — kunstid — algust saanud,»³⁵ kirjutab ta. «Nende loomulikkude alghallikate... nende põhjustarkuse, nende otsekoheselt mõjuva müstitsismuse ja lapseliku imemeeldiva primitismuse, nende kuldsete unenägude ja muinaslooliste mõistatuste juurde tuldakse ikka ja ikka imestades tagasi, nagu teiselt poolt looduse juurde, et nendega kokku puutudes jälle elustavat uuendavat loomise jõudu saada,»³⁶ jätkab ta sealsamas.

Sama mõte varieerub paljudes artiklites. Olles veendunud, et rahva kultuur on nagu surematu loodus, mis ikka ja jälle ärkab ja ennast uuendab, märgib ta näiteks: «Nii on mõnegi rahva juures ta endise kultura alusel uus isesugune eluvõimeline kultura-ilm tekkinud, mis kõige inimsusele rikatuseks on olnud. Näituseks praegu hoogu võtavad Soome, Norra ja Vene kulturad.»³⁷

Seejuures loetleb Raud konkreetselt neid väärtusi, mida rahvakunstis esmajoones kui traditsiooni kandvaid tuleks vaadelda. Selliste rahvakunstis avalduvate väärtuste hulgas nimetab ta rahva loomistahet ja -võimet, ilutunnet ja maitset.³⁸ Eriti loomisvõimet ja maitset vaatleb Raud kui tõelise kunsti sünni paratamatuid eeldusi: «Mida suurem ja vägevam loomisevõim, mida puhtam ja peenem maitse, seda rikkamad, kauni-

³⁰ Sealsamas.

³¹ K. Raud, Mõtted rahva kunstitööde korjamise puhul, lk. 4.

³² K. Raud, Mõtted Eesti kunstnikkude ja kunstiõpilaste tööde näituse puhul. «Postimees» 16. apr. 1909.

³³ Sealsamas.

³⁴ Sealsamas.

³⁵ K. Raud, Eesti Rahva Museum.

³⁶ Sealsamas.

³⁷ K. Raud, Eesti muinastööst, lk. 234.

³⁸ K. Raud, Kunst eesti käsitöös, lk. 672—675.

mad ja suurepäralisemad nende sünnitused. Tõusevad need anded, siis tõuseb ka kunst...»³⁹

Seni mainitud omaduste kõrval tõstab Raud esile elementaarset lihtsust, otsekohesust, «naiviteti», närtsimata värskust ja omapära kui imetletavaid ja alati eeskju pakkuvaid.⁴⁰

Niisiis propageerib Raud vastukaaluks võõraste eeskjude kriitikata järgimisele rahva aastasadadevanuseid iluideaale — elementaarset lihtsust, otsekohesust, naiivsust, värskust ja omapära.⁴¹ Kutsudes rahvakunsti esteetiliste printsiipide ning kogu loomingut sünnitanud põhjuste tundmaõppimisele, rõhutab ta vajadust läheneda ka sellele rahvakunsti küljele loovalt (kummaline, et see siiani on tähelepanemata jäänud!), ja seda nii käsitöö (tarbekunsti) kui kujutava kunsti osas. Sellele vihjab ta juba õige varakult, 1904. aastal.⁴²

Olemuselt õigemini väljendub sama mõte pisut hiljem avaldatud kirjutises, kus Raud ütleb: «Kunstnikud on siis ka kõige pealt need, kes rahva loodete (loomingu — L. V.) sügavusi ära tundes selles päikesepaistelises kevade värskes vaimus uuema aja kohaselt uusi kultuurilisi väärtusi loovad (minu sõrendus — L. V.) ja nii uutele kultuuridele hoogu annavad. Kuidas rahvaviiside alusel uuetüübiline rahvuslik muusika tekkinud, nõnda on rahva dekoratsioonidest ja kujulistest katsetest isesugune kunstikäsitöö ja koguni kujutav kunst välja arenemas.»⁴³

Rahvusliku muusika ja rahvaviiside vahekorra meenutamine peaks olema selgeks tõendiks sellest, kui võrd loovalt suhtus Raud rahvakunsti ning mis mõttes ta kunsti edasiarenemise loogilises protsessis pidas vajalikuks rahvakunsti tundmist.

Mitte ainult rahvakunsti traditsioonid, vaid ka oma rahvuslik keskkond, miljöö, tingimused ning side oma rahva elu ja saatusega mängivad tähtsat osa rahvuslike kunstide arengus. Ka selle rõhutamiseni jõuab Raud varem kui enamik ta kaasaegseid. Nii kirjutab ta ühes oma 1909. aastal ilmunud artiklis: «Kõik hiiglatööd juurduvad just rahvuslises maamullas.»⁴⁴ Ja jätkab selle mõtte arendamist sellesamas kirjutises: «Ainult tollaegses Saksa elu millieu's võis Goethe «Faust» kujuneda nii kui Phidias ja ta tööd ainuüksi Greeka ilutäielistes oludes selleks saada võisivad, mis nad nüüdki on. Rembrandt jäi truuks oma rahvale ja sellega ühe huvitava rahva terve tõu representandiks, mille läbi ta kõigele ilmale oma loodetega (loominguga — L. V.) palju kasu on toonud.»⁴⁵ Sama mõte kordub Raua artiklites ikka ja jälle.⁴⁶ Nii nende kui ka eespool toodud Raua seisukohtade esitamine ajal, kus hetketi tundus, et rahvusliku kunsti arenemiskäik hakkab sõltuma ainult Pariisi ja teiste Lääne-Euroopa keskuste moodst kunstist, õigemini sealse kunsti kriitikata omaksvõtmisest, andis neile seisukohtadele erilise, n.-ö. tasakaalustava tähenduse. Seda enam et ka teoreetiliste artiklite paremikus kaldus pearaskus rahvusliku kunsti loomise võimalust siduma — teise äärmusena — ainult Lääne-Euroopa kunsti eeskjudega. Seejuures eitasid paljud rahvakunsti traditsioonide osatähtsust täielikult, paljud aga käsitlesid seda vulgariseeritult ning taandasid rualiku traditsioonide loova kasutamise mõiste muinasainestiku viljelemise vajadusele, nagu näiteks A. Promet. Paljud, nende hulgas J. Koort, mõnevõrra ka F. Tuglas, kaldusid aga uskuma et «iga rahva kunst on iseenesest rahvusline, sest kunstnik on sellesama hingeaga, mis rahvaski, võimata on end oma rahvuse laadist vabastada.»⁴⁷

³⁹ Sealsamas, lk. 672.

⁴⁰ K. R a u d, Eesti Rahva Muuseumi üleüldine koosolek. «Postimees» 10. apr. 1912.

⁴¹ Juba 1904. aastal kodukäsitööst kõneldes kurtis Raud: «Nüüd tehakse ainult (minu sõrendus — L. V.) võõraste eeskjude järele, mida ei mõisteta, mille üle ei arvustatagi, ehk kui, siis väga vildakult.» (K. R a u d, Kunst eesti käsitöös, lk. 674.)

⁴² Sealsamas, lk. 675.

⁴³ K. R a u d, Eesti Rahva Muuseum Tartus. Rmt.: M. Kampmann, Eesti kodumaa II. Tallinn, 1921, lk. 174.

⁴⁴ K. R a u d, Eesti Rahva Muuseum.

⁴⁵ Sealsamas.

⁴⁶ Vt. ka K. R a u d, Eesti muinastööst, lk. 234.

⁴⁷ J. K o o r t, Rahvusline kunst. «Eesti Kodu» 1911, nr. 3, lk. 59; vt. ka L. G e n s,

Teoreetiliste vaidluste osas tegi olukorra keerukamaks see, et mitte iga kord ei lähtunud vaidlejad võrdseilt alustelt. Samuti oli enamasti igal terminil iga vaidleja arusaamade kohaselt erinev maht, mida tihtigi kasutati kilbina erinevate taotluste huvides. Ka F. Tuglase kõnesolevast artiklist selgub, kuidas mõiste «rahvuslik» haaras kord kitsalt muinaselu ainekute ning liitus kunstilise küündimatuse kaitsmisega, teisel puhul aga seostusid temaga euroopaliku kunsti ilme ja taseme taotlused. Ainukeseks, kelle seisukohtadele selliselt, nagu neid esitatakse, vastu ei vaielda, jääb Raud. Näib, et Raua seisukohad, mis kohati esinevad veel embrüonaalses olekus, jäävad lõpuni mõistmatuiks nii ühtedele kui teistele.

Umbes selline oli olukord kõnesolevate küsimuste osas teoreetilisest aspektist lähtudes. Muidugi, kui seda kõike vaadelda n.-ö. suures laastus, laskumata paljude erinevate varjundite analüüsimisele. Kunstipraktikas oli aga lugu mõnevõrra lihtsam, eriti kui vaatluse alla võtta nimekate, kunsti arengut määranud kunstnike looming.

J. Koort näiteks, kes 1911. aastal rahvakunsti traditsioonide osa kaasajases moodustas kunstis oma artiklis täielikult ignoreeris, kirjutas juba 1913. aastal Pariisis olles, et ta on oma töö välismaal ära teinud, tehnika omandanud, on ennast leidnud ja nüüd on siis teine pool elu loomise jaoks seal, kus ta on sündinud, seal kus tal kodu on.⁴⁸ Ükskõik, mida üks või teine Lääne-Euroopa kunsti eeskujudele orienteerujaist ka oma teoreetilistes sõnavõttudes märkis, ei eemaldunud nad teadlikult kodumaast kuigi kauaks, eriti kui arvestada, et nad peaaegu kõik säilitasid ka välismaal viibides küllaltki tihedad sidemed kodumaa areneva kunstieluga. Kuigi enamik neist kas kahtles või isegi eitas rahvakunsti traditsioonide tähtsust kaasaja kunsti arendamisel, ei eitanud neist peaaegu keegi rahvakunsti kui etnograafilise väärtuse koondamise vajadust. Kontakt rahvakunstiga selle kogumistöö käigus jättis aga oma paratamatu, kuigi kauge ja raskesti tabatava jälje nende loomingule ka siis, kui selle põhialuseks oli Lääne-Euroopa kaasajegne kunst. Kõige sellega liituv tahe luua oma kunsti, selle kunsti loojate talupoeglik päritolu, kontakt kodumaa areneva kultuurieluga ja palju muid tegureid aitavad kaasa eemalduda karist, mida Raud kõige enam kartis — muufuda lääne kunstide vahetuiks järeleaimajaiks, epigoonideks.

Oieti seisabki küsimuse raskus selles, et oma kunsti loomisel ja arendamisel oli paratamatult vaja tugineda omadele traditsioonidele, kuid samal ajal õppida ka kõigest sellest, mida oli loodud mujal. Oli ju vaja ka kooli, tehnikat ja meisterlikkust. Oma kunstiteoreetilistes seisukohtades rõhutasidki paljud just küsimuse seda külge. Muide, ka Raud ei eita seda sajandi esimestel kümnendil. Kuid selle rõhututult jaatamiseni jõuab ta hiljem. Seda osalt ka selle tõttu, et just 20-ndad aastad toovad meie kunstiarengusse Läänest üsna vahetult üle võetud jooni. Rauda, kes algselt on taotlenud mitte niivõrd meie kunsti muutumist Lääne kunsti koostisosaks, kui võrd meie kunsti omapära, sunnib see veel 1925. a. kirjutama: «Kuna meid üleujutamas igasugu võõrad mõjud, suudame endid hoida ainult omapärase kultuuri arendamisega ja selleks ammutame jõudu rahva vanavarast. Omapärase ilme omab meie kunst ka sealsamast.»⁴⁹

Raua seisukohtade teatav piiratus antud küsimuses sajandi alguskümnendil avaldus selles, et ta kaldus üle hindama rahvakunsti traditsioonide tähtsust, vaatamata sellele, et ta rahvakunsti käsitas esmajoonel kui loomingut, kui kunsti ja kutsus siit õppima nii iluprintsiipe, omapära kui ka seotust rahva eluga ning väärtuslikuks pidama rahva loomisvõimet, maitset. Kõnesoleval ajaloolisel etapil, millal olid tekkinud juba oma professionaalse kunsti alged, ei saanud rahvuslik kunst n.-ö. tagasi pöörduda ning tugineda ainult rahvakunsti traditsioonidele. Tegelikult tajus ka Raud ise n.-ö. laiema kandepinna vajadust. Samuti mõistis ta, et oli vaja sammu pidada sellega, kuhu kujutatav kunst tollal mujal oli jõudnud.

Jaan Koort — kunsti rahvuslikkusest, lk. 27; F. Tuglas, Üks Põhjamaa pärli (1911). Kriitika VII. Tartu, 1936, lk. 35—40.

⁴⁸ J. Koorti kiri Pariisist 12. juunist 1913 K. E. Söödile. KM KO, F 173, M 9:24, l. 25/46.

⁴⁹ Tallinna Muuseum muudab oma tegevuse sihte. «Kaja» 28. apr. 1925.

Sellele viljab K. Raua oma looming, milles peegeldub kunstniku elav huvi sellise laiema kandepinna vastu. Ta loomingus põimuvad nii rahvuslikud, rahvakunsti traditsioonidele tuginevad, kui ka kaasaegseile, uuenduslikele suundadele omased jooned. Ainult esimesed neist on tema loomingus ürgsemad ja jõulisemad kui ta kaasaegsete töödes.

Et Raud siiski kogu meie kunsti arenguprotsessi avaramalt kujutles, kui ta artiklite enamik oletada lubab, sellele vihjavad ta loomingu kõrval nii mõnedki otseselt kujutatavat kunsti puudutavad lõigud tema kirjutistes.⁵⁰ Eriti selgesti vihjab sellele juba varem mainitud artikkel «Vene kunstnikest-modernistidest», millest pisut hiljem üksikasjalikumalt juttu tuleb.

Raua seisukohad rahvalikkusest ja rahvuslikkusest, mis varasemal aastail jäävad lõpuni fikseerimata, kohati aimatavaks, leiavad kristalliseerunud väljenduse 1937. aastal ilmunud kirjutises «Meie oma kunstist».⁵¹ Esitanud küsimuse, mis siis algupärase, rahvusliku kunsti all õieti mõeldakse, ei rõhuta ta enam esmajärjekorras rahvakunsti tähtsust kujutatavate kunstide arengus, vaid toonitab, et rahvusliku kunsti all ei tule mõelda mitte ainult seda, «et edaspidi kunstides domineeriksid triipseelikud, kintspüksid ja voolkuued ja et kõik süzeed oleksid eesti elust».⁵² See seisukoht on vastukaaluks neile, kes varemil aastail K. Rauaga näiliselt kaasa minnes nägid rahvuslikkust vaid välistes, etnograafilistes elementides. «Teame, vähikuid rahuldaks ju seegi,» lisab ta sealsamas.

Nähes kunsti arenevana, koos ajastu vajaduste ja nõuetega muutuvana, lisab ta: «Igal asjal on oma nägu, oma isesugune ilme. Nende sõnadega ei taheta avaldada lugupidamatust või koguni põlgust meie endisusele, vaid märkida seda, et elu ruttab edasi ja kisub kõiki kaasa. Elu on meid palju muutnud, avaramaks ja nõudlikumaks teinud.»⁵³ «Rahva loov vaim ehitab vahetpidamata edasi, sama vaim, mis aastasadu tagasi eluvorme otsis ja meie elu, rõhumiste ja takistuste kiuste, ehtida püüdis.»⁵⁴

Kuid ka nüüd ei eita Raud sideme vajadust minevikuga. Artikli lõpul vihjab ta selgesti neile mõtetele, mida ta sajandi algul propageeris: «Meie kõikide ülesandeks aga olgu seda omapärase sädet, mis rahvas veel on säilinud, alal hoida ja püüda leekidesse õhutada!»⁵⁵

Kuid samal ajal hoiatab Raud, et see pole kerge. «... ainult vähesed suudavad omil jalul püsida ja oma sisemist elu jätkata, jaksavad tungida möödunud aegade tuumani ja seda hingestatult ja orgaaniliselt siduda nüüdisaja nõuetega.»⁵⁶ Mineviku osa rahvusliku kunsti arengus märgib ta ka järgmises mõtteavalduses: «Nii siis edasi omas suunas! Innu ja tänuga võtkem vastu kõike noort ja uut, mis loogiliselt on välja kasvanud minevikust.»⁵⁷ Ja edasi: «Rahvad ja kunstid noorenevad oma noorte kaudu. Oleks meil neid noori ainult rohkem, oleks neid hulgam!»⁵⁸

Muide, noortesse on Raul alati usku olnud. Juba 1910. a. märkis ta: «Noorus on igalpool ja kõigepäält kunstides eelväe osa mänginud. Ta saab seda küll ka tulevikus ikka tegema värskejõuliste, loomulikkude ja instinktiiviliselt õigete kalduvuste ja idealsete püüete tõttu.»⁵⁹ Ka siis, kui Raud on juba 72-aastane, märgib ta, et «Pallase grupp on ju meie noored, meie tulevik. Armastan noori ja novaatoreid kunstis.»⁶⁰

⁵⁰ K. R a u d, Meie kaunistatud seinakalendrid 1908. «Eesti Kirjandus» 1909, lk. 35.

⁵¹ K. R a u d, Meie oma kunstist, lk. (3—5).

⁵² Sealsamas, lk. (3).

⁵³ Sealsamas.

⁵⁴ Sealsamas, lk. (3 ja 4).

⁵⁵ Sealsamas, lk. (5).

⁵⁶ K. R a u d, Süvenemisest, lk. 10.

⁵⁷ K. R a u d, Meie oma kunstist, lk. (4).

⁵⁸ Sealsamas.

⁵⁹ K. R a u d, Vene kunstnikud-modernistid, lk. 471.

⁶⁰ K. Raua kiri Tallinnast K. E. Söödile, suurel reedel 1938. KM KO, F 173, M 16:1, 51/70.

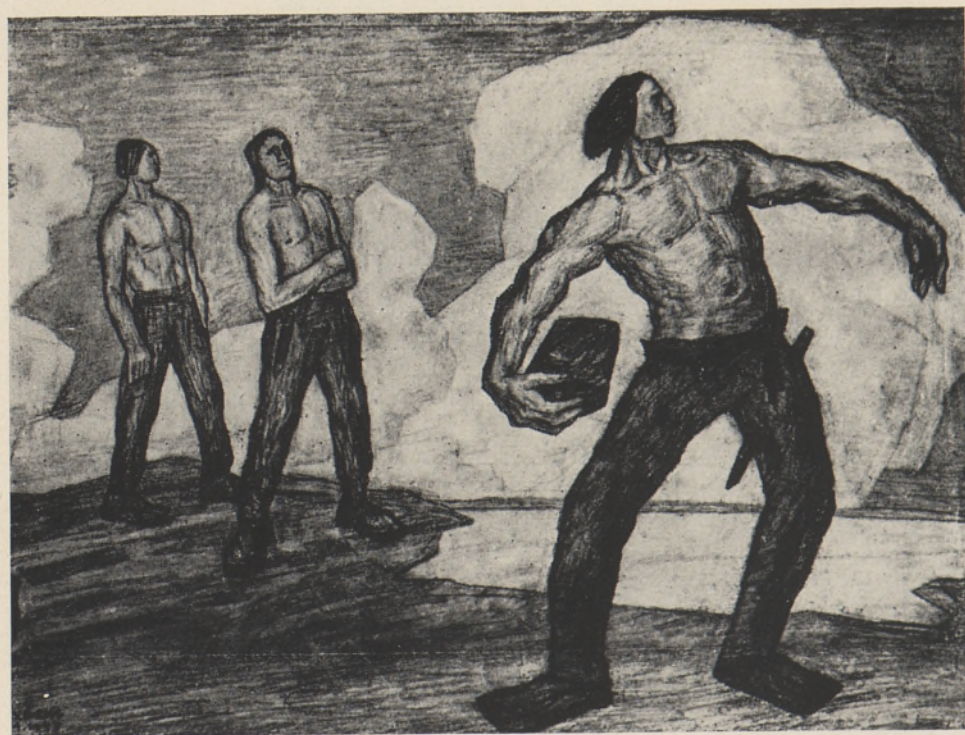
K. Raud. Talu mere ääres. Süsi, 1938.

K. Raud. Maantee. Süsi, 1940.

K. Raud. Linnuse ehitamine. Süsi, 1935.

K. Raud. Kalevipoeg kivi viskamas. Pliats, 1935.

K. Raud. Emu järve lend. Pliats, 1927.

K. Raud. Kalev kosjas. Süsi, 1928.

K. Raud. Rukkilõikus. Süsi, 1940.

K. Raud. Värv muinasmaale. Pliats, gvašš, ca 1938—1939.

Rahvusliku kunsti üheks peamiseks komponendiks jääb Raua arvates täiesti õigus-
tatult kunstniku ja ta loomingu lahutamatu side rahva, ta elu ja saatusega. Selgemini
kui sajandi algul väljendub see kõnealuses artiklis, kus ta kirjutab: «Iga tõsine kunst ja
püsiv kultuur tärkab kodu maapõuest, rahva hinge sügavusest. Ta on taim, mis juureta
ei kasva. Alt mullapinnast sirgub ta otse üles, mitte külgepoogituna.»⁶¹ Ja samas:
«Ainult see kunst on ürgjõuline, mis luuakse isikute läbi, kes oma kahe jalaga seisavad
rahva seas, tema rõome ja kurbust ning muresid jagavad, rahvaga ühes elavad ja
surevad.»⁶²

Ja veel kord rõhutab Raud lähtepunktina rahva elu: «Meie tuleviku looming olgu
tihedalt seofud kodumaa ja rahva eluga. Siit ammutatagu ainet ja jõudu! Need allikad
on põhjatud.»⁶³

Rahvusliku kunsti olemasolu seob Raud ka oma kunstikooli olemasoluga, kus
kunstiõpilased võivad oma loomulikus õhkkonnas vabalt areneda ning saavutada sise-
mise küpsuse ja iseseisvuse.⁶⁴ «Iseloomult kindlaks kujunenud, suudavad nad siis edas-
pidi kõike võtta arvustavalt, kõike, mis on pärit võõrsilt, analüüsida, tagasi tõrjuda või
vastu võtta, ära seedida ja ümber töötada. Sisemine stabiilsus ja kindel
iseloom tähendavad kunstides palju.»⁶⁵ Alles selle järel peab K. Raud
õigeks maailma erinevate kunstikeskuste külastamist, mille eesmärgiks peaks olema
täiuslikuma saavutamise, ajakõrgusele jõudmine.⁶⁶

Ja uuesti, otse nagu tagantjärele toodud põhjendusena, miks tol varasel perioodil
oli eriti vaja pöörata tähelepanu rahvakunstile, kirjutab Raud: «Kusagil ei torma võõrad
mõjutused alatasa ja nii ägedasti üle maa, kui meil, ähvardades jäljetult ära pühkida
ka viimse algupära . . . Omaaegne eesti asja põlgav muulastest valitsev kiht, ümber-
rahvustamise ajajärk ja palju muud on mõjunud laastavalt ja kõigest omast võõruta-
valt. Ka meie kunstnikud, kes seni sunnitud olid õppima võõrsil, ei ole sinna vähe
matnud oma rahvusenergiat.»⁶⁷

Raud seob rahvusliku kunsti, päris oma kunsti mõiste ka kunsti tarbijaskonna
massilisusega. «Ehk tuleb aeg, kus meie kunstitegevus kujuneb selliselt, et kõik seda
mõistavad ja sellest osa võtavad. Mitte teatavale «seisusele» ei tehta enam
kunsti, vaid kogu rahvale ja iseendale (minu sõrendus — L. V.). Nõnda
oleks siis kunst lähendatud rahvale ja rahvas kunstile, nagu omal ajal Madalmaadel.
Ja meil oleks lõpuks oma, s. o. päriseesti kunst.»⁶⁸

Kuigi Kristjan Raud I maailmasõja eelseil aastail ei propageeri õppekohtadena ei
Lääne-Euroopa kunstikeskusi ega eeskujuna Lääne-Euroopa kunsti, ei tähenda ta pidev
võitlus rahvakunsti talletamise eest veel võitlust teiste maade kunsti tundmise vajaduse
vastu, nagu juba eelpool märgitud. Seda võib ta loomingu kõrval järeldada peale
mõningate seni tsiteeritute ka ühest ta 1909. aastal ilmunud artiklist. Rõhutanud selles
kunstide sirgumise vajadust rahvuslikust maamullast, lõpetab ta lõigu järgmisega: «Ühe
rahva suured vaimulooded (looming — L. V.) on ühtlasi ka kõige ilma rikastav oma-
dus.»⁶⁹ Sellele vihjab veelgi selgemini 1910. aastal kirjutatud artikkel vene kunstnikest-
modernistidest, kus Raud avaldab sümpaatiat nii Lääne kui ka vene moodsa kunsti
vastu. Juba artikli alguses konstateerib ta: «Ei või salata: modern kunst peab oma
võidukäiku läbi haritud maailma. Ka Venemaal murrab ta omale energiliselt teed.»⁷⁰

Nimetanud paljusid mineviku ja kaasaja suurkujusid, nende hulgas Monet'd, Pis-
sarrood, van Goghi, Gauguin'i, Cézanne'i, Matisse'i, Picassot jt., ütleb Raud hindavalt,
et tutvumine nendega haris «noorte kunstnikkude kunstimõistet, maitset, värvidest aru-

⁶¹ K. R a u d, Meie oma kunstist, lk. (4).

⁶² Sealsamas.

⁶³ Sealsamas, lk. (5).

⁶⁴ K. R a u d, Meie oma kunstist, lk. (4/5).

⁶⁵ Sealsamas, lk. (5).

⁶⁶ Sealsamas.

⁶⁷ Sealsamas, lk. (4).

⁶⁸ Sealsamas, lk. (5).

⁶⁹ K. R a u d, Eesti Rahva Museum.

⁷⁰ K. R a u d, Vene kunstnikud-modernistid, lk. 471.

saamist ja silma üsna teisiti kui studium akademiates, kus 5-e, 6-e aasta jooksul klantsvalgusi ja refleksisi hoolsalt maaliti ja päevapildiapparadiga võisteldi.»⁷¹ Raua jaatav suhtumine prantsuse kunsti impressionismijärgsesse etappi avaldub selgesti järgmiseski:

«Gauguin oli sündinud maali ja. Temal ei olnud sest küllalt, et värvid virvendasivad; tema tahtis, et värvid kuuldavalt kõlaksivad, hüüaksivad, kõneleksivad, ja et nad ühtlasi täsedad ja toredad oleksivad. Tema asendas värvide kombinatsioonidesse melodia ja loogika. Mitte üht mõtteta värvi ehk otstarbeta värvide-tooni ei ole tema töödes. Gauguin õpetas meid maaliliselt mõtlema. Ta avas meile luule-ilmal värvides.

Mis vormisse ja joonesse puutub, siis juhtis ta meie tähelepanemist primitivide päälle. Cézanne jälle õpetas meile lihtsuse ilu printsiipi, kogude akkordisid, värvi noblessi. Niisama on ka Matisse ja Picasso meile uusi ilmasid avanud ja omade uuen-dustega täiendavalt mõjunud.»⁷²

«Uued suurepäralisemad teed on värvide, vormide ja vaimlises maailmas avatud... Rohkem isikut nõutakse, enam individuumi kõige tema rikkuse, sügavuse, saladuslikkusega ja tõsidusega.»⁷³ See kõik on tihedasti seotud tollal nii kirjanduses kui ka kunstis leviva uusromantismile omaste vaadetega, samuti vaadetega, mis meie kunsti vaatevinklist olid tollal lausa uusi tõdesid kuulutavaiks.

Samas artiklis, milles Raud mainib Lääne moodsaid kunstnikke kui inspiratsiooniallikaid ja kõrvutab viimastega vene rahvakunsti, avaldub uusromantismi pinnalt sirgunud rahvusromantikale omane pöördumine mineviku poole. Küsimuse puhul, kust peavad õppima noored ja vene modernistid, ei vihja Raud enam äsja kiidetud prantsuse kunsti saavutustele, vaid minevikule — nagu samaaegseis rahvakunsti analüüsivais artikleiski. See on inspiratsioonide allikas. «Nad (Lääne kunstnikud ja vene modernistid — L. V.) sammuvad kaugele, kaugele tagasi. Säält leiavad nemad hulgana iludust. Säält õpivad nad, säält täiendavad nad endid. Kui nad siis tunnevad, et nende meeled nii tundeliseks on muutunud, nende pilk nii kaugele näeb, et nad seda luulet, mis ka realse elu üle heljub, fikseerida võivad, kui nad sellest kõigest aru saavad, sellesse tungida suudavad, siis ruttavad nad jälle tagasi olevikku ja loovad.»⁷⁴

Kuid juba 1926. aastal rõhutab Raud kontakti vajadust Lääne kunstikeskustega, kirjutades: «Pariis on ikkagi ilma kultuuri keskkohal... siin võiks vast täiendada.»⁷⁵

Ja nii nagu ta kõnesolevas artiklis seob (on eri küsimus, kas selles punktis Raual päris lõpuni õigus on) vene modernse kunsti arengu mineviku kunstiga, püüab Raud tegelikult luua sidet meie oma rahvakunsti ja kaasaegse kunsti moodsate taotluste vahel. Ning seda juba sajandi alguskümnendest peale.

Heites pilgu tagasi, tundub, et Raua 1937. aastal kirjutatud artikli seisukohad ei vaja enam erilist kommenteerimist. Oma põhiolemuselt on nad selleks liiga kaasaegsed, tänapäevalgi vastuvõetavad. Vaieldavamad võiksid olla Raua seisukohad rahvusliku kunsti algusetapil, kuid tolle ajastu küllaltki keerulises õhkkonnas olid ta artiklid, nagu juba märgitud, tasakaalustuseks äärmusele, kes ainsa tugipunktina propageeris Lääne moodsat kunsti, samuti teisele äärmusele, kes rahvakunsti osa käsitas juba liiga vulgariseerivalt. Pealegi tõmbas rahvakunsti kogumine kaasa peaaegu kõik kunstnikud ning see aitas varem või hiljem tahtmatult oma maale ja rahvale tihedamalt ligineda. Võksime rääkida, nagu juba mainitud, ainult teatavast piiratusest, mis tol ajaloolisel arenemisetapil oli täiesti mõistetav.

Selles n.-ö. «tasakaalustavas» momendis avaldub Raua seisukohtade tähtsuse üks külg. Teine, tähtsam, oli loomingulise protsessi sügavamalt vaatama ja mõistma õpetamine. Et neis artiklites oli analüüsitavaks materjaliks valdavalt rahvakunst, ei muuda asja. Raualiku, sügavalt analüüsiva lähenemise tõttu puudutavad paljud seisu-

⁷¹ Sealsamas, lk. 471 ja 472.

⁷² Sealsamas, lk. 473.

⁷³ Sealsamas, lk. 472 ja 473.

⁷⁴ Sealsamas, lk. 476.

⁷⁵ K. Raua kiri Pariisist 2. augustil 1926 K. E. Söödile. KM KO, F 173, M 16:1, 27/37.

kohad neis artiklis loominguulist protsessi nii üldistavalt, et kehtivad kunsti kohta kõige laiemas mõttes. Selliseiks, kõige üldisemais on kasvõi mõte, et kunst on elu ja ajastu peegel, tsiteeritud mõtted loomisvõimest, mõte, et kunst elu on, seni tsiteerimata mõte, et «ainult teadus ja kunst koos annavad ümmarguse hariduse»⁷⁶, «mitte üksi olevikule, ka tulevikule elame meie»⁷⁷ jne. jne.

Sellest seisukohast vaadatuna etendasid Raua artiklid juhtivat osa tol ajal täiesti sõõtis olevas kunstipropagandas, eriti kui siia juurde arvata mitmed artiklid, mis olid pühendatud otseselt kunsti mõistmisele.⁷⁸

Samal ajal ei saa vaikides mööda minna sellest, mis Raua artiklid tegid ära nii vanavara väärtuse tundmaõpetamiseks, vanavara kogumise intensiivistamiseks ja Eesti Rahva Muuseumi loomiseks kui ka kodukäsitöö taseme tõstmiseks.

*

Küllalt sageli on sajandi alguskümnendite juhtivate kunstnike taotlustes püütud peamisena näha estetistlikku vormikultust. Oieti ei luba sellist järeldust teha ühegi juhtiva kunstniku looming, mõnevõrra küll ehk teoreetilised taotlused. Aga selline seisukoht on juba kord välja kujunenud seoses «Noor-Eesti» huviga kunsti vormiprobleemide vastu ning mõtteavaldustega samas liinis. Tõsi küll, kui sajandi alguskümnendite kunstiteoreetilistele sõnavõttudele läheneda puhtformaalselt, on selles etteheites omajagu tõttki. Meie kunstnike huvi vormiprobleemide vastu oli tõepoolest üheks osaks üleeuroopalisest ja ka Venemaad haaranud huvist, mille üheks toitjaks meie tingimustes oli revolutsioonilistest mõtetest tiine, kõiges uut taotlev õhkkond. On tõsi, et teoreetilisel pinnal seostusid uue taotlused isegi aeg-ajalt teadliku eemaldumisega ühiskondlikult teravaist probleemidest. Kuid kunstipraktikas, kus uue taotlus tõi kaasa oma ajastuga seotud uue suhtumise, sisu ja ka tõelise huvi maksimaalse väljenduslikkuse saavutamise vastu, tõi ta kaasa ka täisväärtusliku kunsti, mis oma paremikus pulbitseis trotsist ja jõust, olles ajastu progressiivsete meeleolude otseseks väljenduseks. Eriti kaugel on kitsalt estetistlikest taotlustest vanameister Kristjan Raud. Juba oma kirjades Paulile XIX sajandi lõpul väljendub ta veendumus, et teose mõte võib avalduda ainult vormi sisukuse kaudu. Sama veendumus väljendub ka paljudes ta sõnavõttudes. «Tõeline ja loomulik koloriit seisab mul esiplaanil ja kõrvale kaldumisega nõustun ma ainult fantastiliste, sügavalt poeetiliste motiivide puhul, kus luulet saab saavutada ja suurendada just ainult värvi harmoonia kaudu,» kirjutab ta juba XIX sajandi lõpul.⁷⁹

XX sajandi algul ütleb Raud veendunult, et vorm, joon ja värv on võimelised väga erinevaid mõtteid ning tundeid edasi andma, et joonel on suurepärase «liikumise ja elu avaldamise jõud», et iga joon avaldab vaateleja erinevat mõju.⁸⁰ Joon «suudab kõige peenemaid ja ootamataid liigutusi ja liikumisi ilmutada. Igal iseäralisel joonel on iseäraline mõju inimese pääle.... Gootikas sirguvad jooned otsatusse, nad on tõsised ja püüavad ülespoole, nagu põhjamaalase sügav palve.... iga maa, iga rahvas painutab joone oma tahtmise järele. Igal ühel on oma ornament. Igal suurel kunstnikul on oma kalligrafia».⁸¹

Sama on ka värviga.⁸² «Värv on alati temperamendi kohane: värv võib puhas, süüta, pühalik, patune, metsik, naiv, armas, hirmuäratav, kisendav, lapsik, rahvusline ja müstiline olla.»⁸³

K. Raud on sügavalt veendunud, et ilu on nii kahvatutes ja hallides kui ka

⁷⁶ K. R a u d, Kunsti mõiste. «Eesti Kirjandus» 1908, lk. 50(66).

⁷⁷ K. R a u d, Meie kaunistatud seinakalendrid 1908, lk. 35.

⁷⁸ Tähtsamaid neist juba mainitud «Vene kunstnike-modernistide» kõrval on «Kunsti mõiste» ja «Süvenemisest».

⁷⁹ K. Raua kiri Düsseldorfist P. Rauale. Düsseldorfis postitempel 29. jaanuarist 1898 (ukj.).

⁸⁰ K. R a u d, Vene kunstnikud-modernistid, lk. 474 ja 475.

⁸¹ Sealsamas, lk. 475.

⁸² Sealsamas, lk. 474.

⁸³ Sealsamas.

höiskavates ja tulistes toonides. Tuleb ainult osata värvile vabadust andes luua väljendusrikkaid värvide maailmu.⁸⁴ Need mõtted korduvad kõnesolevas artiklis mitmel korral.

Raud seab loomingu, s. o. värvide, vormide maailma sünni sõltuvusse tegelikkusest saadud muljetest, tunnetest ja mõtetest, väljendades seda ka paljudes mõtteavaldustes. Näiteks: «Kõik meistrid, kes ial ilusat on loonud, on seda loodusest leidnud ja laenanud.»⁸⁵ Seda mõtet arendab ta edasi ühes oma hilisemas artiklis, kus kunstniku ja talle materjali pakkuva looduse vahekord on selgemalt esile toodud. Rauas avaneb meile kunstnik, kellele loodusvormide truu jälgimine üksi jääb liialt piiratud ja kitsaks. «Tõsise kunstniku vahekord loodusega ei või ometi loodus ise olla — ainult paljas loodus, nagu seda iga ärimeheline silm näeb. Kunstnik... otsib loodusest nõnda ütelda radiumi välja. Loodus äratav kunstnikus mõtted ja tunded nagu lindude karja üles. Kunstniku fantasia leiab värvide melodiad ja probleemid üles, ja need, otsekohe palavalt lõuendile transportreeritult, ei või iialgi ainult looduse labased jäljendused olla.»⁸⁶

Kuivõrd kauge on Rauale huvitav vorm kui väärtus omaette, näeme selgesti ka ta kirjust K. E. Söödile, kes eelnevalt oli kurtnud, et ei leia küllalt huvitavat vormi oma mõtteile. «Tundke sügavalt, algupäraliselt ja vastav väljendusvõimalus leidub isenesest.»⁸⁷

Nagu juba eespool märgitud, jääb Raul üheks põhiliseks nõudeks kunstis kibeleva elu hingus, meeoleolu, poeesia, värskus. Seejuures, kui jälgida ka tema loomingut, näib, et esikohal, määraval kohal on sisukus, mõtestatus. Ilma teost kandva mõtteta ei saa olla suurt ja haaravat kunsti. Reljeefselt avaldub see seisukoht ka ta artiklites. «Mõte, mis kunstnik oma töösse paneb, mõjub ju otsekohe kõige võimsamalt.»⁸⁸

Nagu rahvakunsti, nii näeb kunstnik ka kujutatavat kunsti eluga vahetus seoses olevana. Kurtes, et meil kunstist arusaamine madal on, lisab ta: «Et kujutused elust on võetud, et kunst elu on, puhastatud, tihendatud elu, kuigi isiklikus värvis, seda ei märgata, ei tunta.»⁸⁹

Raua ideaaliks on mõtte ja sisukuse kõrval väljendusrikkus ja jõud, algu- ja rahvapärased. Sellele viitab peale kõigi seni tsiteeritute ka üks ta kirjadest 1936. aastal, kus ta ähvardab Kalevipoega uuesti käsile võtta. «Ehk saab siis ta ehtsam, meeletum ja metsikum, tihedam ja kaalukam ning kõigepealt algu- ja rahvapärased...»⁹⁰

Samale vihjab kogu ta artikkel «Süvenemisest».⁹¹

Samas artiklis püstitab Raud ka võltsimatus, sõltumatuse, aga ka üldarusaadavuse, mõjuvuse ja haaravuse nõude.⁹²

Sellise kunsti looja peab Raua arvates olema haritud, avara silmapiiriga, aktiivne, väsimatu otsija.^{92a} Ta peab jääma enesekindlaks, vaatamata sellele, kas teda igal antud etapil kõik lõpuni mõistavad või mitte. Kuid ta peab jääma enesekindlaks ka kokku puuteis paljude erinevate, teda võluvate nähtustega kunstimaailmas.⁹³

Selgesti väljendub sama mõte ka ühes Raua poolt antud intervjuus, kus ta ütleb: «Kõik mõjud ja mõjutused on olnud minule teretulnud, kuid ükski neist ei ole minus suurt revolutsiooni välja kutsunud. Mind vaimustab väga, mis ma näen, kuid rippuma ei ole ma ühegi eeskuju külge jäänud. Olen püüdnud oma teed leida ja seda mööda edasi minna.»⁹⁴

⁸⁴ Sealsamas.

⁸⁵ K. R a u d, Mõni sõna loomisest ja iludusest, lk. 59.

⁸⁶ K. R a u d, Vene kunstnikud-modernistid, lk. 473.

⁸⁷ K. Raua kiri Tallinnast 1. dets. 1918 K. E. Söödile. KM KO, F 173, M 16:1, 20/27.

⁸⁸ K. R a u d, Kunsti mõiste, lk. 49 (65).

⁸⁹ Sealsamas, lk. 50 (66).

⁹⁰ K. Raua kiri Tallinnast 6. jaanuarist 1936 K. E. Söödile. KM KO, F 173, M 16:1, 43/62.

⁹¹ K. R a u d, Süvenemisest, lk. 10 ja 11.

⁹² Sealsamas.

^{92a} Sealsamas, lk. 10 ja 11.

⁹³ Mõtted Eesti kunstnikkude ja kunstioopilaste tööde näituse puhul.

⁹⁴ J. R o o s, Kristjan Rauda külastamas... «Postimees» 20. juunil 1940.

Sellistest seisukohtadest lähtudes, alaliselt süvenedes, nähes kõike arengus ja uuenemises, austades tõsist novaatorlust ja seistes ise kahe jalaga rahva keskel, võis Raud luua monumentaalse ja mehise kunsti. Seejuures on Raua seisukohad loominguulise protsessi lähtealustena nii elulised ja üldmaksvad, et kehtivad ka tänapäeval. Neis on ühendunud tõeliselt suure kunsti sünniks kõige vajalikum: rahva eluga seotuse, kunsti teost kandva mõtte suuruse ning vormi maksimaalse väljenduslikkuse, traditsioonide loova kasutamise ning novaatorlikkuse, ajastusse kuuluvuse ning isikupära ja iseseisvuse nõue jne. Teost peab kandma mõte, mis haarab vaatlejat kohe ja jäägitult. Kuid see mõte jõuab vaatlejani ainult vormi ilmekuse, vormi sisukuse kaudu. Sellepärast ei tohi hetkekski unarusse jätta vormiprobleeme. Kas see kõik ei kõla uskumatult kaasaegsena? Need on nõuded, millele täieliku eluõiguse taastasid NLKP XX kongressi otsused pärast seda, kui sisu ja teema tähtsuse absolutiseerimine oli valdava osa meie kunstist viinud nii vormilise kui ka sisulise vaesestumise, halluse ja mittehaaravuse ühise nimetaja alla.

Ja kui sellele kõigele lisada, et Raua looming, nii kujutava kunsti alase kui sõnalise, aadressaadiks oli rahvas, saab tema poolt loodu veelgi suurema tähenduse.

Seejuures väärib märkimist, kuigi see ei puuduta vahetult käsitletavat teemat, et ka meie tänapäeva kunstikriitikal poleks liigne üsna järelemõtlikult tähelepanu pöörata nii mõnedelegi joontele, mis on Raua artiklitele omased. Tähelepanu äratav on tema kirjutiste võitlev vaim ja sügav kiindumus asjadesse, mille eest ta võitleb. Seejuures ei muutu Raud kunagi deklaratiivseks. Ta ei väsi asju ja nähtusi vaadeldes liikumast sügavuti, analüüsivast, veenmast. Ta armastab kirglikult elu ja kunsti, tõe ja ilu, ta unistab ajast, millal enamik vajab ja maitseb kunsti kirega, nagu maitseb januneja klaasi bordood või tokaid, unistab ajast, millal kunst haaraks kõiki otsekui õlast, raputaks, sunniks seisatama, mõtlema, mõjaks nagu elektrivool.⁹⁵

Esiletõstmist väärib Raua loov kunstiprobleemidele lähenemine, mõtete sugereeriv esitamisiis, oskus loomingulist protsessi avada kõigile mõistetavas «keeles».

K. Raua sõnalise pärandi aktuaalsus mitte üksnes tema ajastu, vaid ka tänapäeva seisukohalt teeb ja muudab selle kaalukaks ja hinnatavaks meilegi.

⁹⁵ K. R a u d, Kunsti mõiste, lk. 49(65) ja 50(66).

Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Ajaloos Instituut

Saabus toimetusse
18. III 1965

Л. ВИПРОЯ

О ВЗГЛЯДАХ КРИСТЬЯНА РАУДА НА ИСКУССТВО

Резюме

Выдающийся эстонский художник Кристьян Рауд (1865—1943), со дня рождения которого осенью прошлого года исполнилось сто лет, оставил нам не только свои выразительные и монументальные художественные произведения, но и целый ряд работ по вопросам искусства. Эти статьи, заметки и т. д., как и его творения в области изобразительного искусства, характеризуют К. Рауда как человека с тонким художественным чутьем, пытливого мыслителя, борца за все новое и прогрессивное. Теоретическое наследие К. Рауда занимает значительное, а иногда даже ведущее место в художественных воззрениях того времени. Большая часть этого наследия и сегодня представляет интерес и звучит актуально.

Большинство высказываний К. Рауда об искусстве мы находим в его письмах к брату Паулю, также художнику, и писателю К. Э. Сёэту и в посвященных проблемам народного и изобразительного искусства статьях, опубликованных в периодике.

Поскольку в искусствоведении Советской Эстонии до сих пор почти совершенно не разработаны вопросы возникновения и развития наших художественных концепций, настоящая статья может лишь подвести итоги одним из первых шагов, сделанных в этой области; последующее более глубокое изучение всех воззрений рассматриваемого периода должно дополнить и уточнить ее положения.

Один из наиболее интересных периодов в развитии эстонского искусства — начало XX в., когда наши художники окончательно отказались от академических канонов и началось создание нового, отвечающего требованиям времени искусства. Основная тяжесть этого процесса легла на плечи небольшой группы художников-демократов, среди которых был и завоевавший уже широкую известность Кристьян Рауд. Взгляды К. Рауда на искусство и с годами не утрачивали своей актуальности и ценности. Наоборот, чем старше становился художник, тем большую зрелость они приобретали.

Центральное место в ранних статьях К. Рауда занимает анализ и разъяснение ценности народного искусства. При этом, в отличие от своих современников, К. Рауд рассматривает народное искусство как результат творческого процесса, в котором отражены жизнь народа, его судьба, фантазия и чувство прекрасного. Этим и объясняется, почему К. Рауд в начале XX в., в эпоху зарождения национального искусства, когда временами казалось, что эстонское искусство может подпасть под влияние некритически воспринятых чуждых концепций, пропагандировал творческий подход к традициям народного искусства.

В начале столетия на повестке дня остро стояли вопросы о путях дальнейшего развития эстонского национального искусства и роли традиций народного искусства в его развитии. Ряд статей К. Рауда написан им в связи с участием в этой дискуссии. В связи с этим, главное внимание в настоящей статье уделено именно этим проблемам. Параллельно рассматриваются воззрения К. Рауда на изобразительное искусство в более узком смысле, высказывавшиеся им как в начале века, так и позднее.

В проблематике статей и высказываний К. Рауда доминируют вопросы взаимоотношения содержания и формы, художника и изображаемого им объекта, вопросы искусства и его адресата и т. д. Привлекает внимание их жизненность и всеобщность. В них слились воедино все требования, необходимые для рождения подлинно великого искусства: требование связи с жизнью народа, величия мысли, вложенной в творение искусства, максимальной выразительности формы, требование творческого использования традиций, новаторства, принадлежности своему времени, а также индивидуальности, самостоятельности, силы воздействия искусства.

Если ко всему сказанному добавить, что, по мнению Рауда, как художественное творчество, так и теоретические высказывания должны быть адресованы не определенному кругу избранных, а всему народу, то все, созданное им, приобретает еще больший вес.

Для высказываний Рауда характерны страстность и боевая направленность. Он любит жизнь, искусство, правду и красоту, мечтает о времени, когда большинство людей будет нуждаться в искусстве и наслаждаться им со страстью, о времени, когда уровень созидания и понимания искусства будет столь высоким и всеобщим, чтобы оно могло заставить человека остановиться и задуматься, словно взяв его за плечо, действовало, как удар тока.

Все это звучит вполне современно. Ведь большинство этих требований получило право на жизнь лишь после XX съезда КПСС, решения которого положили конец той абсолютизации значения содержания и темы, которое привело значительную часть нашего искусства к обеднению формы, серости и непривлекательности.

*Институт истории
Академии наук Эстонской ССР*

Поступила в редакцию
18/III 1965

L. VIIRAJA

KRISTJAN RAUD'S ÄUSSERUNGEN ÜBER DIE KUNST

Zusammenfassung

Der Altmeister Kristjan Raud (1865—1943), seit dessen Geburt im vorigen Herbst 100 Jahre verstrichen, hat uns ausser seinen ausdrucksvollen, monumentalen Kunstwerken auch eine Reihe kunsttheoretischer Schriften hinterlassen.

Wie seine Kunstwerke, so lassen ihn auch seine Schriften als einen tiefschauenden, hochempfindlichen Künstler erscheinen, einen grüblerischen Denker, einen Kämpfer um neue Standpunkte, um den Fortschritt. Unter den kunsttheoretischen Äusserungen der Zeit gebührt denjenigen von Kristjan Raud eine wichtige, oft leitende Stelle. Das meiste davon klingt auch heutzutage noch fesselnd und durchaus zeitgenössisch.

Raud's Standpunkte über die Kunst finden sich grossenteils in seinen Briefen an seinen Zwillingsbruder, den Maler Paul Raud und an den Schriftsteller K. E. Sööt, wie auch in seinen Artikeln über die Volkskunst und die bildende Kunst, erschienen in verschiedenen Zeitschriften.

Die Frage von der Entstehung und Entwicklung unserer Ansichten auf dem Gebiete der Kunst ist von den sowjetestnischen Kunstwissenschaftlern erst wenig bearbeitet worden; dieser Artikel soll gewissermassen ein erster Schritt sein, worauf weitere, die ganze betreffende Epoche umfassende tiefgreifende, in die Einzelheiten dringende Betrachtungen folgen werden.

Der Anfang des 20. Jahrhunderts ist in der estnischen Kunst eine interessante Periode: man verabschiedet sich endgültig vom Akademismus und geht an die Erschaffung einer neuen, den Anforderungen und der Mentalität der Jetztzeit entsprechenden Kunst. Die Hauptschwere dieses Prozesses fällt auf eine wenig zahlreiche Gruppe demokratisch gestimmter Künstler, darunter auch der Altmeister Kristjan Raud. Auch die im hohen Alter geschriebenen Äusserungen Kristjan Raud's über die Kunst verlieren nichts an Aktualität und Wert. Im Gegenteil: sie werden mit den Jahren immer reifer.

In Raud's früheren Artikeln gehört der Hauptplatz den Betrachtungen über den Wert und die Wichtigkeit der Volkskunst. Von seinen Zeitgenossen unterscheidet er sich dadurch, dass er die Volkskunst als Kunst betrachtet, als das Ergebnis eines Schaffensprozesses, worin sich das Leben und das Geschick, die Einbildungskraft und der Schönheitssinn des Volkes widerspiegeln. Das alles ist ein Grund dafür, dass Raud in der Gestaltungsperiode der nationalen Kunst eine schöpferische Näherung an die Traditionen der Volkskunst propagierte, wo es doch manchmal schien, dass die estnische Kunst in den Wirkungsbereich kritiklos übernommener fremder Strömungen gelangen kann.

Da die Frage von der weiteren Entwicklung unserer Kunst, insbesondere vom Anteil der Traditionen der Volkskunst am Anfang des Jahrhunderts scharf umstritten war und die betreffenden Artikel Raud's einen Teil dieses Streits bilden, so geben wir dieser Frage in unserem Aufsatz besonders viel Raum. Zugleich werden hier die Meinungen Raud's über die bildende Kunst im engeren Sinne des Wortes sowohl am Anfang des Jahrhunderts als auch später betrachtet.

Unter den Problemen, die Raud behandelt, dominieren die folgenden: die Frage von Inhalt und Form, das gegenseitige Verhältnis des Künstlers und seines Objekts, die Frage davon, an wen die Kunst gerichtet sein soll usw. Raud's Anschauungen sind lebensnah und allgemeingültig, sie vereinigen alle die Bedingungen, die eine wirklich grosse Kunst erfordert: die Verbundenheit mit dem Volksleben, die Erhabenheit des das künstlerische Schaffen tragenden Gedankens, die maximale Ausdrucksfülle der Form, die schöpferische Ausnutzung der Traditionen und die Anwendung neuer Griffe, die Zeitverbundenheit, die Selbständigkeit, die Suggestivität der Kunst usw.

Bedenkt man dazu noch, dass nach K. Raud's Meinung das künstlerische Schaffen sich nicht an einen bestimmten Kreis, sondern ans ganze Volk wenden soll, so gewinnt sein Schaffen noch mehr an Bedeutung.

Raud's Äusserungen über die Kunst sind leidenschaftlich, kämpferisch. Er liebt das Leben, die Kunst, die Wahrheit und die Schönheit; er träumt von einer Zeit, wo die Mehrzahl Menschen die Kunst nötig haben, nach ihr dürsten würde, wie man nach einem Glas guten Weins dürstet; von einer Zeit, wo das Niveau des Kunstschaffens und Kunstgeniessens so hoch und allgemein wäre, dass die Kunst einen gleichsam an der Schulter rüttelte, Halt machen und denken liesse, wie der elektrische Strom wirkte.

Das alles klingt zeitgenössisch. Im ganzen haben sich diese Forderungen nach dem XX Parteitag durchgesetzt, nachdem die Überschätzung des Inhalts und des Themas unsere Kunst der Form nach verflacht und heruntergerissen hatte.

*Institut für Geschichtsforschung
der Akademie der Wissenschaften der Estnischen SSR*

Eingegangen
am 18. März 1965

KRIITIKAT JA BIBLIOGRAAFIAT КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

SISUKAS TEOS AJALOOHUVILISTELE *

«Eesti NSV ajaloo lugemiku» II köite ilmumisega oleme saanud igale ajaloo huvilisele väga sisuka ja kõitva lugemisvara. Koos I köitega haarab see aega X sajandist kuni 1917. aasta Veebruarirevolutsioonini. Nagu meil tavaks, on seejuures peaarõhk asetatud uematele, tänapäevale lähematele ajajärkudele. I köide**, milles on esitatud lugemisvalu X sajandist kuni XIX sajandi keskpaigani, s. o. ligi 900 aasta kohta, sisaldab 475 lk., II köide aga, mis käsitleb ajavahemikku 1858. aastast kuni 1917. aasta märtsini, sellega siis alla 60 aasta pikkust ajavahemikku, 719 lehekülge. Vastavalt sellele käsitletakse II köites sündmusi ja nähtusi ka palju mitmekülgsemalt ja üksikasjalisemalt. Eesmärkki näib käesoleval köitel mõnevõrra erinev olevat, kuna ta ülesandeks ei ole mitte ainult «võimaldada kõigil, kes tahavad meie vabariigi ajalugu lähemalt tundma õppida, laiendada ja süvendada oma teadmisi põhiliste dokumentaalsete ja muud laadi allikatega tutvumise teel», s. o. olla ainult lugemikuks, nagu seda taotles I köide, vaid temaga tahetakse peale selle «teha meie õppivale noorsoole, õpetajatele, kodu-uurijatele ja teistele ajaloo huvilistele hõlpsasti kättesaadavaks valimik Eesti ajaloo allikaid, alates Mahtsa sõjast (1858) kuni Veebruarirevolutsioonini 1917. aastal» (lk. 5). Seega tahab ta olla nii lugemikuks, laialdast lugejaskonda huvitavaks populaarseks väljaandeks, kui ka süstemaatiliseks dokumentide resp. ajalooallikate kogumikuks. Nende kahe eesmärgi kokkusulatamine ei ole enamasti kerge. Lugemiku koostajad on sellega siiski hakkama saanud ning andnud üsna hea selle perioodi ajaloo dokumentides. Iga lõigu ja pala ees olevad lühiselgitused (nagu neid eessõnas nimetatakse) aitavad palju kaasa vastavate dokumentide mõistmiseks ja nende ühtseks tervikuks liitumisele, nii et kogumikku võib päris hästi võtta ka iseseisva käsitlusena: ta on enamikus mõistetav ka ilma «Eesti NSV ajaloo» vastava köiteta ja tal on isegi mõningaid

* Eesti NSV ajaloo lugemik, II köide. Valitud dokumente ja materjale Eesti ajaloo XIX sajandi keskpaigast kuni 1917. aasta märtsini. Toim. E. Laul ja A. Traat. Tallinn, 1964.

** Eesti NSV ajaloo lugemik, I köide. Valitud dokumente ja materjale Eesti ajaloo. Kõige vanemast ajast kuni XIX sajandi keskpaigani. Koost. J. Kahk (toimetaja) ja A. Vassar. Tallinn, 1960.

eliseid selle ees, kuna dokumentide keel on veenvam, emotsionaalsem.

Dokumentide valik on üldiselt õnnestunud; nad on iseloomustavad ja enamasti huvitavad. Sisuliselt vastab valik meie ajaloo teaduses kehtivatele seisukohtadele ja Eesti NSV ajaloo uurimise praegusele tasemele. Ühtlasi kajastuvad valikus aga ka meie senise ajaloo uurimise puudujärgid. Need küsimused, mis on hästi läbi uuritud, nagu näiteks revolutsioonilise liikumise ja talurahva klassivõitluse ajalugu, on ka lugemikus antud hästi ja ülevaatlikult, vähem läbiuuritud küsimusi aga käsitletakse ka lugemikus tagasihoidlikumalt, osalt isegi puudulikult.

Nii näiteks on põllumajandusliku tootmise arenemist kajastavate dokumentide valik ilmselt ühekülgne ning tootmise ajalugu on peaaegu taandatud tootmissuhte ajalooks. Kõige selgemini ilmneb alapeatükis «Kapitalismi zrenemine Eestis XIX sajandi 60.—90-ndail aastail» (lk. 65—112). Siin äratoodud 29 palast käsitleb enamik tootmissuhteid. Tootlike jõudude arengut põllumajanduses näidatakse pealiskaudsemalt ja selleks valitud paladki ei ole eriti iseloomulikud. Näiteks kuulub pala 43 «Külaseppadest» (lk. 112) sisuliselt I köitesse ja mõjub siin isegi desorienteerivalt. Kõnesoleval ajavahemikul käis mõisamajandus kapitalismi arengus taludest kindlasti ees, seega oleks kasvõi ükski hästi valitud näide mõisamajanduse arengust palju kaasa aidanud ajastu iseloomu avamiseks. Mõisamajanduse ja mõisaelu käsitluseta jääb aga talurahva klassivõitluse ajalugu ühepoolseks ja kapitalistliku tootmise arenemine põllumajanduses sellel murrangulisel ajastul vajaliku reljeefusega näitamata. Ka lühiselgitustest palade ees ei piisa siin küsimuse õigeks mõistmiseks. Näiteks näeb selgitus pala 18 ees (lk. 69) talude kruntimises ainult selle negatiivset külge, raskusi ja tülisid, mis see talupoegadele tekitas, ega mainigi seda, et talumajanduse edasiarendamiseks oli see kruntimine paratamatu ja hädavajalik. Seega ei näita dokumentide valik ja käsitlus selles osas küllalt selgelt ühiskonna arenemise seaduspärasust ning jätab liiga suure vabaduse mõisnikkude isiklikule svale.

Teises osas — «Eesti imperialismi ja kodanlik-demokraatlike revolutsioonide ajajärgul» — kordub sama. Siin oleks tahtnud eriti ühistegevusliikumise reljeefsemat käsitlust, vähemalt ühegi palaga, ja selle olemuse avamist lühiselgituses. Praegu mainitakse ühistegevust ainult selgituses

pala «Rehepeksumasinade kasutamisest taludes» juurde (lk. 298). See aga on kahtlemata ebapiisav, arvestades seda, kui suurt osa etendas ühistegevus eesti rahvusliku kodanluse väljakujunemisel, aga ka eesti kultuurielus. Meenutagem, et ühingu teotusel näiteks ehitati meie seltsimajad ja teatrihooned ning said täiendava hariduse paljud meie kultuuritegelased. Siingi oleks ära kulunud mingi pala kurnajate klassi elust: vastandamine oleks muutnud pildi reljeefsemaks ja mõjuvaks.

Lugemiku ülesehitus on üldiselt otstarbekas, esineb aga ka mõningat ebaproportsiooni. Näiteks antakse M. Gorki «Põhjas» lavastamise kohta Eestis koguni kaks pala (303^b ja 305, lk. 619—620 ja 622), mõlemad 1903. aastast. Sisukorra järgi ei leia me aga ühtki pala A. Kitzbergi või E. Vilde teoste lavastamise kohta. Talurahva olukorda ja revolutsioonilist liikumist käsitlevates osades on sisult üsna sarnaseid palasid (näit. 174 ja 176; 191^a ning 192), mille ärajätmisega oleks saanud võtta ruumi eelmainitud lünkade täitmiseks. Pealegi on nende küsimuste kohta juba ilmunud eri kogumikud.¹

Palad on üldiselt sündmuste kaasaegsed: dokumendid, ajalehekirjutised, nende puudumisel sündmuste kaasaegsete hiljem kirjapandud mälestused. On aga ka eksimusi selle õige printsiibi vastu. Näiteks pala 323^b «Esimesed filmivõtted Eestis» kujutab enesest pooluurimuslikku artiklit 1934. aasta «Postimehest» ega vasta seega säärase publikatsiooni nõuetele.

Üldiselt on dokumendid või nende väljavõtted publikatsioonid sõnasõnaliselt, mõnikord ei ole aga küllaldase selgusega välja toodud pala katkendlik iseloom (näit. 14, lk. 58—59).

Tõlked on üldiselt korralikud, kuid liiga tänapäevastatud; sellega on läinud kaduma ajastu stiili ja väljendusviisi omapära ning palad on kaotanud arhailisusest tuleneva emotsionaalsuse. Näiteks on palas 13 (lk. 56) *увеличивается умственное и нравственное их образование* tõlgitud *tõuseb ka intellektuaalne ja moraalne haridus*. Dokumendi kaasaegne oleks aga ütelnud *vaimu- ja südameharidus*. Püüdes tõlget hästi selgeks teha ja mitte usaldades lugeja taipu, on paiguti liiga sagedasti lisatud nurksulgudes sõnu; osa nende väljajätmine oli selleaegse stiili kindel ja iseloomulik omapära. Sagedasti need lisandid nurksulgudes ainult segavad emotsionaalset lugemist. Näiteks: «Grünewaldt sööstab [sinna-tänna]² nagu meele, palub alatasa sõjaväge, sõnakuulmatuse aktid aga ühes kohas lõpevad, teises algavad. Kus [peitub] siis nende põhjus»

(lk. 24). «... ja härra ütleb, [et] meie peame oma talu[de]st ära minema kui meie se[da] kontrahti [vastu] ei võta» (lk. 55). «... millest lähtudes võis end maksa panna provintsi vajadus saada vahetu ühendus [Vene] riigi ja [Euroopa] maailmajao liiklusteedega» (lk. 99). «... tõrkusid tegemast Imastu mõisale nende kohuseks olevat [vilja] lõikustööd» (lk. 181).

Säärane ajastu stiili liigne ignoreerimine iseloomustab just raamatu esimest poolt.

Esineb ka mõningat kõikumist terminoloogias. Näiteks on lühiselgituses lk. 29 *kvoodimaa*, lk. 55 *kvootemaa*, sõnaseletuses lk. 664 *kvoodimaa* (*kvootemaa*). Oleks tulnud jääda *kvoodimaa* juurde, mida soovitab ka «Õigekeelsuse sõnaraamat». Tekstis esineb üldiselt *haagikohtunik*, sõnaseletuses aga *haakenrihter* (*haagikohtunik*, *rahvakeeles ka aakreht*). Termin *haagikohtunik* on ilmselt ebaõnnestunud. Kui millegipärast ei tahetud kasutada tõkelisel nimetusel *adrakohtunik* (analoogiliselt *adramaale* ja *adratalupojale* — vt. I kd., lk. 437), siis oleks võinud kasutada rahvakeelset *aagrehti* või *haagrehti*, mitte aga sõna, mille üks pool on moonutatult saksakeelne, teine pool tõkeline. «Õigekeelsuse sõnaraamat» annab küll ka *haagikohtuniku*, aga kõike halba ei tarvitse kohe üle võtta.

Lühiselgitused palade ees ja joonealused kommentaarid on niisuguse eesmärgiga publikatsiooni juures väga vajalikud, mitmed neist ei ole aga küllalt täpsed ja korrektsed. Näiteks seisab lühiselgituses lk. 71: «... nüüd viisid kapitalistlikumalt arenenumad mõisad nad juba üle rahapalgale», kuigi on teada, et moonapalka kasutati ka kapitalistlikult arenenumates mõisates osalt kuni Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsioonini. Lk. 102 loeme: «Tegelikult kujunes «Linda» aga kodanliku ettevõtteks...» Kuid tekib küsimus: milleks muuks ta siis pidi sel ajal kujunema? «Vabameelse tegelasena töötas ta mitmesugustes riigiametites» (lk. 241) jätab mulje, nagu oleks riigiametites töötamine üks vabameelsuse väljendusvormi. Üsna segaseks jääb, mis tahetakse üelda selgituses lk. 481, kus kirjutatakse: «Aldru mõis kuulus Liivimaa maamarssal parun Adolf Pilar von Pilchaule ja seda propageeriti kui rüütelkonna esindusmõisat.» Ilmselt on siin aadlimõisa ja rüütelkonna mõisa mõisted segi aetud, samuti ei ole sõnaosa «esindus» omal kohal.

Üsna sagedasti, eriti siis, kui on tegemist kaebuste või kohtuprotokollidega, tekib lugejal tungiv, aga vastamata jääv küsimus: mis sellest siis sai? Näiteks pala 66 «Usuvastaste vaadete levimisest tööliste hulgas 1881. aastal» (lk. 174—176) nõuab kindlalt selgitust, millise seisukoha valla-

¹ 1858. aasta talurahvarahutused Eestis. Dokumente ja materjale. Tallinn, 1958; Революция 1905—1907 гг. в Эстонии. Сборник документов и материалов. Таллин, 1955 jt.

² Siin on nurksulgudes vahelekirjutatu ilmselt põhjustanud saamatu tõlge. Vene keeles kõlab see lauseosa järgmiselt: «Гринвальд мечется как угорелый.» («Колокол» 1858, nr. 25, lk. 202.)

kohus võttis. Samasugune õigustatud küsimus kerkib palade 172, 173 ja mitme teise puhul. Pala 26 (lk. 83—84) puhul, milles räägitakse Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi presidendi kõnest, oleks pidanud ütleva, kes see president oli (C. R. Jakobson).

Leidub ka mõningaid ilmseid eksimusi, nagu näiteks lk. 654 joonealuses kommentaaris, kus väidetakse, et «Buuride sõda — ...toimus Põhja-Aafrikas» pro Lõuna-Aafrikas. Lk. 172 mainitakse, et Wiegandti vabrik asunud Uue Kalamaja tänaval, tegelikult asus ta aga Rannavärava puiesheel. Mõned sellelaadsed ebatäpsused muudavad koguni pala enda mõtet. Näiteks loeme lk. 512 tekstist: «Teine salk töölisi kogus Mere puiesteale «Marina» ja tsirkuse ette.» Joonealune märkus püüab kohta täpsemalt määrata ning väidab, et «Kino «Marina» asus tsirkuse ruumides Mere pst. algul». Tegelikult asus «Marina» praeguse Laevastiku Ohvitseride Maja kohal, tsirkus aga paiknes sellest mere pool, Kanuti Gildi aias.

Vastuväiteid tekitavad üsna mitmed sõnaseletused, näiteks konsistoorium (lk. 664). Ei ole õige rääkida sel perioodil mingist Eesti alal tegutsevast ülemkonsistooriumist. Liivimaa konsistooriumi nimetati XVII sajandil küll ülemkonsistooriumiks, XIX sajandil aga juba üldiselt Liivimaa Provintsiakonsistooriumiks. Eesti alal olid peale selle veel Eestimaa Provintsiakonsistoorium, Saaremaa Konsistoorium ja Tallinna Linnakonsistoorium. Neist kõrgemal seisis Kindralkonsistoorium (General-Konsistorium), mis asus Peterburis. *Patronaadiõiguse* selgitus (lk. 666), «mille kohaselt teataval isikul (harilikult mõisnikul) oli õigus koguduse kirikuõpetajat ametisse kutsuda», on väga nipsisõnaline ja võib tekitada väärarusaamasid. Oleks tulnud lisada, et see õigus oli korporatsioonidel (meil linnal, rüütelkonnal) ja seotud mõisatega, s. o. teatava maavaldusega. Seepärast juhtus isegi sääraseid kurioosumeid, et mõnel puhul määras veneusuline kroonumõisa rentnik kohale luteri kiriku õpetaja. Ei ole täpne väita, et aukohatud (lk. 662) olid distsiplinaarsüütegude arutamiseks, sest ei saa panna võrdusmärke nende poolt arutatavate «auasjade» ja distsiplinaarsüütegude vahele. Moonamehe ehk moonaka seletuses (lk. 665) oleks lauses «...sai töö eest tasuks peamiselt moona... või ka teatava maatüki...» olnud õigem «või» asemele panna «ja», sest praegu satub sele-

tus vastuollu sõna enda sisuga ning haarab endasse ka teise mõisatöölise, «kandimehe» mõiste.

Arvestades seda, et kõnesolev lugemik on määratud ka kodu-uurijatele, s. o. algajatele uurijatele, oleks otstarbekohane olnud niisuguste terminite kohta nagu *silla-kohus* anda ka dokumentides kõige sagedamini esinev saksakeelne nimetus (*Ordnungsgericht*). Võõrsõnade puhul, vastu-pidi, oleks aga tulnud anda ka sõna leksi-kaalne tõlge, mis oleks ehk aidanud sõnaseletuse koostajat ennastki.

Neile etteheidetele vaatamata peab ütleva, et lugemik on koostatud hooliga ja täidab temale pandud ülesande. Ta sobib iga ajaloo huvilise, kodu-uurija, õpetaja ja õpilase raamatukogusse. Hoolikuse üheks näitajaks on seegi, et trükivigu leidub säärase raskelttrükitava teose kohta haruldaselt vähe. Tähelepanu äratasid ainult üksikud. Nii on ministeeriumikooli seletuses (lk. 665) lauseosas «...teises klassis (s. o. kahel viimasel õppeaastal) õpetati loodusteadust, geograafiat ja ajalugu» loodusteaduse ees ilmselt sõna «ka» ära jäänud. Samal leheküljel esineb *Ostseekomitee* pro *Ostseekomitee* jne.

Raamatu kasutamist hõlbustavad isiku- ja kohanimede registrid. Isikunimed on registris üldiselt avatud — neile on lisatud eesnimi, amet, sünni- ja surmadaatumid. Kahjuks ei võimalda meie biograafiliste teatmeteoste nappus seda teha igal juhul. Täiendus on üldiselt õiged ja vajalikud. Ainult täiendus «mõisnik» nime Oettingen juurde (lk. 688) äratub kahtlust, sest õigem on küll arvata, et Mellini kooliga seotud arveid (vrd. lk. 265) ei maksnud mitte mõisnik Oettingen, vaid professor Georg Oettingen, kes oli krahvinna Mellini mõisa rentnik ja volinik. August Busch (lk. 677) on aga rohkem tuntud kirjastajana ja esineb sellisena ka «Eesti biograafilises leksikonis» (lk. 65).

Ilmselt kaalumata on aga talitanud omaaegne Eesti Riiklik Kirjastus. Kogemused on näidanud, et niisuguseid dokumentide publikatsioonide kasutatakse 100 ja enamgi aastat. See raamat jääb aktiivsele kasutamisele vähemalt kümneks aastaks (varem küll uut lugemikku ei ilmu). Sellepärast ei oleks tohtinud teda trükkida nii halvale paberile ja nii halvasti, et illustatsioonid on välja tulnud halvemini kui tavalises rajooniajalehes.

V. MILLER

Friedebert Tuglas 80-aastane

2. märtsil saab Friedebert Tuglas kaheksakümneaastaseks.

Fr. Tuglas (Mihkelson) sündis 1886. aastal Tartumaal Ahja mõisa puusepa perekonnas. Kooliteed alustas ta Maaritsa kihelkonnakoolis, õppis Uderna ministeeriumikoolis (1897—1900) ja seejärel aastail 1901—1905 Tartu linnakoolis ja Treffneri gümnaasiumis. Esimene Vene revolutsioon leidis ka noore Tuglase agitaatorite hulgas ning kõnekoosolekute pidamise pärast tuli tal tsaarivanglaski istuda. Pärast vabanemist elas Fr. Tuglas poliitilise pagulasena Soomes, Prantsusmaal jm. Kodumaale tagasi tuli ta 1917. a. kevadel, asudes tööle kutselise kirjaniku ja kriitikuna Tartus, vahepeal lühikest aega ka Tallinnas. Tema toimetamisel ilmusid ajakirjad «Odamees» (1919), «Ilo» (1919—1920) ja «Tarapita» (1921). Mitmeid aastaid (1923—1926 ja 1940—1941) oli ta ajakirja «Looming» toimetaja, võttis juhtiva mehena osa Eesti Kirjanikkude Liidu ja mitmete kirjanduslaste seltside tööst. Suurele Isamaasõjale järgnenud aastail on Fr. Tuglas elanud pidevalt Nõmmel.

Kirjanduses debüteeris Fr. Tuglas sajandi algul, seega 65 aastat tagasi. Temalt on ilmunud hulk proosateoseid, värsikõnelist loomingutki (mille tippu tõusevad gorkilik revolutsioonilisest paatosest tulvil «Meri» ning tänini rahva laulurepertuaaris püsiv tema eestindatud «Julgesti, vennad, nüüd tööle!»), uurimusi ja tõlkeid. Lühidalt: Fr. Tuglasest sai kunstiküpe eesti novelli, reisikirja, tõlkekirjanduse ning kirjanduskriitika silmapaistvamaid arendajaid. Tema ilukirjanduslikud tööd ilmusid valitud kujul uuesti sarjana «Teosed» aastail 1957—1962, novellid ja romaan «Väike Illimar» aga on paljudes keeltes läinud rahvusvahelisele areenile.

Fr. Tuglase kui kriitiku ja kujuneva teadlase tee algas üsna varakult. Tema esimene retsensioon nägi päevavalgust 1905. aastal «Noor-Eesti» kõige revolutsioonilisesmas väljaandes «Võitluse päivil». Juba see kriitiline esiklaps näitas, et noor autor astub üle toleaege tavalise retsensiooni piiride: annoteeriva või lihtsalt reklaamiva kirjatüki asemel leiame G. Suitsu «Elu tule» värsside retsensioonis probleemika analüüsi, mille aluseks on kirjanduse (*resp.* teose) seos ühiskondliku eluga. Kodanliku kirjanduse paratamatut mandumise tendentsi tabades ning eesrindliku kirjanduse sünni eeldusteks tõusvatele ühiskondlikele

jõududele toetumist ning maailmavaatelise selguse vajadust rõhutades, on noor revolutsioonimeelne Tuglas nii mõnegi klassikasse kuuluva ning jääva autori üle parda heitnud, nagu seda revolutsioonilises noorushoos mõnigi kord juhtub. Seda sügavamaks kujunes hiljem Tuglase taotlus mõista ja uurida palju maailmakirjanduses olulisi vagusid ajanud kirjanike loomingut. Tuglase lugemusi kujuneb tõepoolest laialt ulatuslikuks, millest tuleneb ka tema kirjandusliku haarde laius ning Tuglase uurimise raskus meie kirjandusloolastele.

Tuglase tee nii kirjanduses kui ka teaduses ei kujunenud sirgeks, kinnitades omakordagi veenvalt K. Marxi tuntud teesi, et teadusse jõudmine pole kerge mäkketõus siledat teed pidi. «Minu isiklik kirjanduslik tee,» märkis Tuglas tagasisivaatavalt 1947. aastal, «on olnud mitmeti ebaühtlane ja kõikuv.» Sedasama tuleb öelda tema kirjanduskriitilise ja -teadusliku töö kohta.

Fr. Tuglase esimene ulatuslikum uurimuslikku laadi töö on essee «Eduard Uuim ja Ernst Peterson» (1909). Tuleb hinnata selle töö taotluslikku väärtust, mis ilmneb autori kavatsuses näha kirjandusteoses eeskätt kunsti ja seada sellele suuri nõudeid. Samuti on kõnesolev essee näiteks sellest, et kirjandusteaduslik esseistlik tegevus on kunstiloomingu liik. Samal ajal aga kaldus Tuglas poleemilises hoos eitama rea-

listliku ja proletaarse kirjanduse osa, nende seost marksismiga, mis peegeldab tema tolleaegset estetiilistlikku suhtumist. (Üle kasvanud oma tolleaegsete vaadete ja maailmamõistmise raamest ja meetodist, ei pidanud Tuglas vajalikuks seda esseed oma 1959. a. avaldatud kriitikaalaste tööde valimikku võtta.)

Mida ajaliselt edasi, seda intensiivsemaks ja haardelt laiemaks saab Tuglase kirjanduskriitiline ja esseistlik tegevus. Ta võtab sõna eesti rahvaluule tõlgendamiseks («Põrgu väravas», «Kirjanduslik stiil», valminud 1908—1912), näidates enast rahvaluule olemuse ja stiili oskusliku analüüsijana (mille juures kahjuks ei puudu «Kalevipoja» vaatlemisel nihelistliku eitamis tendents); ta hakkab uurima oma noorpõlvearmastust Juhan Liivi (essee Liivist on esimene Tuglase iseseisva trükisena avaldatud kirjanduskriitiline teos, 1914), sellele järgnevad esseed A. H. Tammsaarest, Mait Metsanurgast, William Shakespeare'ist, Henrik Ibsenist (ilmunud 1919—1920). Nendega, eriti viimati mainitutega, rajab Tuglas meie kirjanduses kriitilise essee žanri.

Edasi kulges Tuglase tee laiemate uurimisülesannete kaudu. Selle teekonna algul kohtume ülevaatega «Eesti uuem ilukirjandus» (1902), järgnevad kultuuri- ja kirjandusloolised monograafiatüüpi uurimused «Ado Grenzsteini lahkumine» (1926), Juhan Liivi elu ja loomingu ulatuslikum käsitlus (1927), uurimus «Eesti Kirjameeste Selts» (1932) ja omamoodi üldkõkkuvõttena senisest kirjandusteaduslikust tööst «Lühike eesti kirjanduslugu» (1934, ilmus ka soome keeles). Ulatuslikumate uurimuste kõrval näevad päevavalgust paljud üksikretsensioonid ja olulisi probleeme käsitlevad artiklid. Siia kuuluvad sõnavõetud rahvustundest, kus Tuglas kaalukalt ütleb oma sõna rahvustunde, täpsemalt rahvusliku väärikustunde eraldamiseks kodanluse natsionalistlikest taotlustest, kodanlikust natsionalismist (olgu siis võrdluses Petõfiga, 1923, või laiemas plaaniski, 1935). Tema sülest ilmub retsensioone, mille haare ulatub n.-õ. läbi kirjandusloo, lisades uusi materjale Koidula «Säärase mulgi» sünniloole (1928). Juhan Liivi uurimisele (1933), ta ütleb oma sõna Suitsu «Ohvrisuutsu» mõistmiseks (1920) ning Lutsu, Tammsaare, Metsanurga jt. 30-ndail aastail avaldatud teoste kohta.

Kõigil neil kirjanduskriitilistel esinemistel on oma koht ja väärtus, mis materjali koondamise seisukohalt on iganematuks jäänud, kontseptsiooni osas aga ei ole kõik aja proovile vastu pidanud või on Tuglase enda maailmavaatelistele ning kunstilistele tõekspidamiste edasise arengu jalgu jäänud. Nõukogude-eelse eesti kirjandusliku uurimistöö tippude hulgas aga püsivad tänini eeskätt tema ulatuslikud uurimused «Eesti Kirjameeste Selts» ja «Juhan Liiv» (uuesti avaldatud vastavalt «Teoste» V ja

VI köites, 1958) ning paljud «Teoste» VII köites (1959) taasavaldatud artiklid ja retsensioonid. Ja tunnustuski sai Tuglasele osaks juba ammu, ja mitte üksnes Eestis elavate kirjandusearmastajate ja -uurijate poolt, vaid ka rahvusvahelises ulatuses. Ta valiti Soome Kirjanduse Seltsi korrespondentliikmeks (1926), Soome Kirjanike Liidu auliikmeks (1928) ja Londoni PEN-klubi auliikmeks (1937). Tunnustavalt kõlavad tema fašismivastase hoiaku aadressil read rahvusvahelise kommunistliku liikumise silmapaistva tegelase H. Pöögelmanni sülest 30-ndate aastate keskpaiku Nõukogude Liidus.

Nõukogude võimu taaskehtestamine tõi olulised muutused ka Tuglase vaadete arengusse. Tuglas ise on märkinud, et nõukogude võimu tingimustes on ta kasvanud «sotsialistliku realismi veendunud pooldajaks». Ka tema kirjandusteaduslikus töös toimub nüüd omamoodi uuestisünd. Lähenemine marksismile, mis oli aset leidnud juba 1905. aastal, kuid millest aastate jooksul oli toimunud teatav eemaldumine, saab nüüd uue, kindlama tähenduse. Selle tunnustajaks on uurimused Vildest, Peterson-Särgavast jt. «Eesti kirjanduse ajaloo» IV raamatus (1947), kus kõige väljaküündivamaks mõtteks on eesti kriitilise realismi tekkeloo ja Vilde maailmavaatelistele arengu seostamine marksismiga. Marksismi õpetuse, marksistliku metodoloogia osatähtsuse mõistmine ning konkreetne seostamine on Tuglase kirjandusteaduslikus töös sellise väärtusega, mis peab vastu kõikidele aja proovidele.

Hinnates Fr. Tuglase teeneid kirjanduse ja kirjandusteaduse arendamisel, anti talle 1946. aastal Eesti NSV rahvakirjaniku austav nimetus ja valiti Eesti NSV Teaduste Akadeemia korrespondentliikmeks eesti kirjanduse alal. Isikukultuse lõpuaastail langes Tuglaselegi osaks mitmeid ühekülgeid etteheiteid, milledega püüti varjutada tema edasiviivat osa kirjanduses ja kirjanduskriitilises ning -teaduslikus tegevuses. Isikukultuse tagajärgede likvideerimine 50-ndate aastate keskpaiku lõi soodsad tingimused Fr. Tuglase tegevuse objektiivseks hindamiseks ning tema tööde taasavaldamiseks.

Ja keeruka ning vastuolulise arengu läbi käinud vanameistri sulg ei ole roostes ning tema mõte ei ole seisnud kõrval tänapäevagi kirjandusteaduslikust tööst. See ei olnud ammu, kui ta aktiivselt võttis osa meie viieköitelise kirjanduse ajaloo ettevalmistamisega seotud ülesannete lahendamisest, ta oli meiega ühise laua taga ka selle väljaande II köite prospekti arutamisel, ja teos on praegu lugejate kätte jõudnud.

Fr. Tuglase aastakümneid kestnud töö on andnud ulatusliku pärandi kirjandusteadusliku mõtte ja uurimise alal. Me suhtume sellesse pärandisse arusaamisega, hoiame, uurime ja kasutame seda kriitiliselt, lähtudes marksismi-leninismi printsiipidest.

Me oleme tänulikud vanameistrile kõige selle eest, millega ta tänapäeva uurijaid on abistanud kirjanduse ajaloo koostamisel, ja soovime kogu südamest talle tugevat

tervist ja teotahet lüüa ikka kaasa meie kirjandusteaduse ees seisvate uute ülesannete lahendamisel.

Восьмидесятилетие Фридеберта Тугласа

2 марта с. г. исполняется восемьдесят лет со дня рождения Фридеберта Тугласа.

Фр. Туглас (Михкельсон) родился в 1886 г. в имении Ахья Тартуского уезда в семье столяра. Годы учения его начались в Мааритсаской приходской школе, из которой он переходит в Удернаскую министерскую школу (1897—1900), а затем, с 1901 по 1905 гг., учится в Тартуской городской школе и в частной гимназии Х. Треффнера. Первая русская революция захватывает и молодого Тугласа, он выступает агитатором на революционных митингах и оказывается за это в царской тюрьме. После выхода из нее Фр. Туглас эмигрирует за границу и до весны 1917 г. живет в Финляндии, Франции и других странах. Вернувшись на родину, он становится профессиональным писателем и критиком. В эти годы писатель живет в Тарту и в течение долгого времени в Таллине. Под его редакцией выходили журналы «Одамэс» (1919), «Ило» (1919—1920) и «Тарапита» (1921). Ряд лет (1923—1926 и 1940—1941) он был редактором журнала «Лооминг», принимал руководящее участие в работе Союза писателей Эстонии и различных литературно-художественных обществ. После Великой Отечественной войны писатель постоянно проживает в пригороде Таллина — Нымме.

Дебют Фр. Тугласа в литературе состоялся в начале нашего столетия, т. е. 65 лет тому назад. Из-под его пера вышло множество прозаических произведений и стихов (вершиной которых является написанное в лучших горьковских традициях, исполненное революционного пафоса стихотворение «Море»). Кроме того, им написан целый ряд литературно-критических статей и сделано множество художественных переводов. В итоге можно сказать, что Фр. Туглас сыграл одну из наиболее выдающихся ролей в деле развития эстонской новеллы, путевых записок, художественного перевода и литературной критики. Его художественные произведения были вновь изданы в виде «Собрания сочинений» в 1957—1962 гг., а новеллы и роман «Маленький Иллимар» переведены на многие языки и вышли на международную арену.

Путь Фр. Тугласа как критика и ученого начался довольно рано. Его первая

рецензия увидела свет в 1905 г. в сборнике «Выйглусе пэвилл» («В дни борьбы») — самом революционном издании группы «Ноор Ээсти» («Молодая Эстония»). Уже этот реценец его критического творчества показал, что молодой автор выходит за пределы, обычные для рядовых рецензий той поры: вместо аннотирующей или просто рекламирующей рецензии мы видим здесь анализ проблематики сборника стихов Г. Суйтса «Огонь жизни», в основу которого положен вопрос связи литературы с жизнью общества. Уловив тенденцию неизбежного вырождения буржуазной литературы и понимая, что для развития новой, передовой литературы необходимо опираться на поднимающиеся общественные силы и обладать ясным мировоззрением, молодой революционно настроенный Фр. Туглас (как это нередко случается при революционных порывах молодости) выбросил за борт и авторов, место которых было и останется в рядах классиков. Тем глубже, однако, стало позднее стремление Тугласа понять и исследовать творчество многих писателей, оставивших глубокие следы в мировой литературе. Литературная эрудиция Фр. Тугласа исключительно велика, чем объясняется, конечно, и ширина охвата, характерная для его литературно-критических работ, а также те трудности, с которыми сталкиваются наши литературоведы при изучении его творчества.

Путь Тугласа в литературе и науке не был прямым, что еще раз убедительно подтверждает известный тезис К. Маркса о том, что путь в науку лежит не по торной дороге. «Мой собственный литературный путь, — отмечал сам Туглас в 1947 г., — был во многом неровным и колеблющимся». То же самое следует сказать и о его литературно-критических и литературоведческих трудах.

Первым литературоведческим трудом Фр. Тугласа является эссе «Эдуард Вильде и Эрнст Петерсон» (1909). Высокой оценки заслуживает проявленное в этой работе стремление автора рассматривать литературное произведение в первую очередь как произведение художественное и в соответствии с этим предъявлять к нему высокие требования. Вместе с тем анализируемое эссе может служить примером того, что работу литературоведа-эссеиста можно рассмат-

ривать как один из видов художественного творчества. Однако вместе с тем Туглас в полемическом задоре склонялся к отрицанию роли реалистической и пролетарской литературы, их связи с марксизмом. В этом нашли отражение эстетические взгляды Тугласа той поры. (В настоящее время, уже выйдя за рамки своего тогдашнего мировоззрения и отказавшись от методов тех лет, Фр. Туглас не счел нужным включить это эссе в сборник своих критических произведений, опубликованных в 1959 г.)

Чем больше проходило времени, тем интенсивнее и обширнее становилась деятельность Фр. Тугласа как критика и эссеиста. Он выступает в роли толкователя эстонского фольклора («В воротах ада», «Литературный стиль», написаны в 1908—1912 гг.), показывая глубокое понимание сущности и стиля народного творчества (при этом, к сожалению, в анализе «Калевипозга» у него проявляется нигилистическая тенденция к отрицанию эпоса). Далее Ф. Туглас обращается к исследованию любимого им с юности Юхана Лийва (эта работа была первым печатным произведением Тугласа, вышедшим в свет в виде самостоятельного издания в 1914 г.); далее следуют эссе о А. Х. Таммсааре, Майте Метсанурке, Вильяме Шекспире, Генрике Ибсене (опубликованы в 1919—1920 гг.). Этими работами, особенно последними в приведенном перечне, Фр. Туглас заложил основу жанра критических эссе в эстонской литературе.

Затем Фр. Туглас вступил на путь более глубоких и обобщающих исследований. Первой вехой на этом пути является его очерк «Новейшая художественная литература Эстонии» (1920), далее следуют такие работы монографического типа, посвященные вопросам культуры и литературы, как «Уход Адо Гренцштейна» (1926), развернутое исследование жизни и творчества Юхана Лийва (1927), работа «Общество эстонских литераторов» (1932) и своеобразное резюме его уже опубликованных литературоведческих исследований «Краткая история эстонской литературы» (1934, вышла также на финском языке). Наряду с крупными работами увидело свет и множество отдельных рецензий и проблемных статей. К числу последних относятся мысли о национальных чувствах, в которых Туглас проводит четкое различие между национальными чувствами, вернее — национальным достоинством, и националистическими притязаниями буржуазии; о буржуазном национализме (будь то в сравнении с Петефи, 1923 г., или в более широком плане, 1935 г.). Рецензии этого периода охватывают всю историю эстонской литературы, добавляя новые материалы к истории создания «Эдакого мультка» Л. Койдула (1928) и исследованию творчества Ю. Лийва (1933). Высказыва-

ется Фр. Туглас и по поводу «Жертвенного дыма» Г. Суйтса (1920), и об опубликованных в 30-е годы произведениях О. Лутса, А. Х. Таммсааре, М. Метсанурка и др.

Многие из этих исследований и рецензий сохранили свою ценность до наших дней, часть же, занимая определенное место в истории нашей литературы, подчас либо не выдержали испытания временем с точки зрения концепций, либо оказались преодоленными самим Тугласом в ходе дальнейшего развития его мировоззрения и художественных взглядов. Однако такие его фундаментальные работы, как «Общество эстонских литераторов» и «Юхан Лийв» (вновь опубликованы соответственно в V и VI томах «Сочинений», 1958) и многие вошедшие в VII том «Сочинений» (1959) статьи и рецензии, по сей день представляют собой вершину эстонского литературоведения досоветского периода. Давно пришло к Фр. Тугласу и признание не только со стороны любителей литературы и литературоведов Эстонии, но и в международном масштабе. Он избирается членом-корреспондентом Финского литературного общества (1926), почетным членом Союза писателей Финляндии (1928) и лондонского Пен-клуба (1937). Высоко оценивает антифашистскую позицию писателя в середине 30-х годов и выдающийся деятель международного коммунистического движения Х. Пегельман, живший в ту пору в Советском Союзе.

Восстановление Советской власти в Эстонии привело к серьезным изменениям и в развитии взглядов Фр. Тугласа. Писатель сам отмечал, что в условиях Советской власти он вырос «в убежденного сторонника социалистического реализма». Происходит своеобразное возрождение и в его литературоведческой работе. Характерное для 1905 г. стихийное сближение с марксизмом, от которого писатель в дальнейшем в известной степени отошел, получает теперь новую, твердую основу. Свидетельством этого служат его исследования об Э. Вильде, Э. Петерсоне-Сяргава и др., вошедшие в IV том «Истории эстонской литературы» (1947), наиболее примечательной идеей которых является увязывание истории возникновения критического реализма в Эстонии и развития мировоззрения Э. Вильде с марксизмом. Понимание роли марксистского учения и конкретное использование марксистской методологии в этих работах Фр. Тугласа выдержит любое испытание временем.

За большие заслуги Фр. Тугласа в развитии эстонской литературы и литературоведения ему в 1946 г. было присвоено почетное звание народного писателя Эстонской ССР; писатель избран также членом-корреспондентом Академии наук

ЭССР по специальности эстонская литература. В последние годы культа личности и на долю Фр. Тугласа выпал целый ряд однобоких упреков, с помощью которых стремились затушевать его ведущую роль в литературной, литературоведческой и критической деятельности. Ликвидация последствий культа личности в середине 50-х годов создала благоприятные условия для объективной оценки деятельности Фр. Тугласа и для новой публикации его работ.

Перо маститого писателя, прошедшего сложный и противоречивый путь развития, не заржавело и в наши дни, как не отошла от сегодняшних литературоведческих задач и его мысль. Совсем недавно он принимал активное участие в решении задач, связанных с подготовкой пятитомной истории нашей литера-

туры, сидел с нами за одним столом и при обсуждении проспекта II тома этого издания, который в настоящий момент уже лежит на столах читателей.

Работа Фр. Тугласа, длившаяся десятилетия, внесла крупный вклад в нашу литературу и ее исследование. Мы относимся к этому наследию с пониманием, бережем, изучаем и критически используем его, основываясь на принципах марксизма-ленинизма.

Мы благодарны этому крупному мастеру за все то, чем он помог современным исследователям в составлении истории нашей литературы и от всей души желаем ему крепкого здоровья и жажды творчества для решения новых задач, стоящих перед нашим литературоведением.

SUVISEID EKSPEDITSIOONE 1965. AASTAL

Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi arheoloogia ja etnograafia sektori töötajad olid möödunud suvel tugevasti hõivatud vabariigi 25. aastapäeva tähistamiseks korraldatud arheoloogiaäituse ettevalmistamise ja läbi viimisega, mistõttu välitöödest tehti vaid neid, mis olid seotud lõpetamisel olevate uurimistöödega.

Mandri-Eesti kalmete uurimise lõpuleviimiseks kaevati 1. juulist kuni 13. augustini Madi kivikalmet (Viljandi raj. Pärsti k/n.). Kaevamisi, mis aitasid selgitada kalme ehitust ja matmiskombeid, juhatas teaduslik töötaja J. Selirand, kes seda kalmet on uurinud juba viis suve. Seekord kaevati kalme põhjaservas läbi 221 m² ning saadi 388 leidu, milledest huvipakkuvad on omapärase liigendusega nuga (töenäoliselt habemenuga), torke- ja heiteodaotsikud ning ehted. Arvukalt leitud nii käsitsi kui ka kedral valmistatud savinõude kilde. Leidud kuuluvad XI—XIII sajandisse.

Aspirant V. Lõugas uuris oma valmiva kandidaadiväitekirja jaoks Asva linnus- asulat Saaremaal, mida vähemas ulatuses oli kaevatud 1934. aastal.¹ Kuna linnuse pindala on küllalt suur, siis on siin toimunud kaevamised iga kord toonud päeva- valgele huvitavaid leide ja avanud selle asula muistsete elanike elu ja tegevust. Nii ka seekord, millal kaevati 27. juulist 25. augustini asula lõunaosas. 96 m² suuruses kaevandis avastati asula lõunamüür, eluhoone kiviplaatidest põrand, millel oli hulgaliselt loomaluid, savinõukilde, viljahõõrumise kive ja muude esemete katkendeid. Leiti üle 100 mitmekesise pronksesemete valamismormi, mitmesuguseid luust ehtenõelu, naaskleid, üks unikaalne pronksist ehtenõel ning muid esemeid ja nende katkendeid — kokku 903 numbrit. Leidude järgi võib arvata, et linnust kasutati VIII—VII sajandist peale kuni meie ajavamise alguseni. Asula edasine uurimine peab näitama, kas sinne asustus oli pidev või esines selles ka vaheaegu.

Kagu-Eesti etnogeneesi uurimiseks kaevati 20. juulist kuni 14. augustini kääbastikul ja tarandkalmel, mis asuvad ligistikkuna ning paiknevad Vastseliina metskonna Loosi vahtkonna maa-alal (Võru raj. Vastseliina k/n.). Kääpa kaevamist juhatas ajalooteaduste doktor M. Schmiedehelm, kahest tarandist koosneva kalme kaevamist — teaduslik töötaja S. Laul.

Nagu leitud näitavad, kaevati läbi kalme vanem, III—V sajandisse kuuluv osa, kokku 115 m². Leidudena saadi keraamikat, pronksspiraale ja pronkshelmeid, kokku 43 numbrit.

26 × 8 meetri suurusest kääpast kaevati läbi umbes kaks kolmandikku. Nagu selleaegsete kääbaste puhul tavaline, saadi ka kõnesolevast leide napilt: ainult 10 savinõukildu. Kääpas avastati põlenud kivi peal vähemate kivide rida, mis kulges risti kääbast. Analoogiat sellele kääpale tuleb vist otsida tarandkalmest, seda enam et nii kääpas kui ka tarandkalmes on keraamika väga sarnane.

Ajalooteaduste kandidaat A. Kustin jätkas 28. juulist kuni 11. augustini Saaremaa asustusajaloo uurimist, kaevates Kureveres (Kihelkonna k/n.) asuvast kivikalmetist läbi kolm 6—8-meetrise läbimõõduga kivikuhelikku. Surnud olid maetud põletatult, ühes kuhelikus oli matus ümbritsetud kiviringiga, teistes seda ei täheldatud. Kalmistu osutus leidude poolest rikkaks: siit saadi unikaalne mөөk, mille käepide on kaunistatud hõbeda ja kullaga, hõbedaga kaunistatud putkega odaotsik, suitsed, rinnakeesid, ehtenõelu jm., kokku 161 numbrit. Leidude järgi otsustades kuulub kalmistu XI—XII sajandi algusesse.

Peale selle käisid arheoloogid inspektsioonisõitudel ja tegid proovikaevamisi mitmes Põhja-Eesti rajoonis, mille tulemusena avastasid uusi seni arvele võtmata kalmeid ja asulakohti.

Antropoloog K. Mark jätkas materjali kogumist oma peatselt valmiva doktriväitekirja «Soome-ugri rahvaste päritolu antropoloogia andmetel» jaoks, möödistanud Karjala ANSV-s, Leningradi oblastis ja Eesti NSV-s Haapsalu ning Võru rajoonis kokku kaks gruppi vepsulasi, ühe grupi karjalasi ja kaks gruppi eestlasi, a 100 meest ja 70 naist.

Etnograafid A. Viires, E. Karu ja J. Richter kogusid materjale vastavalt oma uurimisteamale. A. Viires käis vepsulate juures Leningradi oblastis ja lüüdi- laste juures Karjala ANSV-s ning Läti NSV-s Kurzemes, J. Richter töötas Peipsi ääres Kallastes ning E. Karu Lääne-Eestis. Ekspeditsioonidel valmistati suur hulk fotosid ja etnograafilisi jooniseid ning kirjeldusi.

Kohalikud koduloomuuseumid on viimasel aastatel intensiivistanud oma kodunurga vanema ajaloo tundmaõppimist. Nii organiseeris Viljandi Rajoonidevaheline Koduloomuuseum arheoloogilisi kaevamisi Kivisaare kiviaegsel kalmistul (Lalsi

¹ Muistised asulad ja linnused. Tallinn, 1955, lk. 115.

k/n.) ning Tõrvas nn. «Tantsumäe». Esimesi juhendas metoodiliselt ajalooteaduste kandidaat L. Jaanits, teist — akadeemik H. Moora.

Kivisaarel kaevati 6.—16. juulini läbi 255 m² suurune maa-ala, kust leiti kaks luustikku ning loomahammastest ripatsid, mis kuuluvad II aastatuhande e.m.a. teise poolde. «Tantsumäe» linnuse eellinnuse vallil kaevati lahti 36 m², kus avastati kuni 2,5 m paksune kultuurkiht, milles oli põlenud palgiotsi, tules olnud kivide lade, palju käsitsi ja kedral valmistatud keraamikat, õõskirves ja muid esemeid, kokku 526 numbrit.

Pärnu Koduloomuuseum organiseeris ajalooeaduste kandidaadi A. Kustini juhendamisel kaevamised Soontagana linnusel (Koonga k/n.) 16. juunist kuni 14. juulini. Kaevati läbi 126 m² ja saadi 334 mitmesugust leidu, mis kõik kuuluvad XII sajandisse ja XIII sajandi algusesse.

Nagu juba märgitud, korraldasid instituudi arheoloogid vabariigi 25. aastapäeva puhul suure arheoloogilise ülevaate näituse, kus eksponeeriti nõukogude ajal toimunud kaevamiste tulemusi ja uurimusi. Näitus oli avatud Lenini pst. 10 asuvas Teaduste Akadeemia Keskraamatukogu uue hoone fuajees 15. juulist kuni 31. oktoobrini. 50 stendil ja vitriinis oli välja pandud üle 850 eseme, mida selgitasid vastavad kaardid, joonised ja tekstid. Kunstiliselt kujundasid näituse E. Reitel ja E. Voogre Kunstitoodete Kombinaadist.

Näitust külastas üle 8000 inimese, kusjuures grupikülastusi, peamiselt koolidest, oli 103.

*

Keele ja Kirjanduse Instituudi keeleuurimise sektori murdeekspeditsioonid olid selgi aastal suunatud eeskätt eesti murrete helilindistamisele. Jätkuvalt olid esiplaanil lääne- ja setu murre, siis veel Iisaku eesti-vene segarahvastikuga piirkond, kirde-eesti rannikumurre, hiu murre ja ka keskmurde vähem läbitöötatud paikkonnad.

Juba maikuus sõitsid magnetofonidega Jüri murrakualale ja Keila ümbrusse S. Nigol ja H. Neetar ning H. Viires koos A. Kaljustega. Heliülesvõtteid tehti 10 külas 12 isikult, kokku üle 8 tunni. Kuigi kõnesolevatel aladel on murdekeel juba tugevasti taandunud jõuliselt pealetungiva ühiskeele ees, õnnestus uurijatel leida veel mitmeid sobivaid keelejuhte. Nimetama peaks eriti vanapärase keelepruugi säilitanud, ilmeka jutustamiskuse ja hea diktsiooniga Mihkel Anioni (85 a.) Keilast Sassi külast. Järjekordselt külastati murdekogujate vana tuttavat ja head abilist 88-aastaselt Mari Põldmäed Jüris Limu külas, kellel seegi kord leidus midagi uut helilindile pajatada.

Keelelised vahekorrad etniliselt kirevas Kirde-Eestis on mitme aasta vältel olnud M. Musta huviorbiidis. Käesoleval suvel

tehti kõnealusele alale ühendatud uurimisreis, millest peale M. Musta võtsid osa Keele ja Kirjanduse Instituudist H. Kihno ja Tartu Riikliku Ülikooli vene keele kateedrist õppejõud T. Murnikova ja aspirant H. Heiter, kes oma väitekirja teemaks on valinud kohalike vene murrakute fonetika. 7.—11. juulini tehti heliülesvõtteid Narva jõe läänekalda vene külates ning Iisaku ümbruses endisel eesti-vene segaalal, kokku 7 külas 10 keelejuhilt 5 tunni 30 minuti ulatuses, millest ligi 3 tunni kestuses on vene murrakuid. Esmakordselt õnnestus mikrofoniga käia soode ja rabade taga peituvas Imatu külas, kust leiti laulu- ja jutuosav taat Nikolai Võhma (81 a.) ning toreda vanapärase keelega kohalik põlisaasukas Oskar Kask (78 a.). Viimase õde Lovisa Mahmastoli (82 a.) Sootaguse külast on rahvaluuleuurijad, etnograafid ja murdekogujad juba korduvalt külastanud ning selgi korral kõneles ta lindile sisult äärmiselt huvitavaid pärimusi ja uskumusi niihästi eesti kui ka kohalikus vene murrakus.

Juulikuus toimus lindistamine veel Pärnu-Jaagupi ja Hanila ümbruses. H. Viires, E. Juhkam ja T. Maksim tegid siin heliülesvõtteid 10 külas, kokku 7 tunni kestuses. Kui Pärnu-Jaagupis oli murdekeel veel üllatavalt elav, siis Hanilas oli see vanimatelgi juba üsna kõikuval järjel.

Teist aastat jätkasid setu murraku talletamist helilindile S. Nigol ja H. Keem, kes 26. juulist kuni 6. augustini töötasid Meremäe ja Vilo ümbruses ning said seegi kord rikkaliku saagi. 24 külast 28 keelejuhilt lindistati kokku 21 tundi setumurdelist juttu, kusjuures tuleb silmas pidada asjaolu, et murdeuurijad olid mainitud kohtades üle paljude aastate esmakordselt ning igasugused eeltööd kohapeal seekord puudusid. Kuigi uurijail ei olnud sel aastal kasutada nii imepäraseid muinasjutu-puhujaid kui mullu setu murrakuala põhjaosas, paistsid haruldase vestmiskusega silma 82-aastane Ollo Pähn Pitalovast, 87-aastane Nasta Vetemägi Luhamaalt Saagre külast, 78-aastane Anne Külaots Krantsovast, 72-aastane Tera Vahvik Palo külast jpt. Võrreldes põhja-setu murrakuga, on Setumaa lõunaosa murrak mitmeti erinev, kusjuures torkavad silma rohked venepäraseid jooned murraku fonetikas ja sõnavaras.

Viimased magnetofonimisreidid toimusid oktoobris. Kuu algul käisid H. Viires, A. Kaljuste ja Emakeele Seltsi töötaja H. Kaal lindistamas Kuusalus Kõnnu neemel Pärisepa külas. Emakeele Seltsi korrespondendi Oie Aasmaa kaasabil jäädvustati tema ema Madleena Sandströmi (86 a.) kõnet 3 tunni vältel ja külastati ka korrespondendi Edgar Lilheina kodu.

Oktoobri lõupäevadel oli M. Mäger magnetofonimas veel Ridalas, kust ta lõi kaasa helisalvestusi 3 külast 5 isikult 3 tunni 40 minuti kestuses.

Hoolimata murdeuurijate pingutustest

jäid helilindistamise tulemused käesoleval aastal kavatsetust siiski hoopis nigelamateks (kokku 49 t.). Oieti on see töö juba mitme aasta vältel teinud vähikäiku, sest akadeemia varustuskontor ei ole aastaid suutnud hankida kvaliteetset magnetofonilinti vajalikus koguses. Asjalugu on seda pahandavam, et praegu on veel viimane aeg päästa helilindile kiiresti hääbuvat murdekeelt, kuna mõne aasta pärast on see paljudes kohtades juba hilja.

Lisaks magnetofonimisekspeditsioonidele töötasid murdeuurijad eri paikades individuaalselt, eeskätt sõnavaara kogumise ülesandega. Nii oli E. Juhkam kolme nädala vältel Pärnu-Jaagupis sõnavaara ja kohanimedid kogumas, V. Pall kogus sõnavaara Hanilas, M. Mäger Ridalas, otsides ühtlasi lindistamiseks sobivaid keelejuhte. M. Norvik jätkas sõnavaara küsitlemist Haljala rannikukülades ning H. Neetar töötas Hiiumaal Reigis, kus ta sõnavaara kogumise kõrval tegi tähelepanekuid murraku grammatilise ehituse kohta.

Soome-ugri keelte sektori töötajad A. Laanest, A. Ambus ja M. Leppik viibisid 28. maist 4. juunini Leningradi oblastis. Uurimisreisi eesmärgiks oli kõigepealt vadja sõnaraamatu koostamise käigus ilmsiks tulnud lünkade täitmine, millega tegeldi Kingissepa rajoonis Luužitsa, Liivtšülä ja Rajo külas. Peale selle viibis M. Leppik Kurgola poolsaarel Kirjamo külas, kus ta kogus materjali oma sealset soome murrakut käsitleva väitekirja jaoks. A. Laanest helilindistas isuri keele heva ja soikola murret Hevaha külas (Lomonossovi raj.) ning Voloitša ja Säädinä külas (Kingissepa raj.), kokku ligi 8 tunni ulatuses. Vadja keelt ja Kirjamo murrakut helilindistati kumbagi 2 tundi.

Novembrikuus viibis soome-ugri keelte sektori kutsel Tallinnas vadja keelejuht K. Leontjev Liivtšüläst, kellelt saadi helilinte ligi 8 tunni ulatuses ja kirjalikke märkmeid 80 lk.

Rahvalaule sektor jätkas eelmisel aastal alustatud ekspeditsioonilist tööd Paide rajoonis, Koeru ja Peetri ümbruses, kus viibiti 8.—19. juunini, kokku 25-s külas ja asulas. Ekspeditsioonil, millest võtsid osa sektori töötajad H. Kihno, P. Kippar, V. Mälk, L. Raudsep ja R. Viidalepp (juhatajana), oli ülesandeks uurida nii vanu folkloristlikke nähtusi kui ka kaasaegse elu kajastusi rahvalaules. Materjali saadi 90-lt isikult.

Endine Järvamaa on minevikus olnud väljapaistvaks rahvalaulude alaks, millest võib kuulda huvitavaid mälestusteateid. Vanadelt lauluoskajatelt aga saab veel nüüdki nii regivärsiliste kui ka riimiliste rahvalaulude tekste. Tänavu noteeriti ja võeti helilindile sotsiaalseid vahekordi kajastavaid vanu laule («Oleks minu olemine», «Peremees mõetis pika põllu», «Kilter-kubjas-aidamees» jt.), tähtpäevadega

seotud rahvalaule (mardi- ja kadri-laule, jaanilaule), kiigelaule, mängulaule, lastelaule jne. Riimilistest saadi revolutsioonilise sisuga laule, mida on lauldud 1905. aastal ja hiljemgi («Mõisad põlevad, saksad surevad» jt.), Järva-Jaani ümbruses on olnud ka kohapeal loodud revolutsioonilisi laule, mis kajastavad konkreetseid kohalikke sündmusi.

Regivärsilisi laule on siin lauldud kõigepealt pulmades, nii pruudi- kui ka peigmehepoolse lauliku poolt teiste pulmaliste kaasaaitamisel. Sajandi algul on pulmas lauldud vanu laule Esnas ja Öötlas, vist erandlikult veel 1929. a. Ammutas. Põllul on naised vanasti laulnud rukist lõigates ja lina kitkudes, ka kartuleid võttes (eriti nn. «lõpetise» puhul). Kui veel mõisas teol käidi, on naisteolised laulnud teole minnes ja teolt tulles. Palju on lauldud kiikede juures. Meeste laulud on kõlanud kõrtsis ja kõrtsist tulles.

Kiigepalatsid on järvakatel olnud meeldivaks kogunemiskohaks kuni Esimese maailmasõjani; hiljem on neid jürsult vähemaks jäänud. Kiikesid on olnud nii aistega kui kõitega; aistega kiigel oli võimalik ka üle völli ajada. Kevaditi on laialt harrastatud lauahüppamist. Poistel oli suviti pühapäevaseks ajaviiteks rattaviskamine.

Mehed on endisel ajal käinud kõrtsis juttu vestmas. Palju jutustati ka pulmas ja muudel perekonnapidudel. Häid jutumehi on olnud kaupmeeste, kõrtsmike ja möldrite hulgas, sest neil oli rahvaga palju kokkupuutumist. Tänapäeval võib jutukatelt inimestelt kuulda muistendeid ja naljandeid, kuid muinasjutte teatakse vähe.

Rahvasuus veel säilinud muistendid seletavad kohaliku loodust (et järvend olevat rännanud ühest paigast teise, et Järvamaal ennem rohkem järvi olnud), pajatavad vanadest kirikutest ja lossidest (inimesi sisse müüritud jm.), muistsetest sõdadest, erakordsetest isikutest jne. Mälestused suurtest laulikute, jutumeestest, jõumeestest, osavatest rahvaarstidest ja muudest erakordsetest isikutest jäävad kauaks inimestele meelde. Siin vestetakse Rummu Jürist, aga ka Lurichi vägitegudest, kohalikest mõisnikest ja krahvidest, jutustatakse peidetud varadest ja muust. Koeru ümbruses on kohalikuks naljameheks olnud keegi vana soldat Tedre Ants, kelle lõbusaid sõjajutte siiani mäletatakse. Satiiriliste naljandite pilkeobjektiks on sageli pastorid ja kõstrid.

Vanad pulmakombid on ununenud. Kuid üht-teist on neist siiski tänapäeva üle kantud: pulmalistele suletakse tee, pruudile viiakse vokk tee äärde (et ta näitaks ketramisoskust), peigmehele kirves ja känd (lõhkumiseks). Iseloomulik tähelepanek: vanade kohalike elanike hulgas, keda küsitleti, oli palju ateiste.

Kogusummas oli ekspeditsiooni tulemuks 1800 numbrit folkloristlikku aines-

tikku, sellest 1420 kuuldeliselt tehtud kirjanepanekut, 230 helilindistatud pala ja 150 fotot.

Ekspeditsiooni õnnestumisele aitasid kaasa kohalikud pensioneeritud õpetajad E. Ilomets ja A. Pikkpärj, kes ka isiklikult on kirjanepanekuid teinud.

Koos soome-ugri keelte sektori töötajatega viibis V. Mälk 28. maist 4. juunini ekspeditsioonil Leningradi oblastis, et koguda vadja ja isuri vanasõnu koostamisel oleva läänemeresoome rahvaste vanasõnade võrdleva väljaande jaoks. Kogumisreisil Kingissepa rajoonis Luuzitsa, Liivtsülä, Rajo, Voloitsa ja Säädinä külas, samuti Lomonossovi rajoonis Hevaha külas pani ta kirja 318 vadja ja isuri vanasõna, 12 kõnekäändu, 37 punkti uskumusi ja kombeid, 22 mõistatust, 18 rahvalaulu sõnad ja helilindistas koos A. Laanestiga 14, peamiselt isuri rahvalaulu viisi. Novembrikuu lõpul kirjutas V. Mälk Tallinnas vadja keelejuhilt K. Leontjevilt üles ca 100 vanasõna, kõnekäändu, ja mõistatust.

Kui rahvaluule sektor 1964. a. alustas ekspeditsioonilist tööd Paide rajoonis, püüti selleks rakendada ka kohalikke kodu-uurijaid, milleks avaldati vastavaid üleskutseid ja kirjutisi kohalikus ajalehes. Sel algatusel on olnud märkimisväärsed tulemused: 1965. a. lõpuks oli kohalikest kaastöölisest saadud 600 lk. kirjanepanekuid (kohamuistendeid, rahvalaule, vanasõnu, mänge jne.). Suuremaid korjandusi (kuni 100 lk.) on saatnud E. Ilomets Koerust, E. Urbas Abajalt, R. Veinberg Järva-Jaani ja E. Pilvik Amblast, vähemaid on paljudelt. Nii otsese ekspeditsioonilise tööga kui kohalike kodu-uurijate abiga on sektor seni Paide rajoonist saanud 1500 lk. folkloristlikke kirjanepanekuid ning 580 helilindistatud pala. See on väga oluline materjal end. Järvamaa rahvakultuuri uurimiseks.

Lisaks eelnimetatule on rahvaluule sektor saanud väliskaastööd veel teistestki paikadest. A. Salström on sektorile üle andnud üle 500 vanasõna ja mõistatuse, mis põlvnevad Kuusalust, liivi rahvusest kooliõpetaja P. Damberg, kes töötab Läti NSV-s Katvaris, on saatnud 770 punkti liivlastelt kogutud vanasõnu ja kõnekäände.

*

Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi rahvaluule kogumise ekspeditsioon suundus sel korral Paide rajooni. Töötati kolmes rühmas keskusega Järva-Jaanis, Järva-Madisel ja Annas, kuid liiguti mõnevõrra ka nende lähemas ümbruskonnas. Varem neis piirkondades toimunud kogumistöö oli jätnud tunduvaid lünki ja tühikuid. Süstemaatiline rahvalaulude kogumine saajandi alguses näitas, et Järvamaa oli rikas regivärsside poolest. Kuid tolleaegne viiside lihtsustatud kirjanepanek jättis lahtiseks mitmed olulised probleemid (viiside variaablus, rütmilised

iseärasused, teksti ja viisi suhted jne.). Hiljem pole siin rahvamuusika uurijad liikunud. Nii tuli seekord teha, mis regivärssi viimasel elutunnil veel teha saab. Onneks leidis siin mitu head laulikut, nagu Anette Evert Järva-Madisel, Rosalie Veinberg Järva-Jaanis, Anette Raag Kosel jt., kes regivärssi täielikult valdasid ja põhjalikult tundsid tema iseärasusi. Nii oli võimalik kõige olulisematele küsimustele vastust leida.

Selgus, et rahva juturepertuaaris elab muistend ja naljand veel edasi. Räägiti järvede rändamisest, kivistunud pulmalistest, näkkidest jne. Kuigi suust suhu rändav muinasjutt väga haruldaseks on jäänud, läks korda mõnda neist jäädvustada. Üks siin kandis levinenumaid on jutt tarkadest vastustest (mt. 853). Teatavas tulipunktis olid olustikulised ja isikuloolised jutustused (nn. pajatused). Eriti ilmekalt kajastus neis Kõrvemaa omapärane elu. Omamoodi silla kirjandusliku ja folkloristliku traditsiooni vahel moodustavad jutud Tammsaare üleaedsete elust ja kemplemistest. Valgust püüti heita üldse Kõrvemaa folkloori elutingimustesse.

Mitmeid häirivaid lünki läks korda täita ka rahvakommete, eriti rahvakalendri osas. Väga elav on olnud neil aladel kiigekultuur. Kiigepeole läksid nii noored kui vanad. Omapäraselt venitatud, olenedes tõenäoliselt kiige õotsumise rütmist, on vanade kiigelaulude ettekandmine.

Külakondlik elu, sealhulgas ka ühiskarjatamine, on siin paiguti kaua püsinud. Eakamad, juba 60-aastasedki inimesed mäletavad karja vainule kogunemist, külakarjast ning karjapasuna kutsuv tuututamine heliseb praegugi paljudel kõrvus.

Nagu see traditsiooniks on hakanud kujunema, korraldasid Kirjandusmuuseumi folkloristid ka sel suvel ekspeditsiooni ajal rahvaluulekogujate kokkutuleku, seekord lähedal asavas Kadrinas, Rakvere rajoonis. Koha valikul peeti silmas Kalevipojaga seotud paiku Neerutis, Fr. R. Kreutzwaldi sünnikohta jne. Peale muuseumitöötajate sõnavõttude oli kokkutulekul huvitavaid ettekandeid ka korrespondentidelt. Nii esitas R. Koppel süvendatud töö tulemusena ettekande lastemängudest ja mänguasjadest. Oma kogemusi kodukoha kõnekäändude kogumisel jagas J. Nurme. Oluliselt sisustas kokkutulekut kauaaegse rahvaluulekoguja G. Vilbaste esinemine, kes pealegi igal sammul andis selgitust rahvapärastest taiminemedest, mille vastu elavat huvi tunti. Oli võimalus kuulda väga haruldast ettekannet liivlaste rahvaluulekogujalt P. Dambergilt, kes andis ülevaate liivi rahvaluulest ja selle kogumisest, illustreerides esinemist ehtsate liivi rahvalaulude ettekandmisega.

Peale ülalnimetatud, ligemale kuu aega kestnud ekspeditsiooni sooritati sügisel lühemaid kogumisretki helilindistamise ja filmimise eesmärgil Põlva, Võru ja Pärnu rajooni ning Rakvere linna. Ülesandeks oli

külastada mitmeid andekaid laulikuid ja pillimehi, kelle juures oli juba ka varemalt aastail töötatud, et täpsustada nende repertuaari, uurida loominguilist palet ja esitamiseviise ning koguda materjale kavatsetava heliplaatide sarja jaoks.

Väga väärtuslikud olid Tõstamaa, Urvaste ja Hargla laulikute (L. Orik, H. Vill, J. Paas jt.) regiviisid, lehepilli- ja karjapausalood Torist ja Kanepist. Kagu-Eesti pakkus üldse rohkesti head musitseerimist rahvapillidel. Suurt abi osutasid ekspeditsioonidele kohalikud korrespondendid

V. Mandel (Kanepi) ja E. Maasik (Tori). Rakvere linnas elav agar kaastööline L. Palu on 90-aastaselt Elena Osmeinalt üles kirjutanud hulk regivärsse, mängulaule ja naljandeid. Suur osa Osmeina väärtuslikust repertuaarist helilindistati.

Ekspeditsioonide töö tulemusena saadi Kirjandusmuuseumi rahvaluulekogudele liiksaks 2654 lehekülge tekste ja 350 viisinoodust. Helilindistati 627 rahvaluulepala, tehti 216 fotot ning jäädvustati rahvaluulega seotud kohti, rahvalaulikute ja pillimeeste esinemisi 1600 m filmilindil.

ENSV TA FR. R. KREUTZWALDI NIMELISE KIRJANDUSMUUSEUMI JUUBELIKONVERENTSILT

1. novembril 1965 ületas vabariigi kesksim humanitaarteaduste uurimisbaas, nii meil kui väljaspool kodumaa piire tunnustatud akadeemiline Lauluisa nime kandev Kirjandusmuuseum veerandsajandi künnise. Juubeliürituste kesksemaks ja pidulikumaks sündmuseks kujunes traditsiooniline kahepäevane teaduslik konverents — Kreutzwaldi päev 26. ja 27. detsembril.

IX Kreutzwaldi päeva avas ENSV TA Ühiskonnateaduste Osakonna akadeemiksekretär J. Saat, kes andis üle akadeemia presiidiumi tervitused muuseumile ja soovid edaspidiseks tööks. Muuseumi tegevusest 25 aasta jooksul rääkis direktor E. Ertis, kes peatus ka Kirjandusmuuseumi eelkäijate — Eesti Arhiivraamatukogu (asut. 1909), Eesti Bibliograafilise Asutuse (asut. 1921), Eesti Rahvaluule Arhiivi (asut. 1927) ja Eesti Kultuuriloolise Arhiivi (asut. 1929) — osal. Ülevaates üldistati muuseumi kui noore nõukogude asutuse ennastsalgavat võitlust rahvusliku kultuuri talletamisel Saksa okupatsiooni tingimustes ning viljakat tööd sõjajärgsetel aastatel. Taunitavate nähtustena märgiti kirjastuste ükskõikset suhtumist muuseumi väljaannete avaldamisesse ja retsensentide passiivsust nende vaagimisel. Paljud muuseumi väljaanded, nagu «Eesti rahvalaule viisidega», «Eesti rahvanaljan did», «Hiu- ja vägilasmuistendid», mitmed «Kreutzwaldi kirjavahetuse» köited (eriti III ja V) jt., on müügil kiiresti kadunud, kuid mitmeigi nende kohta puuduvad kodumaised retsensioonid, hindamist on nad leidnud ainult välismaa ajakirjanduses (!). Eriti pidurdab muuseumi teadusliku kaadri kasvu aastaraamatu «Paar sammukest...» kauaaegne seismine kirjastustes: 1963. a. aastaraamat tuleb trükitist alles 1966. a., millal aga ilmub 1964. a. aastaraamat, seda ei tea keegi öelda. Need aastaraamatu köited aga sisaldavad muuseumi tööks erihariduse saanud raa-

matuajaloolaste, tekstoloogide, rahvamuu sika uurijate, bibliograafia ajaloo uurijate jt. eriteadlaste kandidaadiväitekirjade valminud peatükke, millede mitteilmumise taga seisab väitekirjade kaitsmine.

Järgnevalt ütlesid muuseumile tehtud töö eest tänusõnu ENSV TA instituutide, ülikooli, teiste muuseumide ja asutuste esindajad akadeemik H. Haberman, R. Põldmäe, O. Kruus, E. Jansen, K. Taev, R. Sirge jt. Sooje sõnu, kingitusi ja telegramme oli rohkesti. Tartu Linna TSN Täitevkomitee esimehe asetäitja J. Lott luges ette parteikomitee ja täitevkomitee auaadressi. Linna Täitevkomitee ja parteikomitee aukirjad said muuseumi endised ja praegused teenekad töötajad M. Lepik (esimene direktor ja kauaaegne osakonnajuhataja), S. Lõhmus (kauaaegne peavarahoidja), teenekas korrespondentide võrgu arendaja S. Lätt, direktor E. Ertis ja Arhiivraamatukogu juhataja L. Laidvee. Muuseumi teadusliku nõukogu otsusega anti muuseumi aukirjad kollektiivi kunagistele liikmetele, praegustele teenekatele kaastöölistele R. Põldmäele, O. Jõgeverile ja H. Kleisile.

Dr. Fr. R. Kreutzwaldi Memoriaalmuuseumi kui Kirjandusmuuseumi ühe tööloigu aatekaaslase ajaloost ja olevikust andis ülevaate selle direktor A. Krull. Viimane märkis, et üsna pea oma 25. aastapäeva pühitsev Lauluisa muuseum väikeses Võrus on muutunud laiaprofiililiseks kultuurikeskuseks, mille ülesandeks on jäädvustada ja uurida Fr. R. Kreutzwaldi elutööd. Ka Võrus organiseeritakse nüüdsest alates Kreutzwaldi päevi, mis toimuvad temanimelise keskkooli aulas. Fr. R. Kreutzwaldi keeleteaduslikest harrastustest rääkis ENSV TA korrespondentliige prof. A. Kask.

Suurt huvi ja rohkeid mõtteavaldusi kutsus esile Ü. Tontsi uude aspektiga ettekanne «Kirjanduse ja kriitika vahekorra 1950. a. paiku». Jõuti seisukohale, et tolleaegse kriitika domineeriv osa oli või-

metu nägema uut ja väärtuslikku. Kirjandus ise peegeldub toleaeelses kriitikas moonutatult.

Esimese konverentsipäeva lõpul asetati Kreutzwaldi kalmule lilli ning süüdati küünlad, Eesti NSV rahvakunstnik Ellen Liiger luges Kreutzwaldi luulet ning esitas katkendi «Kalevipojast».

Konverentsi teise päeva esimene pool oli pühendatud rahvaluulele. S. Lätt vaatles oma ettekandes eesti rahvakalendri üht vähem tuntud tähtpäeva — tõnispäeva (17. jaanuar). Huvipakkuv oli uskumuste ja kommete rahvalike joonte analüüs seoses Tõnisega kui kodude, eriti aga kui sigade kaitsejumalaga. Tänapäeva jutu-repertuaari kujunemist rahvatraditsioonis vaatles jahi- ja kalameeste ning metsatööliste juures tehtud isiklike tähelepanekute põhjal muuseumi nooremaste teadlaste generatsiooni kuuluv folklorist M. Proodel. Ettekande muutis köitvaks näidete esitamine magnetofonilindilt.

Kirjandusmuuseumi hea sõbra ja teeneka kaastöölise rahvakirjanik Fr. Tuglase elule ja loomingule oli pühendatud kaks ettekannet. Tema tegevust Eesti Kirjanduse Seltsi esimehena aastail 1929—1940 vaatles rikkalike faktide taustal A. Palm. N. Andresen aga käsitles Fr. Tuglase osa eesti kirjandusloos. Kirjanduse üldisi arenguetappe silmas pidades märkis ettekandja ära Tuglase erilised teened eesti proosaluule, kunstilise reisikirja ja sõnalise maastikumaali loomisel ning arendamisel. N. Andresen püstitas hüpoteesi «Väikese Illimari» eeposelaadsest kompositsioonist, nähes selle kujundamise olulise alusena A. Kivi «Seitsme venna» tõlkimist.

Konverentsil sõna võtnud R. Põldmäe, A. Annist, A. Martin, E. Ertis, O. Kruus jt. leidsid, et Kirjandusmuuseumi Kreutzwaldi päev kui rahva talentide töö üldistamise üks vabariiklikke foorume on oluliselt kaasa aidanud kirjandusliku mõtte arendamisele.

K. HAAN

Ootamatu surma läbi oma tööpostil lahkus meie hulgast Eesti NSV Teaduste Akadeemia korrespondentliige, majandusteaduste doktor, Eesti töölisklassi revolutsioonilise liikumise veteran Oskar Ado p. Sepre.

Meie juurest lahkus väljapaistev teadlane ja tulihingeline revolutsionäär, kelle iga hingetõmme oli pühendatud sotsialismi võidule meie vabariigis.

Oskar Sepre sündis 20. mail 1900. a. Viljandimaal Kabala vallas Laeva külas talurentniku perekonnas. Pärast Põltsamaa kõrgema algkooli lõpetamist siirdus O. Sepre 1917. aastal Tallinna, kus jätkas õppimist õhtukeskkoolis. Siin kohtus ta aktiivsete revolutsiooniliste töölisnoortega ja temast kujunes juba Oktoobrirevolutsiooni päevil aktiivne võitleja — kommunist. Sellest ajast sidus Oskar Sepre oma elu Eesti-maa Kommunistliku Parteiga, kelle liikmeks ta sai 1921. aastal. Oskar Sepre kuulus nende raugematute revolutsiooniliste võitlejate perre, keda ei suutnud heidutada ei kodanluse tagakiusamised ega 14 pikka ja sünet vangla-aastat. Olles vangis, kasutas Oskar Sepre iga vaba hetke oma teadmiste täiendamiseks, marksismi-leninismi aluste omandamiseks. Vanglast vabanenud, lõpetas ta 1939. aastal Tartu Ülikooli majandusteaduskonna, jätkates ühtlasi revolutsioonilist võitlust. O. Sepre oli üheks juhtivaks ja organiseerivaks tegelaseks sotsialistliku revolutsiooni ettevalmistamisel ja nõukogude võimu taastamisel Eestis 1940. a.

Nõukogude korra võiduga avanes Oskar Sepre ees avar tegevusväli. Ta hakkas praktikasse rakendama marksismi teooriat, tehes seda eriti sotsialistliku majanduse aluste rajamisel. O. Sepre töötas paljudel vastutusrikkastel riiklikel kohtadel. Rahvalitsuses, mida juhatas J. Vares, töötas O. Sepre majandusministri abina, hiljem

ENSV Rahvakomissaride Nõukogu esimehe asetäitjana. Ka Isamaasõja päevil jätkas Oskar Sepre Nõukogude tagalasse koonduvad eestlaste jõudude liitmist fašismivastaseks võitluseks. Suure Isamaasõja ajal oli O. Sepre Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu esimeheks. Pärast Eestisse tagasi-pöördumist määratakse ta ENSV Ministrite Nõukogu esimehe asetäitjaks ja Plaankomisjoni esimeheks. Sellel vastutusrikkal tööpostil tegi Oskar Sepre palju vabariigi rahvamajanduse plaanide koostamiseks ja ellurakendamiseks.

Eesti töörahvas valis ta oma saadikuks meie maa kõrgeimasse võimuorganisse — NSV Liidu Ülemnõukogusse. Oskar Sepre valiti samuti EKP Keskkomitee liikmeks. Igal pool, kus Oskar Sepre töötas, jäi ta alati lihtsaks, sõbralikuks ja abivalmis inimeseks.

Eesti NSV Teaduste Akadeemia moodustamisel 1946. aastal valiti O. Sepre selle korrespondentliikmeks. Alates 1948. aastast asus ta tööle ENSV Teaduste Akadeemiasse. Olles Ühiskonnateaduste Osakonna akadeemiksekretäriks, hiljem ENSV Teaduste Akadeemia Majanduse Instituudi kaubanduse ja transpordikõnoomika sektori juhatajaks, pühendas ta kogu oma jõu majandusteaduse arendamisele ja noorte teadlaste ettevalmistamisele. Tema teadusliku tegevuse peaarõhk oli asetatud kodanliku Eesti majandusprobleemide uurimisele, tuues esile kodanliku Eesti majandusliku sõltuvuse imperialistlikest suurriikidest, paljastades Eesti kodanluse rahvavastast poliitikat. 1961. a. kaitses ta doktoridissertatsiooni «Kodanlik Eesti imperialismi süsteemis». Viimasel ajal uuris ta rahva materiaalse heaolu küsimusi Nõukogude Eestis.

O. Sepre sulest on ilmunud arvukaid põhjalikke teaduslikke uurimusi, mis on ühtlasi kaasa aidanud eesti rahva kasvatamisele kommunisti ideede vaimus võitluses kodanliku ideoloogia mõjude vastu. Arvestades tema teeneid teaduste valdkonnas, määrati ta NSV Liidu valitsuse otsusega Kõrgema Atestatsioonikomisjoni liikmeks.

Nõukogude valitsus, hinnates kõrgelt Oskar Sepre tegevust, on teda autasustanud Lenini ordeniga, mitme medaliga ning korduvalt Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi aukirjaga.

Oma noorusliku optimismi ja elurõõmuga ning ammendamatu energiaga oli Oskar Sepre eeskujuks kõiges, nii teaduslikus kui ühiskondlikus töös. Oma elu lõpuni võttis ta aktiivselt osa Kommunistliku Noorsooühingu tegevusest, olles ELKNO üheks asutajaks ning hiljem auliikmeks.

Mälestus Oskar Seprest on kustumatu ja tema helge eeskuju jääb alati püsima.

EKP Keskkomitee

ENSV Ülemnõukogu Presiidium

ENSV Ministrite Nõukogu

ENSV Teaduste Akadeemia

Оскар Сепре

Внезапно скончался на своем трудовом посту член-корреспондент Академии наук Эстонской ССР, доктор экономических наук, ветеран эстонского революционного рабочего движения Оскар Адович Сепре.

От нас ушел выдающийся ученый и пламенный революционер, посвятивший себя делу победы социализма в нашей республике.

Оскар Адович Сепре родился 20 мая 1900 года в деревне Лаэва Кабалаской волости Вильяндиского уезда в семье арендатора. После окончания Пыльтсамааской начальной школы в 1917 году он направился в Таллин, где продолжал учение в вечерней средней школе. Здесь О. Сепре встретился с революционно настроенной молодежью и уже в дни Октябрьской революции стал активным борцом-коммунистом. С тех пор его жизнь была связана с Коммунистической партией Эстонии, членом которой он стал в 1921 году. Оскар Сепре относился к числу тех стойких революционных борцов, которых не сломали ни преследования буржуазной власти, ни 14 мрачных лет тюремного заключения. Будучи в тюрьме, Оскар Сепре использовал каждую свободную минуту для пополнения своих знаний, освоения основ марксизма-ленинизма. Освободившись из тюрьмы в 1939 году, он закончил экономический факультет Тартуского университета, продолжая в то же время революционную деятельность. О. Сепре был одним из руководящих деятелей и организаторов подготовки социалистической революции и восстановления Советской власти в Эстонии в 1940 году.

С победой Советской власти перед Оскаром Сепре открылось широкое поле деятельности. Он стал на практике применять марксистскую теорию в деле создания основ социалистической экономики. О. Сепре работал на многих ответственных государственных постах. В народном правительстве, возглавляемом И. Варесом, О. Сепре был помощником министра экономики, а затем заместителем Председателя Совета народных комиссаров ЭССР. В годы Великой Отечественной войны Оскар Сепре спланировал эстонцев в советском тылу на борьбу с фашизмом. В то время он был Председателем Совета народных комиссаров Эстонской ССР. По возвращении в Эстонию О. Сепре назначается заместителем Председателя Совета Министров ЭССР и председателем Госплана республики. На этом ответственном посту Оскар Сепре многое сделал по составлению и выполнению народнохозяйственных планов республики.

Трудящиеся Эстонии избрали его своим депутатом в высший орган власти нашей страны — Верховный Совет Союза ССР. Оскар Сепре избирался также членом ЦК КП Эстонии. На всех постах, где бы он ни работал, он всегда оставался простым и отзывчивым человеком.

При создании Академии наук ЭССР в 1946 году О. Сепре был избран ее членом-корреспондентом. С 1948 года он начал работать в академии и был академиком-секретарем отделения общественных наук, а затем руководил сектором экономики транспорта и торговли Института экономики академии. На этом посту он отдавал все свои силы развитию экономической науки и подготовке молодых ученых. Главное внимание в своей научной деятельности он уделял исследованию проблем экономики буржуазной Эстонии, показав ее экономическую зависимость от крупных империалистических государств, разоблачив антинародную политику эстонской буржуазии. В 1961 году О. Сепре защитил докторскую диссертацию на тему «Буржуазная Эстония в системе империализма». В последнее время он занимался изучением вопросов, связанных с материальным благосостоянием народа Советской Эстонии.

О. Сепре является автором многих научных исследований, способствовавших воспитанию эстонского народа в духе коммунистических идей, борьбе против влияния буржуазной идеологии. В связи с большими заслугами в области науки он был решением правительства СССР назначен членом Высшей аттестационной комиссии.

Советское правительство, высоко оценивая деятельность Оскара Сепре, наградило его орденом Ленина, рядом медалей, а также многими Почетными грамотами Президиума Верховного Совета Эстонской ССР.

Оптимизм и жизнерадостность, неисчерпаемая энергия Оскара Сепре служили примером для всех как в научной, так и общественной работе. До конца своей жизни он принимал активное участие в деятельности комсомольской организации республики, будучи одним из ее основателей, а затем почетным членом.

Светлая память об Оскаре Сепре сохранится навсегда.

ЦК КП Эстонии

Президиум Верховного Совета ЭССР

Совет Министров ЭССР

Академия наук ЭССР

SISUKORD

V. Kaufmann. Muudatustest rahvastiku rakendatuses Eestis 1934. ja 1959. aasta rahvaloenduse andmeil	3
S. Otsmaa. Ehituskonstruksioonide unifitseerimise optimumist	16
E. Tarvel. Adramaa XIII sajandil	27
H. Piirimäe. Vene-Rootsi viljakaubandusest XVII sajandil	44
G. Solomatin. Balti laevastiku bolševistlik ajakirjandus Kornilovi mässu purustamise päevil. <i>Resüme</i>	66
K. Martinson. Eesti noorsotsialistliku liikumise iseloomust ja vooludest aastail 1926—1934	69
E. Tõnisson. Liivi käebaskalmistud Krimuldast	85
L. Viiroja. Kristjan Raua seisukohti kunstiküsimustes	112

KRIITIKAT JA BIBLIOGRAAFIAT

V. Miller. Sisukas teos ajaloo huvilistele	128
Friedebert Tuglas 80-aastane	131

ÜLEVAATEID

Suviseid ekspeditsioone 1965. aastal	136
K. Haan. ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi juubelikonverentsilt	140
Oskar Sepre	142

СОДЕРЖАНИЕ

В. Кауфман. Об изменениях в занятости населения Эстонии по данным переписей 1934 и 1959 гг. <i>Резюме</i>	12
С. Отсмаа. Об оптимальном уровне унификации строительных конструкций. <i>Резюме</i>	23
Э. Тарвел. Гак в XIII веке. <i>Резюме</i>	40
Х. Пийримяэ. О Русско-Шведской торговле хлебом в XVII веке. <i>Резюме</i>	54
Г. Соломатин. Большевистская печать Балтийского флота в период разгрома корниловского мятежа	56
К. Мартинсон. О характере и течениях движения молодых социалистов в Эстонии в 1926—1934 годах. <i>Резюме</i>	81
Э. Тыниссон. Ливские курганные могильники в Кримулде. <i>Резюме</i>	105
Л. Вийроя. О взглядах Кристьяна Рауда на искусство. <i>Резюме</i>	125
Восьмидесятилетие Фридеберта Тугласа	133
Oskar Sepre	143

INHALT

V. Kaufmann. Veränderungen in der Beschäftigung der Bevölkerung Estlands laut Angaben der Volkszählungen von 1934 und 1959. <i>Zusammenfassung</i>	14
S. Otsmaa. Vom Optimum des Unifizierungsniveaus der Baukonstruktionen. <i>Zusammenfassung</i>	24
E. Tarvel. Der Haken im 13. Jahrhundert. <i>Zusammenfassung</i>	42
H. Piirimäe. Zum Getreidehandel zwischen Russland und Schweden im 17. Jahrhundert. <i>Zusammenfassung</i>	55
G. Solomatin. Die bolschewistische Presse der Baltischen Flotte bei der Niederwerfung des Kornilowputsches. <i>Zusammenfassung</i>	67
K. Martinson. Der Charakter und die Strömungen der jungsozialistischen Bewegung in Estland in 1926—1934. <i>Zusammenfassung</i>	82
E. Tõnisson. Die livischen Hügelgräber in Krimulda. <i>Zusammenfassung</i>	108
L. Viiroja. Kristjan Raud's Äusserungen über die Kunst. <i>Zusammenfassung</i>	126

ILMUNUD KIRJANDUST * НОВЫЕ КНИГИ

BAUMER F. L. Intellectual movements in modern European history. London, "Collier", 1965. 160 p.

BOSC R. Sociologie de la paix. Paris, «Spes», 1965. 256 p.

DRESCHLER K. Deutschland — China — Japan 1933—1939. Das Dilemma der deutschen Fernostpolitik. Berlin, «Akad.-Verl.», 1965. 180 S.

Eesti arhitektuuri ajalugu. Tln., «Eesti Raamat», 1965. 578 lk. (Eesti NSV Teaduste Akadeemia.)

Eesti kirjanduse ajalugu. Viies köites. Peatoimetaja E. Sögel. Tln., «Eesti Raamat», 1965.

I köide. Esimestest algetest XIX sajandi 40-ndate aastateni. Toim. A. Vinkel. 527 lk.

Etnograafiamuuseumi aastaraamat.

Tln., 1965.
20, 258 lk.

HEENSCH G. Wörterbuch der internationalen Beziehungen und der Politik. Systematisch und alphabetisch. Deutsch — Englisch — Französisch — Spanisch. München, «Huchen», 1965. XV, 673 S.

HUBATSCH W. Hitler's Weisungen für die Kriegsführung. London, «Barmer-lee», 1965. 364 S.

JÄÄSKELAINEN M. Die ostkarelische Frage. Die Entstehung eines nationalen Expansionsprogramms und die Versuche zu seiner Verwirklichung in der Aussenpolitik Finnlands in den Jahren 1918—1920. Helsinki, 1965. 299 S.

KIRME K. Eesti nahkehistöö süüd. Tln., 1965, 85 lk. (ENSV TA Ajaloo Inst.)

"Marine Archaeology". Ed. by J. du Plat Taylor. London, "Hutchinson", 1965. 208 p.

MARK K. Rassid ja rassism. Tln., «Eesti Raamat», 1965. 84 lk.

MORGAN E. V. A history of money. London, "Penguin", 1965. 240 p.

PURGE S. Karmidel aastatel. Nõukogude Eestist evakueerunud Suure Isamaasõja tagalas. 1941—1944. Tln., «Eesti Raamat», 1965. 209 lk. (ENSV TA Ajaloo Inst.)

RIBOUD J. Développement urbain. Paris, «Magazine», 1965. 208 p.

Slaavi-läänemeresoome suhete ajaloost. Artiklite kogumik. Toim. H. Moora ja L. Jaanits. Tln., «Eesti Raamat», 1965. 266 lk. (ENSV TA Ajaloo Inst., Keele ja Kirjanduse Inst., Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum.)

STEIN O. Eesti kodanluse filosoofiast ja sotsioloogiast. Tln., «Eesti Raamat», 1965. 108 lk.

WEIDAUER W. Inferno Dresden. Über Lügen und Legenden um die Aktion «Donnerschlag». Berlin, «Dietz», 1965. 167 S.
Väike esteetika leksikon. Tln., «Eesti Raamat», 1963. 300 lk.

*

АСЛАНЯН Г. Идея прогресса в буржуазной философии истории. Ереван, Изд-во АН Арм. ССР, 1965. XVI, 395 с. (АН Арм. ССР. Сектор философии и права).

БАЙДЕЛЬНИКОВ Л. А. Статистика в социологическом исследовании. Алма-Ата, «Наука», 1965. 126 с. (АН Каз. ССР. Ин-т философии и права).

Материалы научной конференции «Новые гражданские и гражданские процессуальные кодексы союзных республик» (14—16 окт. 1964 г.). М., 1965. 213 с.

Народный поэт Райнис. 1865—1965. Сб. статей. 100 лет [со дня рождения]. Рига, «Зинатне», 1965. 309 с. с илл. (АН Латв. ССР. Ин-т языка и лит.) — на латыш. яз.

Научная организация труда двадцатых годов. Сборник документов и материалов. Казань, 1965. 766 с.

Очерки развития государственности советских прибалтийских республик (1940—1965 гг.). Таллин, «Эсти Раамат», 1965. 243 с. (Сектор права Ин-та экон. АН ЭССР. Сектор права Латв. гос. ун-та им. П. Стучки. Сектор социол. и права Ин-та экон. АН Лит. ССР).

Первая русская революция 1905—1907 гг. Аннот. ук. лит. М., «Книга», 1965. 140 с. (Гос. публ. ист. б-ка).

ПОДОЛЬСКИЙ Ю. Я. и МАРТЯНОВА М. Н. Статистика промышленного предприятия. М., «Статистика», 1965. 203 с. (Упр. подготовки кадров счетных работников ЦСУ СССР).

СИПОЛС В. Тайная дипломатия. Внешняя политика буржуазной Латвии в 1919—1932 гг. Рига, «Лиезма», 1965. 258 с. с илл.

Советское государство и профсоюзы. Роль профсоюзов в системе соц. всенародной демократии. М., Изд-во Моск. ун-та, 1965. 294 с.

Устно-поэтическое творчество мордовского народа. В 8-ми т. Саранск, [Мордов. ки. изд-во], 1965. (НИИ языка, лит., ист. и экон. при СМ Морд. АССР). Т. 2. Лирические песни. 372 с.

ФИНКЕЛЬ Н. К. Изобретательское и патентное право стран мира. Справочник в таблицах. М., 1965. 91 с. (Центр. науч.-исслед. ин-т патентной информации и технико-экономических исследований).

ШУНИКОВ А. М. Организация труда служащих. М., «Экономика», 1965. 123 с.

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA

TOIMETISED

ИЗВЕСТИЯ
АКАДЕМИИ НАУК ЭСТОНСКОЙ ССР

ÜHISKONNATEADUSTE SEERIA

*

СЕРИЯ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК

